

חזר ב

מאסף מוקדש לתולדות ישראל וספרותו

מופיע בסיוע קרן בנימין הורביץ ז"ל
מיסודה של הסתדרות חניכי בית המדרש למורים
של ישיבת ר' יצחק אלחנן

כרך ו (חוברת יא"ב)

ד"ר יצחק חשון תש"ב

תוכן הענינים

2	הרב דר. רבל ז"ל ויצירתו	דר. פ. חורגין
9	פרקים כחלופי מנהגים	הרב דר. רבל (ז"ל)
27	סליחות ר' דוד ראש הגולה	יוסף מארקוס
41	ר' יואל סירקש בעל הכ"ח	הרב שמואל ק. מירסקי
77	אבני בנין לקורות היהודים באיטליה	ישעיה זנה
116	פרקי רבנו הקדוש	דר. מיכאל היגער
150	עלילות דם בארץ ישראל :	א. ר. מלאכי
164	הערות	דר. א. ווייס
171	מהקרים בשמיטות ויובלות	דר. חיים קפלן

פרקים קצרים :

185	(1) פירוש רש"י על התורה והירושלמי דר. שניאור זלמן צייטלין
192	(2) שטרות מצריים מזמן הרמב"ם דר. ישראל ש. אלפנביין
200	(3) ביבליוגרפיה של כתבי הרב דר. רבל ז"ל אליעזר צבי רעוועל

חורב

מוקדש לתולדות ישראל וספרותו. העורך פ. חורגין

ניו יורק חשון תש"ב כרך ו (חוברת יא)

הרב דר. דוב רבל ז"ל. ויצירתו

מ א ת

דר. פנחס חורגין

במותו של הדבר ומרביץ התורה, הדר. דובר רבל, ז"ל, ראש ישיבת ר' יצחק אלחנן, פנה זיווה של אישיות רבת אונים ורבת גוונים מחיינו בארץ זו. מחונן ברוח כביר, אשר לא ידעה מעצור או נסיון או כשלון, ונאזר באמונת אדירים, הלועגת לתהומות והמפוצצות חומות ברזל, הוא התאבק בכחות התוהו והשלוה בחיינו כאן ויוכל להם. בודד היה במערכה, רק הוא ורעיניו והאמונה הלוהטת; מעטים היו, ששעו אליו, או שהציצו מבעד לפרגוד לבו הסוער. אבל לאט לאט התגלה האור מהחביון והתחיל ללטף את הכושלים והמיוגעים. הוא הסיע את רעיניו דרך מעקשים וחתחתים מכבוש לכבוש ומרחב למרחב ומעצמה לעצמה. וכשהגיע למרומי חלומו הגדול, עת התרגשו ובאו שעות הנצחון, נקרע פתיל, חייו. בדמי חייו, בעצם סערת רצונו, לקח אותו אלקים.

יצירת חייו של דר. רבל, ז"ל, היא הישיבה הגדולה, ישיבת ר' יצחק אלחנן, שהוא הרה ובנה ושכלל. היא היתה תוכן חייו והיא ספגה את כל מרצו הסוער ושלהבת רוחו והיא — סמל עד לחוסים בצל התקוה והאמונה. נסיונות נעשו גם לפניו לנעוץ שרטון לתורה בארץ זו, אבל הנסיונות היו קלושים ולא היו מופנים כלפי רשות הרבים של החיים. לא נתכוונו אלה, שיסדו את הישיבה הזאת לפני חמשים ושתים שנה, אלא כדי להשלים את רוח החיים הרוחניים, שבהם ראו את עולמם עד שגלו לארץ מושבם החדשה. חלוצי הישוב כאן נתחממו בכל טיבם באורם של החיים שבמולדת גלותם הישנה, ובצלם אמרו לחסות מפני הזרות של החיים החדשים, זו שנוטלת מהאדם את ששון חלקו ומקפה את עצם ישותו. באלה ימי הישוב הראשונים היו המהגרים מגלויות אירופה המזרחית והמערבית ברובם דבקים ביהדות ושומרים על גחלת החיים הותיקים

מאת המערכת:

מפאת העברת ההדפסה של ה"חורב" מארץ ישראל לארץ זו נתאחרה הופעת החוברת הזו. נעשים עתה הצעדים הדרושים כדי לקבוע את הופעתו של החורב פעמים בשנה.

החורב

מוקדש לתולדות ישראל וספרותו
מופיע פעמים בשנה

המחיר 2.50 לשנה

לכל עניני המערכת לפנות אל:

HOREB

186th STREET & AMSTERDAM AVENUE
New York, N. Y.

חורב

נדפס על ידי

האחים שולזינגר
SHULSINGER BROS.

LINOTYPING & PUBLISHING CO.

23 East 4th Street

New York :: New York

Phone GRamercy 7-9879

שלא תעומם. ברשות החיים האלה הם מצאו מקלט נאמן מפני מדת דינה הקשה של התלישות. הסביבה היתה זרה להם, החיים — בלתי מובנים, לעג וזעם ויגיעה כבדה היו מבחוץ. יצאו לכבש מחיצה לאותם החיים, שנקלטו באדמתם, בתוך מחיצת החיים שמסביבו, כדי להמלט מהתלישות העוכבת. במחיצה זו מצאו את הרעננות המבורכה של הקביעות. נכנסו לבית המדרש הם חזרו לבית אבא. שם פסקו יטורי הגר. ואולם באותה מדה, שנתמעטה התלישות במדה זו התחיל לבו של המהגר להתרוקן מרשמי עולמו הישן והתחילה תסיסתו לחייו הגדושים של רשותו צוננת. לאט לאט התחיל להכיר את החיים החדשים, להתרועע אליהם, לסגל לעצמו את מטבעותיהם, ופגה הזרות, שהיתה מברחה אותו מהם, התחיל להעשנת תושב. שוב לא היה צורך לו לבקש מנוח מחוץ לרשותם. התחילו החוטים, שהיו מושכים אותו אל עולם היהדות, שממנו יצא, להיות הולכים ורופפים. התחיל להיות נפטר ממנו לא באהבה ולא בגעגועים אלא בהסתרת פנים. התחיל גם להתנכר אליו. חש אימה מפניו. אותו העולם העלה בלבו את זכרון תלישתו, ומעטים הם בני אדם, המחבבים את היסורים, ומכל שכן את זכרונם. צללי תלאות שעברו קשים לאדם מהתלאות גופן, שכן האדם מתעלה ביסורים. הם מזעיקים בו את כל כחותיו הנרדמים למלחמה, ואף פותחים לו את כל שערי התקוה. ואולם זכרון מטיל פחד על האדם ומשבית את שלותו. לפיכך התחילו אלה, שהשתקעו במולדת החדשה, להתרחק מעולם זה, ששמש להם אי-מנוחה בשעת דלותם וניוולם, כיוון שבין כתליו רבצו זכרונות היגון של ימים עברו. מתוך כך יצאו לתהות ביהדות חדשה, שתהא כולה חתומה באותות החיים החדשים, ושלא יהיו בולטים בה סימני היהדות, שפנו לה עורף. והיו כאלה שיצאו ובעטו לגמרי ביהדות. היראה מפני זכרון התלישות בלבלה עליהם את כל עולמם.

אבל היו ביניהם גם אמיצי רוח, אשר כל השנוים והתמורות של המעבר והטלטול לא נגעו בנפשם, כרוכים ביהדות הדורות הם עברו את הגשרים בשלום. אלה, כאבות בכל דורות הגלויות, הביאו את כל החיים עמיהם, ולא היה במסעם אלא שנוי מקום ולא שנוי מחיצה. הם יצאו לקיים את חייהם על כל מראותיהם במקום מושבם החדש. הכל בדמותם ובצביונם של אלה. וכך יצאו ויסדו בית התורה, הישיבה, מוסד זה, שעמד תמיד במרכז קיומנו, שממנו יצאו ואליו שבו כל נתיבות חיינו הרוחניים.

יוצרי המוסד הזה לא הלכו בגדולות. הם לא יצאו מתוך אוהל החיים של המקום, שמשם יצאו, לא הציצו ל"כבשי" העתיד של החיים החדשים, לתוך הדברים שלמעלה מההוה הארעי והמצומצם! את השאלות, שעתידות להטריד את קיומנו בארץ זו, לא ראו, כדי שיסמיכו את פתרונו למוסד זה. לא נתעוררו

אליו אלא מתוך אהבת הקיום, המעורה בקרקע הדורות. אותה הישיבה, ייסדו, היתה רק קבוץ של לומדי תורה לבד. מקום היה, ששם נשמע קול התורה, אבל לא מוסד, המתרשם בחיים. מוסד השט באויר היתה הישיבה בתקופותיה הראשונות. תלמידיה היו ברובם יוצאי הישיבות באירופה, שלא באו לארץ זו כדי ללמד תורה. לאלה היתה הישיבה רק פרוזודור, לעולם אחר, שמשך אותם. במשך עשרות שנים המשיכה הישיבה קיום עלוב ומדולדל ללא דרך וללא פל מגע עם החיים שמסביבה. כל זכות קיומה היתה עצם מציאותה. בה נוצר ה"יש", אשר ניתן להמשך ולעיצוב דמות. בידי האמונות של הדר. רבל ז"ל, שהועמד בראשה לפני עשרים ושש שנים, התחילו צורות להתגבש ב"יש" הזה, שלא נתגלו גם לבעלי הדמיון. הוא הפך את המדור הארעי הזה לתלמידי חכמים נודדים למוסד, ששרשיו משתלחים לעמקם ורחבם של חיי ישראל בארץ זו. את השכלול העמוק בצע במשך כמה שנות עמל ויגיעה והתלבטות. פיון שהגיע למעלות העליונות בסולם השכלול לא היה מאותו ה"יש" שמצא, שיויר כל שהוא, והיה צריך לחפש את נתיב היצירה בחלל האפס הגמור. אבל שאיפה אחת איחדה את השכבות השונות של שכלול המוסד הזה והיא — לברא בכנסת ישראל אשר באמריקה בית יוצר לקיום מסוים ומשומר מסכנת כליון בעטין של התרוקנות והתנוונות. לא דים בחורים שלומדים תורה, לא דיה שנה נדחת, שבה עומדת התורה בקרן זוית למשמרת, כצנצנת המן, להנאת שוחרי עתיקות, אלא לפלס לתורה נתיב לתוך מרחבי החיים, להרנין בה ולהשגיב בה את חלבבות של דור, שנקרע מעל עוגנו.

כלפי החיים, כלפי הדרכת החיים, היו מכוונים פני הדר רבל ז"ל, בשבתו על דוכן יצירתו הגדולה. אל הישיבה התחילו נוהרים תלמידים מילידי הארץ, שבהם ומהם יבנה העתיד. לשם כך היו זקוקים מתחילה לצרף אל הישיבה ישיבה קטנה, הראשונה ממינה כאן, כדי ליצור את הגוף הראשון של בני המקום בישיבה. ואולם לאט לאט התחילו מופיעים "שרידים" אחרים. מבין כתלי הישיבה יצאה האמונה, שיש מקום גם כאן למוסד תורה ולחנוך תורה. התחילו ליסד ישיבות קטנות, אשר הרחיבו את גבול הישיבה. אל הישיבה נצטרף גם בית המדרש למורים, שנוסד על ידי המזרחי. ובאותה שעה שלימודי התורה היו בתכנם, בשיעורם ובתבניתם כאלה שבישיבות אירופה הוותיקות, נקבע על ידם לימודי חול לא כטפל המתבטל, אלא כיסוד חשוב וכהשלמה דרושה. מתחילה נפתח המדור של ה"היי סקוהל", כולו בדמותו של בית הספר הממשלתי שמסוג זה. ובמשך כמה שנים קבעה מחלקה זו של הישיבה מאורע ממש, כיון שלא היה כמותה אצלנו. ואז יצא דר. רבל ז"ל, ויצר את הקולג'ו, הראשון מסוגו בישראל בכל תפוצות הגולה. ולבסוף — המחלקה העליונה ללימודי היהדות והמדעים השמיים.

הללו היו נסיונות גדולים ונפלאים, שחלו בתקופה של רפיון, עת שרו שירי כבוד לכל המעטת דמות וקשרו כתרם לכל כשלוך, הופעת הישיבה גלתה כחות נסתרים בחיק היהדות כאן, והיא על ידי מחוללה, הדר. רבל ז"ל, זרזה אותם וחיסנה אותם. היא נתנה עוז חדש ליהדות בארץ זו.

ב.

ד.ר. רבל ז"ל, נמנה על אנשי הרוח, היוצרים חדשות בחיים. הוא, כיוצרים שבדורות, ראה אור של רעיון גדול ונטפל אליו ונעשה למליצו. בו, במוסד, שהוא יצר, גלומה אידיאה של תמורה ושל חידוש ערכים. הישיבה על כל מדוריה מיחדת מקום לעצמה בין מוסדות הרוח העליונים שלנו שבזמננו או שבעבר, כמותה לא היה אצלנו. בה נשתמרו כל השרטוטים היסודיים של הישיבה שמוא — וגם כחה וסגולתה של זו. הישיבה היא בעצם מקום תורה, בית חנוך, ולא מוסד לשם קרדום, בית מדרש לרבנים. היא יונקת את כחה מהחיים והיא, כחה, שב אל החיים. לא כך הם בתי מדרש לרבנים, המתקיימים בארצות שונות, שרבעה שם קללת ההתבוללות. רשות־תפיסתם מצומצמת ואינה מקיפה אלא ד' אמותיו של המוסד בלבד. כמעט שהוא נטול לגמרי מן החיים. אין הנאה ממנו ליהדות שבאותה ארץ. אין ממנו והלאה בתי חנוך, שהוא טרקלינם. התורה המעטה הגלמדת אסורה בין כתליו, עלובה ובודדה, והעולם שמבחוץ חשך בעדה. משמש הוא אכנסייה לחכמים וחוקרים, אבל אין חוזרים אחרי משנתם במקום האכסניה. ואלמלי בני הארצות, שלא שממו עדיין מתורה, לא היה דורש להם ולתורתם. ואילו הרבנות, הנוצרת בין כתליהם, היא רק אומנות. קדושה אין בה, נפעלת היא ואינה פועלת. הישיבה, בתכונתה החנוכית הוותיקה, חותרת לקיים ברבנות את מהותה העצמית, ההדרכה הדתית והפראתם וביצורם של קניני הדת בחיים. בה, בישיבה, הולך ונתווה נתיב רוחנו ובה נקלטים אותם הכחות, שפעלו תמיד בחיינו, ללא דמדום וללא טמטום. ואולם הישיבה לא דחתה ממחיצתה את לימודי החול. בפעם הראשונה נתפס לאלה מקום בין כתלי ישיבה, ולא משום ההכרח הפעוט. צורך השעה, נעשה צעד מכריע זה. אפשר היה לרצות את תביעות המדינה בדרכים אחרים. מעשה רב היה, שנעוץ בהשקפה חדשה, במגמה חדשה. בעיקרו הוא הרחבת התחומים לרוח ישראל. מעולם לא הוציאה תורת ישראל מכללה שום יצירת רוח. היא נמשכה אחרי כל גלוי וכל תהוי של הרוח האנושי. משאיפתה היה לכנס כל יצירה מעולה ולצרפה בכור המבחן שלה. בעצם התנגדה לחקיקת תחומים בשדה הרוח, לאמר: עד כאן ממלכתי ומכאן ואילך זו של אחרים; אני הנני רק מוסר ומצוות, ואם לידיעת הנעשה תחת השמש צאו ובקשו בין אומות העולם. לפי דרכם היו שונים את

הידיעות הכלליות בבתי התורה. הרב, שעדיין במחקרי הטבע והחיים, היה מוסר את ידיעותיו לתלמידיו. והיו כאלה שתקעו את עצמם ביחוד למקצועות המדע מבלי שפרשו מעצם התורה. ואולם בתקופות האחרונות גבר הצמצום בעולם התורה. תנועת ההשכלה ומרידותיה יצרו מצב של חירום ליהדות, בשעת סכנה אדם כונס את רגלו מהחוץ ונכנס חדר בחדר להחבא. משום הסכנה של תנועת ההשכלה התחילו הישיבות להתגדר ולנעל את כל הדלתות בפני אותם חוזמים, שהיו רוכבים ובאים על עבי המדע והיצירה החילונית. בעצם היתה זו, תנועת ההשכלה, בפולחן שיצרה ליצירה החילונית, שהעמידה מחיצות בעולם רוחנו. בינתים נתרחקו העולמות שטח התורה הלך הלוך וצר, והתורה התחילה כובשת יותר ויותר את אורה. יוצא אחד מאוהל התורה לאוהל החכמה עובר הוא מרשות לרשות, שאין ביניהן ולא כלום, שאחת מתנכרת לחברתה. ומכיון, שאין אדם דר בשני עולמות, הרי הוא נישל מאחד וחלק של מהותו הרוחנית לוקה.

את זה ראה ד.ר. רבל ז"ל, ויצא להחזיר לתורה את איתנה ואת שלטונה הבלתי מוגבל. הוא הכניס את היצירה החילונית מבפנים — במקום התורה, וסתם את התהום ואיחה את הקרע. את פרדס החכמה קבע בתוך גן התורה כטבעת בתוך טבעת. אין הקולג' עולם בפני עצמו אלא כחלק של דבר שלם. הוא והישיבה הם חטיבה אחת. לתוכו הולכים ונוטפים רסיסי הרוח, הצונף את הישיבה. לאט לאט הולכת ומתרשמת דמותו, דמות משלו, וממנו והישיבה תתמלא הפגימה ביצירה הישראלית.

אמנם המוסד הוא עול ימים, הוא רק עבר את הקו של הנסיון, רק פסע את הפסיעה הראשונה אל הממשות. עדיין הוא רובו בערפלי המחשבה והציור, אבל כבר צפים בו אותות המהפכה, שהתרחשותו מסמנת בחיינו. קרנות תחיה יוצאות ממנו אל היהדות. בו מתאדרת היהדות החרדה ומעוררת לקראת עתיד של העפלה ועזו. זו, היהדות החרדה היתה במצב של נסיגה לאחור. נדהמת מהמכות, שחלו בה, התחילה לברח מהמערכה — יראה להביט בפני החיים. מסביב טאנו מעשים, רעשו תנועות — והיא נתכנסה לתוך מסתריה ונשתקעה בצערה. הישיבות שבהן השתרגו כל חוטי חיינו, הלכו ונעקרו מהחיים בימים האחרונים. הסתפקו בהצלת שרידים. דרוכות אימה, לא בקשו הישיבות אלא למלט ותו לא. וכך הלך והתרחב המרחק בין החיים ומקומות התורה. ובאותה המדה הלכו אלה האחרונים, החיים, והסתלקו מזיו הרוח, שהישיבה היתה משרה עליהם. ישיבה זו, שעלתה במחשבת הדר. רבל ז"ל, מסמנת סוף הנסיגה לאחור של היהדות החרדה בקץ התנגדות הפסיבית לא בריחה מן החיים אלא חתירה תמידית להפגש עמם, לבקע אליהם להאיר להם את הדרך, שנטו ממנו. שנעלם מהם — זו היא

משמעותה של הופעת המוסד הזה. עצם בריאתו של המוסד מציין את המגמה החדשה הרי זו הפעם הראשונה בתקופות אלה שהיהדות החרדה עשתה מעשה חידוש משלה, על פי דעתה ועל פי רצונה, מתוך שאיפה, מתוך חרות היצירה, למוסד זה לא היתה דוגמה בשום אחד מחלקי חיינו. כולו היה פרי יוצר גדול, שחזה חזון תחיה של היהדות בגולה, שיצאו לאטר עליה את פי התהום.

ג.

ד.ר. רבל ז"ל, היה יוצר הרעיון של הישיבה והוא אשר הגשימו. אלמלא הוא מי יודע אם לא היה רעיון זה הולך בדרך רעיונות רבים, שצצו ונבלו ויצאו כלעומת שבאו. אין המציאות מסבירה פנים לחידוש. האדם אינו רואה אלא לעינים, ואין הוא תופס את הבלתי מצוי. לפיכך נסיון חדש כי יעשה אין הצבור הרחב מתלווה אליו ברצון. יש שמבטלים אותו בלב, ויש שפותחים במלחמה עליו. כך היה גורלה של כל תנועה החדשה בחיים וכל רעיון שיצא והכריז שנוי ותמורה. ואם אותו רעיון זוכה לכבש מקום בחיים ולחדר לתוך המציאות הרי זה בזכות יוצרו ונושאו, שאינו זו מלפרסמו ולעמל בעמלו ולהתאבק בו עד דכדוכה של נפש. ודאי אין החיים נזקקים לשום שנוי בהם, אלא אם הם מוכנים אליו, אלא אם הוכשרה תפיסתו. אבל היחיד הוא אשר קולט את הרחש הטמיר של החיים והוא אשר מסעיר את חבלי הלידה של החדוש.

ויחיד כזה היה יוצר הרעיון של הישיבה, הדר. רבל ז"ל. השעה לא שחקה למפעלו. כל צעד, כל התקדמות היו קשים ומדכאים. מכשולים הגיחו מכל צד. כאן חסרה האמונה. וכי מניין תלמידים לישיבה בין הדור הצעיר היהודי באמריקה, אמרו רבים. שמא ראויים חיינו כאן לישיבה, שאין מקומה אלא בחיים, הנתונים במשקעה של מסורת עתיקה. ונתגברו התרעומות והספק גדל עת התחיל לטפל ביסוד הקולג'י. מה זה, ליהדות החרדה, לקולג'י? וכי היא מתעודתה של היהדות החרדה לקיים מפעלים אקדימאים? תמהו. כלום תוכל הישיבה לעמד במחיצה אחת עם קולג'י? אחרים חששו לחילול כבוד ישראל בעמים. בית חנוך לתורה אין מי שישים אליו לב בין הגוים. לקוינו כעור דלותו ועלבוננו אינם מכריעים. ואולם קולג'י הוא ענין של רשות הרבים, העולם האקדמאי נזקק אליו ומה יאמרו לנסיון הראשון ממינו בין היהודים, אם לא יצליח, אם יחא גידון ליסורי קיום, המבריחים כל פאר מהיצירה? והיו כאלה שערערו על עצם הרעיון. הללו ראו בקולג'י יהודי סכנה של התבדלות, של יצירת גיטה יהודית בידי יהודים. חששו, שיסוד קולג'י יהודי יתן חרב בידי שונאי ישראל, שאינם פוסקים בין כך מלחטט בטענה עתיקה זו של התבדלות היהודים. ואף זו. התנאים

החומרים חסרו. לא היו כל שמירה ובטחון מראש. לא היו קרנות לשם המוסד החדש ולא מקורות קיום ברורים. אבל כל זה לא פגם את רצונו האדיר של בעל הרעיון. כדרך יוצרי תמורות היה כולו מכונס ברעיונו. באורו של זה נוסו אבני הנגף ונדמו הספקות. היוצר אינו רואה את המרחק, שבין רעיונו ובין המעשה, והתהומות שבו. הוא רואה את רעיונו בבנינו ובשכלולו והוא מרחף עליו כעל סגולה יקרה, שחצב מנפשו. הרבה תלאות פגעו ביוצר הישיבה, אבל הוא לא שהה בדרכו. באמונה צלולה, שהתגברה בו עם כל כאב, במרץ שאינו יודע ליאות ובעקשנות שאינה נפרכת המשיך בבנין מפעלו. נפל וקם. לא נסוג אחור. התלבט והתקדם. ובמקהלות מיואשים וקצוצי כנף חגג את חג הנצחון של רעיונו.

והנצחון היה שלם. במשך זמן קצר ובהעדר כל ההקדמות, שחיבו ליצירת דבר מסוג זה, נשלם המוסד מהמסד עד הטפחות ונכבש לו מקום בחיים. כל החששות, שהדן לא נכתד עדיין מחלל האויר, הולכות וכלות, ואין מי שלא יתעורר באהבה ובהתרגשות אל היצירה החנוכית החדשה הזאת בישראל וליוצרה. אבל הרבה נצחונות שמורים לו, ליוצר, בעתיד. מבואות רבים מפולשים מהמוסד הזה אל עתידה של כנסת ישראל בארץ זו.

ד.

ד.ר. רבל ז"ל, היה אחד מגדולי התורה שבדור זה. הוא היה כוכב מזהיר בשמי ההלכה. תשובותיו שחבר בין יגיעה ליגיעה בעבודת הבנין, מגלות את שלטונו בשדה ההלכה ועוצם בקיאותו בכל אוצרותיה של התורה שבעל פה. מתסלפול התרחק וגם מהחקירה הנתוחית, אם שנמנה על תלמידיה של ישיבת טלז, שהיו כרוכים אחרי זו האחרונה. יסוד משנתו בהלכה הוא ביאור שרשי ההלכה לפי המקורות. הוא חזר אחרי הכללות שמתוכן עומדים על היקפה והסתעפותה של ההלכה הנידונה. דרך הראינים היה דרכו: לברר ולצרף את הענינים לא בדרך המשא והמתן הארוך והמסובך, אלא במיצי המקורות והערכתם. ואם שהראשונים היו נר לדבריו, הרי לא נהג לזולל במשנתם של האחרונים. וחיבב היה עליו כל מקור. ומכאן אותה הטרחה היתירה, שטרת, למנות את כל המקורות, שהיו בידו. דרך זו מתן שכר רב בצדה, שהרי מתוך כך, חכם, שאינו מצוי אצל המקורות, עומד עליהם, והוא לומד להכיר את מסעותיה של ההלכה ורוחב תחומיה.

ד.ר. רבל ז"ל, היה עם זה גם חוקר מובהק. הוא היה איש ההלכה ואיש המדע הקבועים. לא נתבטל בעל ההלכה שבו בפני בעל החקירה ולא נטשטש

האחרון בראשון. בהלכה לא סר מהדרך הכבושה והמקובלת ובחקירה אחז בדרכי האחרון בראשון. הוא הגין גם במשנתו לאותן האחדות והשלמות האמיתית, הניקנות לאדם. שנתבררו ונבקעו בעולמו הגבולות שבין הרשויות ונשבתה המלחמה ביניהן. חשובה התרומה, שתרם למדע הישראלי. הוא האיר אור רב על סתומות בתולדות ישראל. בחקירות שונות, שרובן נכתבו בעברית, הצליח לברר את מקורותיה של ההלכה הקראית, ולהכריע, שהקראים השתמשו במדה מרובה בחלוקים שבין ארץ ישראל ובבל. הקראים קבלו את הוראות ארץ ישראל, שנטו לחומרה, ולבסוף יצאו והתריעו שהם בעלי ההוראות האלה ובני ארץ ישראל סמוכים על שולחנם. בחקירתו המקיפה על תרגום יונתן בן עוזיאל נתן תוקף חדש למסקנותיו בנוגע ליחסים שבין ההלכה הקראית והתורה שבעל פה. ממצע חקירה זה, הוא נטפל לשאלות הנוגעות להערכת ההלכה ומאורעות בתולדות ישראל. מאמריו, שנתפרסמו ב"חורב", על טומאת ארץ העמים, עונש כיפה וכיוצא באלה, פרקים חשובים הם בחקירה הישראלית. מאמריו בענין חידוש הסמיכה משנה קצרה הוא אבל שלמה ונקיה ותרומה גדולה למדע ההיסטורי שלנו. ועוד חשב וקוה לכמה הענקות גדולות לאוצר ההלכה ולאוצר המדע הישראלי. כי עם כל טרדתו הגדולה בהגשמת יצירתו, זו הישיבה, לא מש מאהלה של תורה, לא פסק מגירסה. אבל הוא כרע נפל תחת כובד המשא שנשא. ואולם דמותו נחקה בכסא הכבוד של מעשיו וזכרו לא יסוף מתוך החיים.

פ ר ק י ס ב ח ל ו פ י מ נ ה ג י ס

מ א ת

הרב דר. דוב רעוועל (ז"ל)

I

כ נ ג ד ה ק ר א י ס

א

בין הדברים, שהוכיח עליהם רב יהודאי גאון — לפי עדותו של תלמיד תלמידו פרקוי בן באבוי — את בני ארץ ישראל, שעושין שלא כדין, נמנה גם מה "שמוהלין ומשליכין דם בריתן על העפר ומבוזין דם ברית שכרת הקב"ה עם אברהם אבינו שלש עשרה בריתות" (גנוי שכטר ח"ב, תקסב). והנה ידענו, שזה היה אחד מהחלופים בין בני בבל ובני ארץ ישראל. — אנשי מזרח מוהלין במים ונותנים על פניהם ובני ארץ ישראל, מוהלין בעפר" (שע"צ, כב, ב; וראה רב"מ לוי, סיני, שנה ראשונה, תצד והלאה שאסף את כל המקורות בזה). וכבר נזכר מנהג ארץ ישראל זה בפדרא, פ' כט — "מכאן אמרו חכמים" מכסין את ערלת הדם בעפר הארץ. . . וכשבא בלעם אמר מי מנה עפר יעקב, ולא עוד אלא שנמשלו [ישראל] לעפר, שנאמר: והיה זרעך כעפר הארץ". וכן הביא בתרגום ירושלמי לבמדבר כג, י: — "כיון דחמא בלעם חייבא דבית ישראל הוון גורין עורלותיהן וטמנין בעפרא דמדברא". ולא ידענו מקור לחילוק זה בין בני ארץ ישראל ובני בבל בשני התלמודים ומדרשים ראשונים. ומצינו, שנשאל רב יהודאי גאון על מנהג זה של בני ארץ ישראל למול על העפר והשיב: "שפיר דמי ובלבד שלא יעשה כן בשבת גזירה שמא יביא עפר מבחוץ". (שע"צ, כב, ב, יב). וכן מצינו לו (שם, יא): "וששאלתם למול תינוק על החוץ ועל המים ולהביא תינוק לבית הכנסת אין בכך כלום; ואין איסור בין זה לזה שנצוה לכם לשנות מנהגכם". ולא ידענו מה חרי אף הגדול של בן באבוי נגד מנהג זה של בני ארץ

(1) ראה מאמרי "החלופים בין בני בבל ובני ארץ ישראל ומקורות ההלכה של הקראים", חורב, כרך ראשון, חוב' א.
 (2) ובא"ז, ח"ב, הל' מילה, כו, ב הביא מס' המקצועות "מכאן תקנו רבותינו שיהו מכסים את המילה בעפר", וראה במקומות שהביא גינצברג שם, תקמ ושם תקסב, הערה יד.

ישראל. לפי דבריו (ג"ש, ב, תקמא) האוחז במנהג זה בשבת ^א עובר חמש עבירות.

ונראה, שמתחילה היה מנהג בני ארץ ישראל רק לכסות את דם המילה בעפר, וכדברי הפדר"א ותרגום ירושלמי שה"ל, ואחרי כן נהגו גם למול על העפר. ויסוד המנהג, למול על העפר, הוא הרעיון, שמוצאו מא"י, שמצות מילה חשובה כהקרבן קרבן, ודם מילה כדם קדשים, ומלין על העפר במקום מזבח אדמה. והנה הרבה האריכו חז"ל בשבח מצות מילה וקדושתה המיוחדת (ראה משנה ותוספתא נדרים פג ^א) ופילון, על החוקים המיוחדים, ספר ראשון ועוד). אך לא מצינו בהם אומרים, שמילה הוא קרבן ודם מילה הוא דם זבח. ואולם ראשית רעיון זה היא בפדר"א פ"י: "וייראו המלחים יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה' — וכי זבח זבחו והלא אין מקבלין זבח מן עכו"ם, אלא זה הוא דם ברית שהוא כדם זבח". וראה שם פ' כט: "וכשנולד יצחק בן ח' ימים הגישו למילה, שנאמר, וימל אברהם את יצחק בן שמונת ימים והגישו למנחה על גבי המזבח" (וראה מדרש שוחר טוב למזמור סב, בוכר, רצד, ב ^א). ולפי הגירסא בהוצאות ראשונות בפדר"א פ' כט, זרקו את דם מילה יחד עם דם הפסח על המשקוף ושתי המזוזות ביציאת מצרים. ובמכילתא לשמות יב, ו, אמרו: "שלא היה להם מצות שיעסקו בהם כדי שיגאלו נתן להם דם פסח ודם מילה". ובתרגום המיוחס ליו"ב ע' שם יב, יג מביא את האגדה, שזרקו גם את דם המילה: "ויהי

(3) ורב יהודאי, שאסר בשבת הוא רק משום גזירה, שמא יביא עפר מבחוץ. ולפי פדר"א, שה"ל שמלים על העפר, ודאי שנעשה גם בשבת, שהלא לפי פדר"א נהג כן אברהם, כשמל את עצמו ולפי דעת הפדר"א נימול אברהם ביו"ב; אם שמדרשות חלוקים בזה (ראה ב"מ פו, ב; ב"ר מה, יג ותוס' רה"ש, יא, ב).

ומה שהזכיר בן באבוי איסור טיחה בשבת, כבר האריכו האחרונים במציצה על העפר בשבת אי הוי כגיבול. וראה רמבם וראב"ד שבת ת, טז, באיסור לש דבכר שאינו בר גיבול, ומג"א או"ח שכא, יט, ומה שהאריך ביד שאול, י"ד, ס' רסה.

(4) ובמשנה אמרו: "גדולה מילה שקולה כנגד כל המצות". אך ראה מכילתא לשמות יג, יג: "לא אם אמרת בתלמוד תורה שהוא שקול כנגד הכל . . . והרי המילה תוכיח שאינה שקולה כנגד הכל".

(5) ואפשר, שהכוונה להעקיפה. ראה ביאור הרדל, שהביא בשם הגהות המיוחסות להג"א הגירסא "ועשה מנח אל גבי מזבח". וראה ביאור הגר"א ליו"ד, רסה אות מו. ובתנאי רבתי, צו, ושבה"ל השלם טו הביאו מפדר"א: "וכל מי שמגיש את בנו למילה ככהן שהוא מגיש מנחה על גבי המזבח". וראה ד"ר ריש תצא שמילה לשמונה כמו קרבן שנקרב לשמונה, וראה בחיי סוף לך לך. ומצויה דעה זו שמילה היא קרבן ודם המילה הוא דם הקרבן ועפר שמלין עליו במקום מזבח אדמה בזהרה, ראה בהגות הרדל לפדר"א שם אות מא, ובתשו' מהר"ם אלשקר סי' יח הביא תשובת הגאונים על מילה "ברא דבר נש קורבנא איהו ומזבח אדמה קמיה לקרבא עליה קרבנא שלים חביבא מכל שאר קרבנין דעלמא". וראה רדל בפדר"א שם ובקונטרס "קדמות ספר הזוהר" ע' יח שהוא ממדרש הנעלם.

דם נכסת פסחא וגורת מהילתא מערב לכוון למעבד מניה את על בתיא דאתון שרין תמן ואחמי ית זכות דמא ואיחוס עליכון". וראה מכילתא לשמות יב, ו.

וכבר הוכחתי, כי לא רק הקראים הראשונים, שהתישבו בארץ ישראל קבלו רבים ממנהגי המקום, שבאו לשם, וביחוד בדברים, שהחמירו בהם בני ארץ ישראל, (והבאים אחריהם התהללו בשקר כי בני ארץ ישראל אחוזים בדרכי הקראים) אלא שגם ענף הושפע ממנהגי בני ארץ ישראל. וכבר העיד קרקסאני — ההסטוריון היותר נאמן שבין הקראים — שמצאו את המקור של איזה דברים, שנטה בהם ענף מן ההלכה המקובלת, בחזנות ינ"י, שהיא על פי קבלת ארץ ישראל. ואם, שאין יסוד לדברי קרקסאני, הרי נראה, שהיתה הקבלה בימיו, שענף הושפע מבני ארץ ישראל.

וגם בענין מילה בחר ענף במנהג בני ארץ ישראל, שמילה על העפר, ובדעתם, שהמילה היא קרבן והעפר הוא מזבח אדמה להקריב עליו. והרחיק ענף — כדרכו בכל מקום ללכת בדרך זה, והעמיד על יסוד זה כמה הלכות משונות ואמר: "שמילת קטן דינה כקרבן בהמה קטנה ומילת גדול כקרבן בהמה גדולה". וצריך להפריש שני ימים כמו בקרבן תמיד (קטעים חדשים מסה"מ לענף שפרסם רי"ג אפשטיין, תרביץ שנה שביעית, רפה), והכלי, שמלים בו, הוא כמו כלי שרת במקדש ונעשית רק על ידי ישראל (סה"מ לענף, הוצ' הרכבי, קעט וקפה; הוצ' שכטר, ו). והוסיף עוד דינים משונים כאלה ואמר, שקרבן מילה הוא כמו קרבן פסח ולמד גז"ש: "כתוב במילה והיה לאות ברית וכתוב שם והיה הדם לכם לאות על הבתים" שדין מילה כדין פסח בכמה דברים (סה"מ הוצ' הרכבי, פו"ו; וראה ר' ב. מ. לוי, אוה"ג לשבת, קכב, הערה א ^א). כנראה למד ענף מגזרה שוה זו שחייבים לזרוק את דם המילה על המשקוף ושתי המזוזות כמו בפסח, וכשראו תלמידי רב יהודאי שהמנהג של בני ארץ ישראל למול על העפר, שיוסודו בדעה, שמילה היא ענין קרבן, גרם לקצת מבני ארץ ישראל לנטות אחרי דרכי הקראים במנהגי מצות מילה, עמדו לבטל לגמרי מנהג זה של בני ארץ ישראל למול על העפר, וביחוד את המנהג שכנראה מוצאו מהענניים לזרוק את דם המילה — דם קרבן — על הכותל-המשקוף ושתי המזוזות. ואמר בן באבוי, שהעושה כן עובר חמש עבירות: אחת משום סכנה, שאין מניחין חמין על זכר בשעה שמולין אותו, אחת שהוא מבזה דם ברית; ואחת שהוא טוחה בכותל ושרצים עוברים עליו ומטמאין אותו; ואחת שפעמים הוא מל בשבת ונפל דמו

(6) חורב כרך א ע' ג. וראה מרגלית, החלוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצה, קכה—ז.

על עפר והוי טיט בשבת; ואחת שהוא טוחה בכותל בשבת (שם, תקסב, וראה הערה ג, c).

ב

עמידה בשעת קריאת התורה

הרבה הפליגו חז"ל בכבוד ספר תורה ובמצות קריאת התורה בצבור (c). בכל זאת מצינו לגאוני בבל שהתנגדו למנהג זה, לעמוד בשעת קריאת התורה בצבור. ויש מהם שאמרו, שיש מעין מינות במנהג זה. רב שר שלום גאון, אם שקבל את מנהג בני ארץ ישראל לכבד את התורה בכניסתה וביציאתה נגד המנהג בבבל לכבד רק בכניסה (c), אמר: „ספר תורה בין כשמוציאים אותו תחלה, בין בשבת בין בחול, בין כשמחזירים אותו למקומו עומדים לפניו לאלתר ויושבין לאלתר ואין צריכין לעמוד עד שעונין ויהא שמיה רבה מברך ולא ראינו זה... ולומר ממה שכתוב בעזרא, „וכפתחו עמדו כל העם“, זאת לא, דאותה עמידה שתיקח היא אבל לעמוד מפני ס"ת עד שעונין יהא שמיה רבה לא שמענו" (מחזור וטרי, צא. ובקצת שינויים בסדר רב עמרם כת, א; מנהיג, כת, א, וטור או"ח ס' קמו). וראה ספר המחכים ע' טז: „אך מה שהן [הנשים] עומדות בשעת קריאת התורה טעות הוא בידן ודרך מינות לעשות כן משום דכתיב בעזרא וכפתחו עמדו ואינן מאמינות מה שדרשו רבותינו דעמדו היינו שתקנו שאסור לספר בשעת קריאת התורה“. וראה תשובת גאון (תניא, ענין ס"ת, ס' לט) שאפילו כשאדם חשוב או

7) וראה לוי, סיני, שנה ראשונה ע' תצה, הערה ה, שמשעם זה התנגדו בן באבוי לטיחיו על הכותל אפילו בחול. וראה תרביץ, שנה שניה, שפט, שענן הורה לשום על המילה מלח ושמן של אגוזים, משום שהחשיב את המילה לקרבן שצריך מלח ושמן. ונגד זה מזהיר בן באבוי ואומר: „וכן הלכה למעשה בישיבה ששמן על המילה מים מבוסמין“. (ג"ש, שם, תקסג—ד). וראה שבת יט, ב: „ונותנין עליה איספליגית וכמון“. ולוי, סיני, שנה שניה, קמג—ד.

ועל תקנות רב יהודאי ותלמידיו כנגד הנוטים מדעת ההלכה המקובלת, ראה מרמרשטיין בספר היובל לר"א שווארץ, תניח והלאה.

8) ראה קדושין לג, ב וירושלמי מגילה ד, א אך ראה מכות כב, ב.

9) „אנשי מזרח מכבדין את התורה בכניסה, ובני ארץ ישראל בכניסה וביציאה; כתורה וכהלכה שנאמר: „וכפתחו עמדו כל העם“ (חילוף מנהגים למיללער, ס' מ"ט). וראה מס' סופרים הוצ' היגר יד, יא „כך היו נקיי הדעת שבירושלים עושין: כשהיו מוציאים את התורה וכשהיו מחזירים את התורה היו הולכין אחריה מפני כבודה“ ובמקומות שהביא היגר שם, גב.

וראה מס' סופרים, יד, יד, שהיו כורעים הצבור בשעת גלילת ס"ת. ואפשר שקצת מבני א"י אחזו בזה במנהג ענן והקראים הראשונים (סה"מ לענן, הרכבי יט) להשתחוות לפני ספר תורה, וראה שלטי הגבורים שעל הריף לקדושין לג בשם הריאז: „ונראה בעיני שלא אסרו אלא לעמוד מפני התורה ולא להשתחוות לה ולא נמצא בכל התורה שמשתחוין

רבו קוראים בספר תורה בציבור אין בני הכנסת או התלמידים עומדים בשעת קריאה התורה (וראה שבה"ל השלם, ענין תפלה יא, א c).

ונראה שמה שהתנגדו הגאונים לעמוד בשעת קריאת התורה הוא מפני, שהיה זה מנהג הקראים הראשונים, ורצו החכמים להוציאו מהלב. אחד מהשינויים העיקריים של ענן הוא שנתן לבית הכנסת קדושת בית המקדש, והשוה את סדר התפלה לסדר העבודה בבית הבחירה. ועיקר העבודה לדעתו היא הקריאה בספר תורה בצבור בכל יום את פרשת התמיד (סה"מ, הרכבי, לח). וכל העם היו עומדים בשעת הקריאה (שם, יז) ותקן משמרות ומעמדות על התפלה כמו שהיו במקדש והצריך רחיצת ידים ורגלים לפני התפלה ואחריה (c), ורק כהן קורא והלויים היו משוררים שיר של יום.

וכנראה היו מקצת מבני ארץ ישראל נוטים באיזה דברים בסדר התפלה לדעת הקראים, וביחוד בענין עמידה בשעת קריאת התורה מפני כבוד התורה.

אפילו לארון הקדש. וראה לוי, סיני, שנה שניה, רסג, וש. ליברמן, שקיען, ו ולמד ענן מש"ב, ו, ב, שהתורה נקראת בשם ה' (ספ"מ הוצ' הרכבי יג"ד) ופירש את הכתובים ונקב שם ה' מות יומת ולא תחלל את שם אלהיך למוכיר את התורה בקלות „קא ראוים דמאן ומי דמכר אורייתא בקלילעא מחייב קטלא דאורייתא נמי אקרי שם י"י דכתיב להעלות משם את ארון האלהים אשר נקרא שם י"י צבאות... ובארון לא איכא אי לאו תורה... אשתכח דקא קרי לאורייתא שם י"י“ (שם והוצ' שכטר, לב). וצוה ענן להשתחוות עד שיגיעו פניהם לארץ בשעת הברכות על קריאה בספר תורה (שם ע' יט"ב).

וראה סוטה ת, א „כי ה' אלהיכם ההולך עמכם להלחם לכם, גם זה מחנה הארון“, וראה תוספתא שם ז ושם מב, ב ותוס' ד"ה מפני, וראה אבן עזרא לשמות כג, כ, „הנה אנכי שלח מלאך לפניך“ יש אומרים כי המלאך ספר תורה בעבור כי שמי בקרבנו, ואחרים אמרו ארון הברית... וכל אלה דברי רוח. ודבריו מכוונים כנגד הענגיים. וראה באגרת קראי קדמון מירושלים שהתנגד למנהג זה של השתחויה לספר תורה. „ואל תציבו לנגדכם את הס"ת להשתחוות נגדה כמנהג ראשונים“ (מאן בהשקפה אנגלית, ג"ה, כרך יט ע' רעח).

10) ולא רק בכבוד ס"ת אך בקדושת בה"כ בכלל ובהידורה היו בני ארץ ישראל מחמירין יותר מבני בבל. וכן מצינו, שבני בבל הופכים את פניהם אל הצבור ואחוריהם אל הארון ובני ארץ ישראל פניהם אל הארון „חלוף מנהגים“ למיללער, ס' לו). וראה ירושלמי בכורים ג, ג: „וישראל פניהם כלפי הקדש“, אם שבזמן התנאים היו נוהגים כנראה כמנהג בני בבל. ראה תוספתא מגילה ד, כא: „כיצד היו זקנים יושבין? פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קדש“. וראה תוספתא ראשונים, שם, ותת"ס או"ח ס' כז. והרבה ערער על זה ר' אברהם בן הרמבם בספרו הערבי המספיק לעובדי ה'. ראה אפנשטיין, ר' אברהם מיימוני, יד.

וכנראה החשיבו בני בבל את לימוד התורה על התפלה ולא כן בני א"י. ראה רה"ש יח ויבמות קה שאמרו על בית עלי — „בזבח ובמנחה אינו מתכפר אבל מתכפר בתורה או בתורה ובגמ"ח“ ולא הזכירו תפלה. ובירושלמי רה"ש ב, אמרו — „אבל מתכפר בתפלה — וצלי רבי על רב כהנא שהיה מבית עלי והאריך ימים“. וראה ברכות ת, א.

וראה ת' המיוחסת לרב האי (אוצר הגאונים לברכות, ג): „ולענין תפלה ודאי תפלה דרבנן היא“.

ודעת הירושלמי כנראה שעיקר תפלה מן התורה.

11) ראה על כל זה מאן Journal of Jewish Lore and Philosophy כרך א,

שלא והלאה.

וכדי להוציא מדעה זו של הקראים הראשונים התנגדו גאוני בכל ביחוד לעמידה בשעת קריאת התורה.

ובשאלה, שנשאל הרמבם על המנהג באיזה מקום בבבל, שעומדים בשעת קריאת עשרת הדברות, אמר השואל: "שהרי בטלו רבותינו מלומר עשרת הדברות עם קריאת שמע, ואף על פי שהוא מיושב, מפני תרעומות המינים, ואם כן כיצד אנו נחלוק ונעמוד בקריאתם יותר משאר התורה ונהיה דומים לקראיין שהם עומדים בקריאת התורה" (שו"ת הרמבם, הוצ' מק"ג, קנט, ובקצור שם ס' מו; וראה רב"מ לוי, סיני שנה שניה, רסא והלאה) ¹².

ובמקומות שלא התפשטה המינות הקראית היו עומדים בשעת קריאת התורה; ראה תוס' מגילה לב, א על המנהג בצרפת. וכן היה המהרם מרוטנברג עומד בשעת קריאת התורה; ראה שו"ת מהרם, בודאפעסט ס' תקד; וראה ספר מנהגים המיוחס לתלמידי מהרם מרוטנברג, הוצ' אלפנביין יא, "וצריך לעמוד בשעת קריאת התורה". וראה מרדכי שבת פ' יט, ס' תכ"ב וב"י טאו"ח ר"ס קמא, והוסף הב"י, "וכן נוהגים קצת אשכנזים וצרפתים". וראה תשבץ הקטן ס' קסב ותוס' מ"ק כא, א ד"ה אלא.

וכדי להוציא מדעת הקראים הראשונים, שאם שבטלו כמה דברים מסדר התפלה של ענן, החזיקו בעיקר דעתו, כי דין תפלה כדין קרבן והרבו בעמידה בשעת קריאת התורה בכל יום בפרשת התמיד ובכריעות והשתחויות בכניסה וביציאה ובתוך התפלה, מצאו רבים מגאוני בכל צורך בדבר להתנגד בכל תוקף לעמידה בשעת קריאת התורה והתמרמו גם כנגד אלה, שנהגו כמנהג בני ארץ

12) ודעת השואל שהיה המנהג לעמוד — "להיות הקוראים חכם או ריש מתיבתא והיו עומדים לו והקראים מנהגם נשתבשו בו". וראה דומה לזה: "יש מקומות, שנהגו כשאדם חשוב עומד לקרות בתורה, שעומדים בני הכנסת על רגליהם, אי נמי תלמיד לרב, עץ שישלים לקרא" (שבה"ל השלם, הל' תפלה, יט, א).

והשיב הרמבם לבטל המנהג: "וכן ראוי לעשות, שבכל מקום, שמנהגם לעמוד, שיבטלו מנהג זה ויהיו יושבים, מפני שלא ימשך מזה הפסד באמונה, ויראה שיש בתורה מדרגות ח"י, תוך וקליפה, ושקצת מן התורה מעולה ממקצתה, וזו מחשבה רעה עד למאוד . . . ויש מהמינים, שמאמינים שאין מן השמים אלא עשרת הדברות בלבד ושאר התורה משה מפי עצמו אמרו ולכן בטלו לקוראן בכל יום" (שו"ת הרמבם שם ע' שמש"א).

ואם שלפי דברי הרמבם עצמו אין הקראים בכלל זה, מצינו לקראים ראשונים, שאמרו שיש יתרון לעשרת הדברות, ופרשו כנראה מצוות תפילין ומזוזה לא דרך משל, וכדעת הקראים האחרונים, רק לעשרת הדברות; ראה אבן עזרא לדברים ו, ו והס"מ לענן, הוצ' הרכבי, קנב, הערה יב, וכן מנהגי פלשים, ראה ספרי, ההלכה של הקראים, ט.

ונשאל רב האי גאון על מה שאין קורין קרבן מוסף שבת בשבת בספר תורה, והשיב: "ואתם מקנטרין על מה שתקנו הקדמונים; בכך יאריך הדבר; יאמרו למה עזבו קריית עשרת הדברים כמו שהיה במקדש. וזה יאמר, למה הניחו מעשה בראשית מלקרות בדרך שהיו עושין במעמדות, וזה יאמר, למה אין קורין בכל יום בספר תורה או אטילו

ישראל לעמוד בקריאת שמע. ואמר רב נטרונאי — שהיה ראש הלוחמים מלחמת חנופה נגד המינים הקראים ¹³): "והני [ד]מחמירין אנפשייהו למימרא דמקבלי מלכות שמים בעמידה טעות בידם והדיוטות ובורות ושטות . . . יש לך כסילות גדולה מזו . . . כי היכי דנהגי בתרתי מתיבתא ובכל אספמיא ובכל קהלות ישראל שבארץ — כולם זכורים לאלף טובות וברכות שכולם מלאים תורה ומצות כרמון ומעשיהם מעשים נאים ומחמירים בבדיקת טריפה ובטבילת הנדה ובכל מה שראוי להחמיר אבל בקריאת שמע מיושב" (סדר ר"ע השלם, חא, קא"קד וראה לוי, אוצר הגאונים — התשובות, ברכות, כה, ס' מו), ודבריו שהמחמירים בבדיקת טריפה וטבילת נדה אינם עומדים בקריאת שמע מכוונים כנגד הקראים שבטלו דין טריפות וטבילת נדה במקוה, וידוע שהחרים הרמבם את הנהגים בטבילת נדה כהקראים. ראה תשובות הרמבם, הוצ' מק"ג, צז. וכבר הוכיח רב"מ לוי, סיני, שנה ראשונה, קיח והלאה, שמנהג בני ארץ ישראל לעמוד בקריאת שמע הוא כדעת תלמוד ירושלמי. וראה מה שכתב בזה ר' אברהם מימוני בספרו הערבי "המספיק לעובדי ה'" (ספר היובל לר"י לוי, מז והלאה).

13) חמישי בפרשת התמיד; עלינו להתנהג בתקונים שתקנו אותם גדולים מדורותינו החכמה ובמנין ואין לשנות" (ספר העתים, רעה"ו, אשכול ר' ח"ב; וראה שבלי הלפט, יט, צ"ט רב פלוני גאון). ובצדק העיר לוי (אוה"ג — התשובות, מגילה, סז), שקריאת מוסף שבת בשבת בס"ת הוא על פי סדר ענן, וכן קריאת פרשת התמיד בכל יום בס"ת ואפשר שהיו שהענינים, שחזרו לקרות עשרת הדברים בכל יום.

ודעת החאלזאן, — "בייטרענע צור ענטזיקלונגסגעשיכטע דעס יודענטומס", ע' יג כי הקראים הראשונים בטלו מצוות קריאת שמע, תפילין, ציצית ומזוזה. ועל יסוד זה רצה להנביח כי עמי הארץ, הנזכרים בתלמוד, שלפי דברי חז"ל (ברכות מז) בטלו מצוות אלו, הם אלה, שנשארו נאמנים לדרכי הצדוקים וכן הקראים שלא הודו במצוות אלו המשיכו את שלשלת הצדוקים. ואין לדברים אלה שחר, כי ענן וכל הקראים הודו במצוות ציצית והחמירו בה, אם שחלקו בכמה פרטים על הקבלה בפירוש תכלת. וכן הודו ענן והענינים כנראה במצוות תפילין ומזוזה. ראה לעיל, שפרשו וקשרתם וכתבתם לעשרת הדברים, ורק הקראים המאוחרים פרשו פרשיות אלו דרך משל. וכנראה לא בטל ענן מצות קריאת שמע. וכן מצינו לאבו עיסי, שענן נמשך אחריו בכמה דברים (ראה פונגסקי בהשקפה הצרפתית כרך יד, קעח), מצוה על קריאת שמע (הרכבי "לקורות הכתות בישראל", ט), וראה אשכול הכופר ח"ב טו אות ה.

וכן קימו הקראים המאוחרים מצות ק"ש. — ראה הדסי, אה"כ, א"ב טו; אדרת אליהו, ג, א.

14) וכבר העיר מרמורשטיין (ספר היובל לשוארץ, שלו), שאפשר שמה שהתנגדו הגאונים רב נטרונאי ורב האי לאלה שאחזו את הציצית בידיהם בשעת קריאת שמע (שע"ת, ח"א גמ"מ לה, וראה שו"ת הריב"ש, תפ"ו ורב"מ לוי, אוה"ג — התשובות ברכות לו והערות שם). ואמר רב נטרונאי: "הילכך העושה כך צריך ללמוד ולהשיבו שלא יעשה כן" (ארחות חיים חא, ג, עד), אם שנשתבח מנהג זה במדרש (ראה ילקוט שמעוני לתהלים רמז תשנ"ו). "יד שמאלית בה אני קושר תפילין של יד ובה אני אוהז בומן קריאת שמע". וראה פתיחתא וזוהרא סוף, שלהעביר הציצית על העינים בשעת קריאת שמע אין דין אלא מנהג העושה הוא ואין בדבר איסור והיתר), הוא, משום שהקראים שפרשו את הכתוב כפשוטו הם

ג

ברכות בעמידה

בספרי הפוסקים נזכרו מדרשים שונים וחילוקים, אם ברכות המצוות וקדיש הם בעמידה. ראה ב"י טא"ח, ח: "ומיד אחר נטילת ידיו יתעטף בציצית מעומד; כ"כ הסמק ס"צ, וטעמא, משום דגמר לכם מספירת העומר דכתיב ביה בקמה פי' בקומה"¹⁴.

וראה "ארחות חיים", ציצית, כו, דהא דגרסינן בירושלמי "כל הברכות מעומד" על ברכות המצוות נאמר, ולא על ברכות הנהנין. וראה אצ"י לברכות, קלה, שאין זה בירושלמי שלנו. ובראשית חכמה שער וראה פ' טו, ובדרכי משח וביאור הגרא לאו"ח, נו, היבאו ירושלמי: "קום כי דבר ה' אליך; מכאן אמר ר' אלעזר, כד ענו יהא שמיה רבא וכל דבר שבקדושה בעי למיקם ארגלוי". וגם מאמר זה לא נמצא בירושלמי שלפנינו¹⁵.

וידענו, שרבים מהראשונים ומהפוסקים מביאים ממדרשי א"י ומספרי קבלה בשם "ירושלמי". וכנראה היו חלוקים בזה מנהגי בני בבל ומנהגי בני ארץ ישראל. ומספרים, שמקורים מא"י שכנו אותם בשם "ירושלמי" לומדים אנחנו, שהיו מהדרים לעמוד בברכת המצוות וביהש"ר. ראה מס' סופרים כא, ה: "בשעה, שהעם עומדין והם עונין יהא שמיה רבה מברך בעמידה" (וראה במקומות שהביא היגר שם) וראה שם, יג, ט, והיגר קעג"ד. וראה שעת' ס' עט:

מפרשים "וראיתם אותו כפשוטו". והאריך ענן הרבה בדרשות משונות בפירוש הכתוב וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה', ראה סה"מ הוצ' שכטר, כה"כ; אבן עזרא, במדבר, טו, לח, וכתר תורה, במדבר כג, א.

ועל מנהג זה ראה רעיא מהימנא במדבר קעד ב, יש"ש יבמות ס"ס ג; מעשה רב על מנהגי הגרא ז"ל אות לט.

וראה כפתור ופרח פרק ס' (הוצ' לונץ, תשפג) "ושיביט עליו משום וראיתם אותו, ומצאתי בתשובה שאין נכון לעשות כן... אלא מעתה לכשיגיע לוקשרתם יאחזו בתפילין, וא"ת אין הכי נמי א"כ כשיגיע לו כתבתם ילך לביתו ויניח ידו על המזוזה, הלכך, העושה כן צריך ללמדו ולהזהיר אותו שלא לעשות". ומביא הירושלמי ברכות פת ה"ה דוראיתם אותו קאי על שכינה ולא על ציצית.

14) והוא במדרש תנאים, הוצ' הופמן, לדברים טז ט, וראה פסקתא זוטרתא, שלה, טו רכו; סידור רשי, רכג; מחזור וטר, תלו, רי"צ גיאת חב, קח; ספר יראים השלם סי' רסא; וראה רא"ש פסחים פ"י, ס' מא, שהביא דרשה זו בשם "דתנו רבנן". וראה מה שהעיר בהגהות הגריב שם ובמקומות שהביא עהרנרייך, אבודרהם, קפד, והלאה. וראה מה שהאריך בכרכי יוסף ובשירי ברכה לא"ות, ח.

15) וראה פרי עץ חיים לר"ח ויטאל שער הקדשים פו, טו, עג: "היה אומר ולה"ה כפי מה שנראה מהירושלמי שצריך לקום בעניית אמן יהש"ר, טעות היא כי אינו מהירושלמי ממש רק חכם אחד עשה הגהה ואחר הדפיסוהו בתוך הירושלמי וטעות היא". וראה מג"א לאו"ח גו, סק"ד.

„וששאלתם אם מצינו אסמכתא לכל הברכות שהן מעומד? ודאי כך הוא, דכתיב ויעמוד ויברך את כל קהל ישראל וכך הוא מקדמונינו ז"ל דאסמכתא לכל הברכות שיהיו מעומד דכתיב ויעמוד ויברך"¹⁶. וכן הביא רי"צ גיאות, ב, קח (לוין) אוצר הגאונים, חגיגה, לד, כה): „אמר מר רב שמואל הכהן לאסמכתא לכל הברכות שהיו מעומד מדכתיב ויברך את כל קהל ישראל וכל קהל ישראל עומד". ונראה שמקור אלו הדרשות הוא מנהג בני ארץ ישראל שהיו מהדרים לעמוד בברכות — חוץ מברכות הנהנין — ובסדרי קדושה. וראה ירושלמי ברכות ט, ד "ר' חלקיה ור' סימון בשם ריב"ל: תפלת המרחץ אינה טעונה עמידה", מזה יוצא, שהיו נוהגים לעמוד בשאר ברכות, ולא כן בני בבל. וראה מס' סופרים (הוצ' היגר, יג, ט וראה במבוא, עז), שבני בבל היו עונים „נאמן אתה הוא" בברכות ההפטורה בישיבה ובני ארץ ישראל בעמידה, וראה תניא, ענין תפלת ר"ח והלל בשם מס' סופרים, שתפלת עלינו בעמידה. ומדברי ר' אברהם בן הרמבם בספרו הערבי, המספיק לעובדי ה', לומדים אנו כמה חלוקים בין יהודי מצרים, שמוצאם מבבל ואלה, שמוצאם מא"י בסדר התפלה וקה"ת והסדר בבית הכנסת¹⁷. ולפי דבריו בטלו רבים מבני מצרים דברים הגונים, שנהגו בהם בני ישראל מלפנים בסדר התפלה כמו עמידה והשתחויות, שלא לחקות את המינים, והיינו הקראים, שהחזיקו בהם. ור' אברהם, אם שאחו בדרך אביו ללחום נגד השפעת הקראים על החיים הרוחניים של יהודי מצרים, מתמרמר נגד אלה, שבטלו סדרים נאים אלה בסדר התפלה, כדי להוציא מדעת הקראים שהתאמצו בהם, ויחד עם חברו ר' אברהם החסיד, השתדל להשיב את הסדר והזריזות בעבודת התפלה ומנהגי בני ארץ ישראל על פי היסוד, שתפלה היא במקום העבודה במקדש, וחולק בכמה דברים בזה על אביו¹⁸. לפי דעת ר' אברהם צריך להשתדל ברחיצת ידים ורגלים לפני התפלה לא רק לתפלת שחרית כדעת הרמבם (תפלה ד, ג). גם בזה נחלקו עליו. ראה אשכול, תפלה וק"ש, ד, ו, נח"א שם; פרח או"ת, צב, ד; ונוב"י ותנינא או"ת, קמו). אך גם לשאר

16) וההמשך שם: „וספירת העומר כמו כן בעמידה מדכתיב מהחל חרמש בקמה, מה ת"ל בקמה ללמדך שבקימה ובעמידה תספור; ותקיעת שופר מעומד". וכן מה שהביא ברי"צ גיאות, שהבאתי בפנים: „כך קבלנו מרבתינו דאסמכתא דספירת העומר בעמידה מדכתיב מהחל חרמש בקמה תחל לספור שאין ת"ל בקמה ומה ת"ל בקמה ללמד שבקימה ועמידה תספור", אינו ענין לברכה בעמידה רק לקיום המצוה עצמו של ספירת העומר ותקיעת שופר. ויש שאמרו, שרק שבע מצוות בעמידה (מעשה רוקח, קכב — לוין אוה"ג — התשובות רהש נח, קי; אבודרהם, הוצ' עהרנרייך קפ, וראה שו"ת רמ"ע מפאנו סי' קב ד"ה שביעית ושם ד"ה שנית).

17) ראה אפנשטיין, ר' אברהם מיימיני, יב"ג ובספר היובל לר"י לוי, מג"ד.

18) ספר היובל לר"י לעו"י מג"ד; אך ראה שם, לה; וראה אפנשטיין ר' אברהם

תפלות, וגם חולק על דעת אביו (שם ה, יא), שאסר הרחיצה לתפלה בח"י ובויה"כ וכי קדיש שלפני התפילה בעמידה⁽¹⁹⁾, והנהיג יחד עם ר' אברהם החסיד שיעמדו בכל קדיש⁽²⁰⁾. ואמר, שטוב שיהיה השליח צבור משבט לוי המיוחד לעבודה במקדש⁽²¹⁾ וכדעת הענניים.

ד

תפלה בקול

אמרו בתוספתא — ברכות ג, ו — „יכול יתפלל אדם כל היום כולו . . . יכול יהא משמיע קולו לאזניו, פירש בחנה, חנה היא מדברת על לבה". והובאה תוספתא זו בברכות לא, ב, ואמרו בסוטה לב, ב: „מפני מה תקנו תפלה בלחש" (וראה רשי ומהרשא שם) ובשאלתות ואתחנן, קמג, הביא דרשת הגמ' יומא יט, ב: ודברת בם ולא בתפלה „שתפלה בלחש" (וראה העמק שאלה שם אותיות ה'ו) וכ"כ רשי יומא שם. וראה יומא עג, א „אין שואלין בקול". וראה תענית ה, א „בשביל לוחש לחישות", ולפי פירוש רשי שם, לוחשי לחישות הם המתפללים. ובאשר התפלה בלחש קורא להם לוחשי לחישות. אך בירושלמי ברכות ד, א אמרו: „ר' אבא בר זבדי מצלי בקלא; ר' יונה כד הוי מצלי בכנישתא הוי מצלי בלחשה, וכד הוי מצלי גו בייתיה הוי מצלי בקלא עד דילפון בני בייתיה צלותה מיניה". ויש שאמרו, שלא נחלקו הבבלי והירושלמי בענין תפלה בקול, ורק כדי ללמד את בני ביתו התיר הירושלמי להתפלל בקול⁽²²⁾. וראה מס' סופרים, יח, ה: „מיכן אמרו המברך צריך שיגביה קולו משום בניו הקטנים ואשתו ובנותיו". אך ראה שה"ש רבה, ב, יד „דבר אחר השמיעני את קולך שאתם מתפללים בקול גבוה קולכם ערב".

אך בחילוף מנהגים (מילר, חילוף, מג), מצינו: אנשי מזרח מתפללים י"ח ברכות בלחש ובני ארץ ישראל בקול רם להרגיל העם. וראה תנא תוספאה לתוספתא ברכות ד, א, שהביא מס' הקנה לענין תפלה: „בני ארץ ישראל הן מרימין קולם, אבל בני בבל בלחש . . . לא כאלה הרשעים המגביהים קולם כעין

(19) שם ג והלאה ונט.

(20) שם ג; ותשובות ר' אברהם ס' סב

(21) אפושטיין, ר' אברהם מיימוני, טו.

(22) ראה מרדכי יומא ס' תשכו; שבה"ל ס' יז; ראביה ס' עא וקנא ע' קנד; רשבא

לברכות לא, א, וראש שם ג, מו; אבודרהם, שחרית של חול; ונראה שהיתה להם גירסא אחרת בירושלמי; ראה רטנר אצו"י ברכות, פט"ז, וראה דברים רבה ר"פ ואתחנן.

שליח צבור ברה"ש ובי"כ⁽²³⁾. וכל כך התנגדו הגאונים לתפלה בקול רם עד שאמרו שמי שהתפלל בקול רם לא יצא. ראה שע"ת ס' קכ ושלד, ובמקומות שהביא לוין אוה"ג — התשובות לברכות, נז"ח ולר"ה עא. ויפה העיר מרגלית, החלוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, קנ"ו, שהיה דרך הקראים להתפלל בקול רם וסדר התפלה של ענן היה באמירה ועניה בקול רם (וראה הדסי, אשכול הכופר א"ב טו „כי התפלה בצעקה ושועה", ושם א"ב יט אות צ, וראה אות ט בתפלת יוח"כ אך ראה גן עדן עד, ב). ולכן התנגדו הגאונים כ"כ לתפלה בקול רם כמו שהתנגדו לעמידה בקריאת שמע ובקה"ת. וכשבטל הטעם להרחיק את העם מדרכי המינים הקראים חדלו מלהזהיר את העם על תפלה בקול רם; ראה רמבן ס"פ בא וטש"ע ס' קא ומג"א וביאור הגר"א שם והאריכו האחרונים אם מחזי כיוהרא כשעומד בשעת קריאת התורה כשהקהל יושב. ראה פתח הדביר פ' קמו; אמרי בינה או"ח ס' יג אות ד; תשובה מאהבה ס' יג.

(23) וכמו שאמרו „המגביה קולו בתפלתו הרי זה מנביאי השקר" (ברכות כד, ב). וראה רשי שם שהכונה להצועקים בקול כמו נביאי השקר. וראה תדב"א, פ' כה: כל המתפלל ושמיע קולו לאזניו הרי זה מעיד עדות שקר; וי"א מחוסר אמנה. וראה רוקח, תפלה שכתב ובס' ג דברכות „השמיע קולו סימן רע לו; ויש אומרים ניכר הוא, שהוא מכווער וחוא מקטני אמונה". ונראה שהיתה להם גירסא אחרת בגמרא. וראה דברים רבה ר"ס ואתחנן; שבלה"ק, יז; עקידה, ויקרא, שער נח.

ובתוספתא שם, שמפני חשש קרירות דעת יכולה להנשא גם ביום הראשון, שמתקנת עזרא בית דין יושבים גם ביום שני, וצריכים אנחנו לצרף להטעם של חשש זנות גם את הטעם של שקדו חכמים שיהיו שלשה ימים להכנה למשתה. ומאד קשה לומר שמפני טעם שקדו היו מסכנים עצמם בשעת סכנה לישא ברביעי ולא התירו לישא בראשון, שהלא אפשר להכין את הסעודה לפני השבת או למצט בסעודה מפני הסכנה.

גם טעם בר קפרא, שבתולה נשאת ליום הרביעי הוא משום שברכה נאמרה בחמישי ובשישי אינו מספיק, שמטעם זה תנשא בחמישי שלא נאמרה ברכה ברביעי. וצריך לפרש ד"רביעי" במשנתנו הוא אחר לחמישי (ירושלמי שם) וגם קשה, שיסכנו את עצמם משום טעם ברכה^א.

ולדעת הבבלי (כתובות ג, א) „אי איכא בתי דינין דקבועין האינדא כקודם תקנת עזרא אשה נשאת בכל יום“. ונראה שלא היו בתי דינים קבועים בימי חשמד לאחר חורבן ביתר; ראה תוספתא מגילה א, ג „אמר ר' יהודה אימתי מקום שנכנסין בשני ובחמישי“. וראה בבלי שם ב, א; וראה ירושלמי סנהדרין ז, ב: „בימי ר' שמעון בן יוחי ניטלו דיני ממנות מן ישראל“ (ושם א, א, הגירסא „ובימי שמעון בן שטח“ וראה טור חו"מ ס' א). ולפי דעת בר קפרא, שהטעם הוא משום ברכה, בתולה נשאת ליום הרביעי תמיד. ועוד בימי הגאונים כשבתלו בתי דינים בשני ובחמישי נחלקו בני בבל ובני ישראל^א. בני ארץ ישראל היו נוהגים כפי המשנה שבתולה נשאת ליום הרביעי. ולדעת האומרים, שאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין ראשון ואפילו בטל הטעם איך בטלו לתקנה זו של בתולה נשאת ליום הרביעי. וכבר העיר בזה הריטב"א לכתובות שם.

ונראה, שדין זה של בתולה נשאת ליום הרביעי הוא בעיקרו משנת חסידים.

(3) ראה אסף, ספר היובל לא"י רבינוביץ — ודעתו שמשנה זו מימי הסופרים.
 (4) ראה מילר, חילוף מנהגים לחי, וראה מרגלית, החילוקים שבין בני מזרח ובני א"י, ע' נח. ודעתו, דבחמישי לאו דוקא, אלא בשישי ואף בחמישי משום ברכה, אם שלדעת הבבלי לא היו קבועים יום משום ברכה; ראה תוס' כתובות ג, א, ד"ה אשה; וראה עיטור שער כניסה לחופה ה, כז „והילכתא אשה נשאת בכל יום האינדא . . . אבל בשאר יומי שרי ולא קפדינן אברכה; והא דתני בר קפרא בתולה נשאת ביום ד' ונבעלת (ביום) [בליל] ה' משום ברכה, לית הלכתא כוותיה ולא חיישינן [לברכה]; בתנא דמתניתין קיל דלא חיישינן משום ברכה, אלא טעמא משום שקדו, דאי חיישינן לברכה היכי קאמר „ותנשא באחד בשבת“ ש"מ היכי דליכא למיחש לאקרוי דעתא אשה נשאת בכל יום“. ודברי העטור צ"ע, שהראיה, שאין אנו קובעים זמן משום ברכה אינה מהמשנה אלא מקושיית הגמרא „ותנשא באחד בשבת“. וראה תה"ג אסף (ירושלים, תרפ"ז) ס' לב: „ורבותינו ז"ל אמרו בתולה נשאת ליום ד' ואלמנה ליום ה' והעובר על דברי חכמים חייב מיתה“. ואפשר שהיא תשובת א"י. וראה ט"י בקי"א לכתובות שם.

II

מ ש נ ת ח ס י ד י ם

שנינו: בתולה נשאת ליום הרביעי^א. ואף שלא ידענו זמן תקנה זו, נראה שהיה זה מנהג קדום. ואמרו תינוקת, שהגיע זמנה לראות וניסת — „בית שמאי אומרים: נותנין לה לילה הראשון ובית הלל אומרים עד מוצאי שבת ארבע לילות“ (נדה י, א). והוא על פי המנהג, שבתולה נשאת ליום הרביעי, וראה ברכות ב, ה. ואפילו בשעת סכנה התירו להקדים רק יום אחד (תוספתא ריש כתובות). ובנוסח משנה שלנו נזכר הטעם „שפעמים בשבת בתי דינים יושבין בעיירות ביום השני וביום החמישי שאם היה לו טענת בתולים היה משכים לבית דין“. ונאמר גם דין אלמנה, שנשאת בחמשי, ולא נתנה המשנה טעם באלמנה, ובירושלמי (כתובות א, א) נזכר הטעם שנתנה המשנה על מה שבתולה נשאת ליום הרביעי בשם ר' אלעזר. ובר קפרא נתן טעם משום ברכה שנאמרה בחמישי ובשישי^א.

וכבר הקשו בירושלמי שם, שהטעם של חשש זנות שייך במקום שמאריסין ואחר כך גושאין ויש חשש זנות תחתיו, ולא במקום שהארוסין והנשואין ביחד, וגם לא במקום שאין בית דין קבוע בשני וחמישי, או במקום, שבית דין יושבים בכל יום. ולפי דעת הבבלי יש חשש זנות וקרירות דעת רק בנשואי אשת כהן או בנשואי פחותה מבת שלש שנים. וכן הקשו שני התלמודים

(1) כתובות א, א; וראה ריטב"א שם „בתולה נשאת ליום ד'“. כך הגרסא ברוב הספרים. (הגהות הרד"ל שם). וראה נזיר ג, א: „ואם גלח ליום שלשים יצא“, והבונה ביום שלשים שמקצת היום ככולו“.

(2) ראה הלוי, דוה"ר, ח"ב, קכד. וראה ב"ר ה, יג: ויברך אותם אלהים, תמן תנינן בתולה נשאת ליום הרביעי ואלמנה ליום חמישי, למה שכתוב בהם ברכה, והלא אין כתוב ברכה אלא בחמישי ובשישי? בר קפרא אמר רביעי אור לחמישי וחמישי אור לשישי ולא נזכר הטעם, שמה שתקרה דעתו, והוא לפי הירושלמי. וגם מצד ההלכה והסברא אין טעם שמה שתקרה דעתו. מובן, שלפי דעת הבבלי (ט, א) השם זנות הוא רק בנשואי אשת כהן או פחותה מבת שלש שיש בהן רק ספק אחד, ואם יטעון בהן הבעל, שזינתה תחתיו, תחיי אסורה עליו לא מן הדין שאין דבר שבערוה פחות משנים עדים כשרים, רק מטעם שויה אנפשיה חתיכה דאיסורא, והוא, לדעת כמה מהפוסקים, משום נדר ולא משום נאמנות, ולמה לנו לתקן שאם ירצה לאסור את אשתו עליו יהא בית דין מזומן ולא תתקרה דעתו עליו, והאם חוב עלינו להשתדל שיאסור אדם את אשתו עליו בנדר? ואם שאפשר שהתקנה היתה גדר לפרצה ואזהרה לבנות ישראל שיש דין וחשבון.

שעליהם נאמר בכרייתא: „חסידים הראשונים לא היו משמשין מטותיהן אלא ברביעי בשבת. כדי שלא יבואו נשותיהן לידי חלול שבת“ (9). ומבאר שם בגמרא שהכונה מרביעי ואילך (10). ולא היו נושאים לא במוצאי שבת ולא באחר או בשני בשבת כדי שלא יולד הולד בשבת ויצטרכו לחלל שבת, אם שפקוח נפש הותר בשבת. ואפשר שאסרו גם ביום הששי מפני חשש חלול שבת (ראה רמבם אישות י, ד; תוס' כתובות ג, א ד"ה אי וראש שם; טור אהע"ז ס, ד). ומתחילה היו נוהגים החסידים הראשונים, שתהיה אשה נשאת מיום הרביעי ואילך וכשבתה דעה זו, ששימשה יסוד למנהג זה, שאשה נשאת רק מיום הרביעי ואילך, שאסור לעשות מעשה, שיגרום לחלול שבת מפני פקוח נפש, נתנו טעמים אחרים למנהג זה, טעם של חשש זנות או של ברכה. ואם, שמפני טעם חסידים הראשונים היתה יכולה להנשא ביום ג' ותבעל בליל רביעי היו שוקדים שיהיו שלשת ימי הכנה למשתה הנשואין, ואמרו שמפני הכנה ותריו על טעם שקרו ומקדימים יום אחד, אבל לא ותריו על הטעם העקרי של גרם חלול שבת.

ואין ספק, שגם החסידים הראשונים היו מודים, שפקוח נפש דוחה שבת, שדין זה היה מקובל באומה (11) אם שאפשר שהיו מקצת חסידים, שהורו לאחרים או שהחמירו רק על עצמם בספק פקוח נפש (12). וכמו שמצינו לקדושים וחסידים, שמסרו נפשם על עבירות, שנאמר בהן יעבור ואל יהרג, וגם על מצוות ועל תלמוד תורה אם שלדעת כמה מהפוסקים יש איסור למסור נפש

(9) נדה לח, א, וראה חדושי הריטב"א שם: „ותמהני על דעת החסידים הללו שהרי הטבע מכחישן לגמרי וגם המעשים; ואולי לפי מקומם דברו“; וחדושי מהר"ץ חיות שם, וראה ספר יראים ס' ת"א, „מידי דהוי אמילה בזמנה דדחיא שבת אע"ג דאפשר לעשות כחסידים הראשונים שלא היו משמשין מטותיהן [אלא מיום הרביעי ואילך]“.

(10) ראה מהרש"ל לסנהדרין נב, ב ד"ה טעה ותו"ס נזיר ה, ה.

(11) ראה גינצברג, כתה שאינה ידועה, קסא, בדעת פילון ויוסף בן מתתיהו וגם הקראים שהחמירו מאד בדיני שבת הודו שס"ג דוחה שבת; ראה אשכ"ל הכפר, א"ב קמח, קעט, וראה מבחר לשמות לח, א, שהוכיח זה משמואל א', כ"א, ז, ורק בספק פקוח נפש יש מהם אומרים שאינו דוחה שבת; ראה אח"כ שם וא"ב שמ"ד, ואפשר שלזה נתכוונו בן באבוי (ראה לוי"ן, תרביץ שנה שניה, תג, וראה שם, שפוי, שפח) והרמבם הל' שבת ב, ג.

ודעת גרסין ח"ה מה"ד, קפו, שענן אסר רפואה בשבת לא ידעתי מקורו. ענן, נשען על הכתוב שמות טו, כו, לאסור רפואה אפילו בחול, ראה סה"מ לענן, הרמב"ם קמ"ח.

(12) ואפשר שהיו מהחסידים בראשית מלחמת החשמונאים, שלא רצו לחלל שבת במלחמה משום שלא היתה ההצלה ודאית; ראה חשי"א, ב, לד"מ; חש"ב, ו, יא; יוסף בן מתתיהו, מלחמות א, ז, ג; כי רק לשמור על נפשותיהם הם נלחמים ביום השבת, וראה שם ב, כב, ח ו ד, ב, ג; קדמוניות יב, ו ב; יג, א ג, עד שנקבעה ההלכה „נכרים שצרו על עיריות ישראל יוצאין עליהם בכלי זינן ומחללין עליהם את השבת“ (עירובין מה, א).

עליהן (13). והיו מחללים שבת על יולדת ובכל מקום שיש ודאי פקוח נפש, רק חששו לעשות מעשה, שיגרום לחלול שבת בשביל פקוח נפש, ולכן לא היו משמשין מטותיהן אלא מרביעי ואילך. ומנהג זה נמשך עוד במאה הי"ב והיו חסידים שנמנעו כמו החסידים הראשונים.

חסידים הראשונים נמנעו מלשמש את מטותיהם בשלשה לילות הראשונים בשבת, כדי שלא יולד הולד בשבת ויבא לידי חלול שבת; ראה ס' חסידים ס' תקס"ה „איש אביו ואמו תיראו ואת שבתותי וגו', מאכאן אמר ר' יהודה: הראשונים לא היו משמשין מטותיהן לא בליל ראשון ושני ושלישי בשבוע פן יולד בשבת ויבא לידי חלול שבת“, וראה שם ס' תקסו „איש אביו ואמו תיראו... ומזהיר לאב ואם שיתאפקו לשמש מטותיהם פן יולד בשבת בשלש לילות הראשונות אליבא דר' יהודה“ (14).

ונראה, שכמו שסברו חסידים הראשונים שאסור לעשות דבר, שיגרום לחלול שבת להצלת נפש, כן היו מתנגדים למעשה היתר שיגרום לבטול מצוה אחר כך.

וראה ע"ז טו, א, שנתנה הגמ' טעם למנהג בכמה מקומות לאסור מכירת בהמה דקה לעכו"ם משום חשש הרבעה (וראה שם כא, א, שבאיסור מכירת שדה לעכו"ם בא"י יש גם טעם שמפקיעה ממעשר). אך בירושלמי שם א, ו, ופסחים ד, ג, אמרו הטעם מפני שמפקיעה ממצות גיזה, ושאלו שם: „הגע עצמך שהיתה עו מפני שמוציאה מידי בכורה; הגע עצמך שהיה זכר, מפני שמוציאה מידי מתנות; מעתה חטין אל ימכור לו מפני שמוציא מן החלה; יין ושמן אל ימכור

(9) ראה ירושלמי שביעית ד, ב ואהצו"י שם ותוס' ע"ז כו, ב, ד"ה יכול; רמבם יסודי התורה ה, א; רבינו ירוחם נתיב ל"ה שער ג'; מאור ומלחמות וגמ"י לסנהדרין ז'; ספר חסידים ס' ריש; חנוך מצוה רצ"ו; תה"ד ס' קצט. יו"ד ס' ונו ומפרשים, וכמו שספרו ר"ע ור' חנינא בן תרדיון את נפשם על למוד התורה ור' יהודה בן בבא על הסמיכה (סנהדרין יד, א, וראה מהרש"א ח"א שם ד"ה כאבן ודבריו צ"ע); וזה רק כשכופים לעבור עצירה ויש קידוש השם בהמסירות נפש ולא כשנודמנה עבירה לידו במקום פקוח נפש.

(10) ודבר זה שנוי במחלוקת הפוסקים. ויש מהם שאמרו, שאסור לעשות דבר היתר, שיגרום לחלול שבת משום פק"ג, ולדעת הרד"ה שבת סוף פרק ראשון מה שאסור להפליג בפסיגה פחות משלשה ימים קודם לשבת וכולהו מקום סכנה הוא, וכל שלשה ימים קודם לשבת קמי שבתא מקרי, ונראה כמתנה לדחות את השבת, מפני שאין דבר שעומד בפני פק"ג. והוא הדין להפריש במדבריות וכל מקום סכנה, שאדם עתיד לחלל בו את השבת ואפילו בדרך מצוה. וכן נחלקו הרז"ה והרמב"ם בשבת ס"פ יט, באשתפכו המימי שלאחר המילה. ודעת הרמב"ם שגמול, „שאין למצוה אלא שעתה, ואין דוחין את המילה מפני שנצטרך אח"כ לדחות את השבת דבתר הכי פקוח נפש הוא דדחי ליה... אלא מל ואח"כ מחלל [שבת] לצורך הסכנה“, ולדעת הרזה והרשב"א שם נדחית המילה „כל שאנו יודעים בתחלת הדבר, שיבוא לידי איסור מלאכה דוחין את המצוה, כדי שלא יבוא בסוף לידי כך“ [חלול שבת מפני פק"ג]. וראה רן שם. והסכימו הריב"ש, ס' יח וקנב, והתשב"ץ, ח"א ס' קסא, לדעת

לו מפני שמוציא מן הברכה". וראה מהר"ם חלאוה לפסחים ג, ג, "מקום שנוהג שלא למכור בהמה דקה לעכו"ם אין מוכרין משום דחיישינן לרביעה אי נמי בטעמי דאיתמר בירושלמי משום שהיא מוציאה מידי גיזה". וראה ספר צדוקים שפרסם שכטר, ע' יב שורות ט"י, "ומגתו . . . אל ימכר להם בכל מאדו". ואפשר שמטעם זה היתה התנגדות בין חסידים ראשונים לנשואי בת"א משום שאם ימות הבעל בלא בנים תבטל מצות יבום ולא של לא תהיה אשה המת החוצה לאיש זר. ואם שבבבלי גיטין פג, א — אמרו בתמיהה, "אלה מעות בת אחיו לא ישא שמא ימות בלא בנים ונמצא גורם לעקור דבר מן התורה, וכן בירושלמי שם ט', א; וראה תוס' יבמות צט, א ד"ה ספק, דברי הירושלמי יבמות יא, א, "זאת אומרת מותר לאדם לישא אשת בן אחיו", פ' אע"פ שיכול לבא לידי בטול מצות יבמין אם ימות ותפול לפני אחיו אפ"ה מותר. ואפשר

הר"ה: וראה שך יו"ד, רמז, יח, ושאלת יעבץ ח"ב סי' צה, וראה נגעים א, ד, שחולק ר' עקיבא ור' חנינא סגן הכהנים, אם רואים נגעים בזמן, שיגרום ששביעי להסגירו אם להחלישו יחול בשבת ויצטרך לעבור על שבות של דין בשבת. וראה הוריות י, ב, והא מינס . . . נ"מ דלפניא אחינא לא איבעי ליה למשתי, ואפשר דשאני חלול שבת, שיש סוברים, ששבת הותרה בפק"ג, ראה מה שהאריכות בזה בנר מערבי כרך א, יז והלאה, וראה כתובות ג, א, "ולדרוש להו דאונס שרי הוא שתנשא ברביעי אם שזה יגרום לאונס של ערוה", וראה הגהות הרצ"ח שם. וראה מגילה יג, א, "ושמואל אמר שהאכילה קדלי דחזירי". וראה רש"י שם "ומחזיר אונס לא נענשה". ונראה שבאונס לא אמרינן אין הקב"ה מביא תקלה ע"י צדיקים, משום שעושה עבירה באונס אין המעשה מתחסל לו, ואין בזה תקלה. אך ראה תוס' מגילה שם ד"ה הדלי. כנראה דעתם שגם באונס יש מעשה עבירה רק שאין עונש. וראה יבמות נו, ב מחלוקת אם זנות באונס קרינן בה זונה, ואפשר שנחלקו בענין זה אם דשאני זנות דאשה שהיא קרקע עולם ולא עשתה מעשה ואי אונס נקרא עבירה אלא שאין בית דין עונשין עליה, ראה רמב"ם סה"מ ל"ח רצד ורמב"ן שם. וממה שמצינו בכמה מקומות במדרש הלכה שדרשו חז"ל לפטור אונס מעונש, נראה שגם מעשה אונס נקרא עבירה ותקלה, וכשם שעל שונא באמר, שאין הקב"ה מביא תקלה על ידי צדיקים, כן גם עבירת אונס, כמו חלול שבת משום פק"ג. וחסידים הראשונים, שלא היה הקב"ה מביא תקלה על ידיהם (נדריים י, ב), אפשר שנוהרו מתקלת חלול שבת משום פק"ג, ולכן לא היו משמשים מטותיהם אלא מרביעי ואילך, אם אונס חשוב מעשה עבירה, ראה רמב"ם נשיאת כפים טו, ג "כהן, שעובד ע"ז בין באונס בין בשגגה אע"פ שעושה תשובה אינו נושא כפיו לעולם". וראה כ"מ שם, שלא ידע מקור לדעת הרמב"ם שגם אונס אינו נושא את כפיו. וראה רש"י לישועה סו, כ, שכהנים אונסים היו משמשים במקדש בעתיד. ונראה שעבודה זרה שאני. וכן כתב רש"י עבודה זרה נו, א שכהנים שאנסום מלכי ישראל להיות כומרים לא יגשו לכהן.

וכן מצינו מחלוקת בתלמוד אם אסור לעשות מעשה שיגרום לביטול מצות עשה; וראה יבמות יז, ב ועוד, אם אסור לגרום לביטול מצות יבמין; וראה בכורות ג, ב "וכלאי דיותא דרב מרי בר רחל"; וראה קדושין לב, ב "יכול יעצים עיניו כמי שלא ראהו ח"ל תקום ויראת". ונראה שזה רק בכבוד ת"ח. ולענין ציצית כשאינו לובש בגד" של ארבע כנפות ראה מנחות מא, א ורמב"ם ציצית א, יא. ולענין מתנות כהונה ראה ברייתא גיטין פא, א. "דורות האחרונים מכניסים פירותיהן דרך גגות ודרך קרפיות" כדי לפטורן מן המעשר, וראה תוס' שם ד"ה דרך ומנחות סז, ב ד"ה כדי. ואפשר דשאני מצות תרומות ומעשרות שלדעת כמה מהראשונים היא רק הכשר מצוה; וראה רש"י גיטין מז, א ד"ה מדאורייתא.

שנאן ראיא לפירוש ריב"ן, שפירש בהבא על יבמתו, "והנושא בת אחותו דוקא אבל בת אחיו אינו עושה כ"כ מצוה דמבטל מצות יבמין"¹¹.

ובכמה מקומות דברו חז"ל בשבח נשואי קרובים. וגם לאחר שבטלה מצות, ופ"ל בת יורשה נחלה ממתות בני ישראל לאחד ממשפחת אביה תהיה לאשה" (במדבר ל"ו, ט), שלדעת חז"ל נהגה רק בדור נוחלי הארץ (ראה ת"י שם וספרא לויקרא כ"ב, ג, תענית ל ובי"ב קכא), היו נוהגים לישא אשה ממשפחתם והיו קוראים לאשה שנשאת לאיש משבט אחר בשם זונה; ראה תרגום תוספתא, שחביא רד"ק לשופטים א, א, והיו חכמים מזרזים, שיהא אדם דבק בשבטו ובמשפחתו; (ראה ירושלמי כתובות א, ה וקדושין ד' ד' ד'). ומטעם זה אמרו, "לא ישא אדם עד שתגדל בת אחותו" (תוספתא קדושין א, ד) וגם אמרו, "והנושא בת אחותו . . . עליו הכתוב אומר: אז תקרא וה' יענה; תשוע ויאמר הנני" (יבמות סב, ב). וכן מצינו לתנאים, שנשאו בת אחות; ר' אלעזר בן הורקנוס נשא את בת אחותו (ירושלמי יבמות יג, ב; אדר"ג מז, ב). וכן נשא ר' יוסי הגלילי את בת אחותו (בר. י"ז, ג). ור' ישמעאל השתדל באחד, שישא את בת אחותו (נדריים ט, ט; וראה שם ח, ז; היו מסרביין בו לשאת בת אחותו).

אך לא מצינו לחז"ל, שידברו בשבח נשואי בת אחיו (אם שמצינו בבתו של רבן גמליאל שהיתה נשואה לאבא אחיו, יבמות טו, א; וראה רשב"ם ור"ת בתוס' יבמות מב, ב, ד"ה והנושא; והרמב"ם איסורי ביאה ב, יד, אמר מסברא "והוא הדין לבת אחיו, משום: "מבשרך אל תתעלם"). ונראה שיש שהיו חוששים להתיר נשואי בת אח משום בטול מצות יבום. וראה בה"ג (הוצ. הילדסהיימר, תר"ט) "שממה שלקח עתניאל בן קנז את בת כלב אחיו, מכאן התירו חכמים בת האח" . . . ומכאן ראיא למינין שאוסרין בת האח. ואפשר שדבריו מכוונים לא רק נגד הקראים והשמרונים שאמרו נשואי בת אח ובת אחות, אך גם כנגד המחמירים גם בין הרבנים שלא לישא בת אחיו משום בטול מצות יבמין ורצו החכמים לבטל חומרא זה, כדי לבטל את דברי המינים והביא ראיא מעתניאל, שמותר אדם בבית אחיו.

ועוד בסוף המאה השתים עשרה מצינו חסידים, שאמרו שהמצוה ליקח בת אחותו הוא רק כשהוא צדיק, אבל אדם סתם לא ישא בת אחותו שרוב בנים חולכים אחרי אחי האם ולא יחזיק את עצמו לצדיק (ס' חסידים ס' תפו, וראה רמה

11 וראה שירי קרבן לירושלמי שם ושם פ"א סוף ה"א ומה"פ שם.

12 וראה ביכר, הצופה, כרך י', מב"ג.

וביחוד היו הכהנים מקפידים לישא אשה משבטם; ראה רש"י יבמות פז, ב ד"ה מאי דק"ל כהן כל זמן שמוצא לישא בת כהן לא ישא בת ישראל דאמר בפסחים (מט, א) סעודת חורשות בת ישראל לכהן". וראה ריטבא לפסחים שם וספרי, "ההלכה של הקראים", פז.

לסנהדרין עו, ב: „דאדנסיב בת אחותו לנסיב אחריתו דמעלו אחי דידה טפי מיניה דידה“ אבל את בת אחיו אסרו לגמרי, וראה בצואה ס' כב. וכנראה, האיסור הוא משום שגורם לעקור מצות יבום וכדעת חסידים הראשונים, שלא היו משמשין מטותיהן אלא מרביעי ואילך כדי שלא יגרום לחלול שבת¹². ואפשר, שמה שאמרו הקראים נשואי בת אחיו ובת אחותו לא למדו זה מהשומרונים והשומרונים מן המחמדים, שאסרו נשואים אלה כדעת אשתרי הפרחי (כ"פ סוף פ"ה; הוצ' לונק, עג), רק למדו זה מן המחמירים שבין הרבנים, שאסרו נשואי בת אח משום בטול מצות יבום ולא חלקו הקראים בין בת אח לבת אחות וזה דרך הקראים בכמה דברים לתפוס בדעת יחידים בין הרבנים או במנהג חומרא ולעשות אותו לדין ומצאו סמוכים לזה מן התורה. ומה שמתהלל הקראי סהל בן מצליח בן דורו של רב סעדיה גאון, באגרתו (לקוטי קדמוניות, נספחים, לג), כי בני ארץ ישראל קבלו דעת הקראים בכמה דברים ומהם למדו גם לאסור בת אח ובת אחות, שקר בפיו כמו בשאר הדברים, שהזכיר שם, כמו שהוכחתי במאמרי, „חלופי מנהגים בין בני ארץ ישראל ובני בבלי“ (החורב כרך א), שהקראים הלכו אחר מנהג המחמירים שבארץ ישראל.

13) וצריך להשלים על פי זה דברי גינצברג, כתי שאינה ידועה, לא והלאה; ביכלר בהשקפה האנגלית, כרך ג וקרוים בספר היובל לקאהלער.

סליחות רבי דוד ראש הגולה

מוקדש
לגברת הנכבדה
HELEN M. DAVIS
ולזכר נשמת אמה,
LINDA R. MILLER

מ א ת

יוסף מארקוס

מסע הצלב הראשון (1096, תתנ"ו לאלף החמשי), שפתח תקופה של טרגדיות אימות, רדיפות ותלאות, פגעים ופורעניות, על עם ישראל המפורז במערב ובמזרח, שם קץ למחלוקת גדולה על דבר נגידות עם ישראל ונשיאות הישיבות, שנמשכה כשני דורות והקיפה את ארץ ישראל, מצרים וסוריה. מחלוקת זו הגיעה לשיא תקפה בין בא"כוח מלכות ישראל, נצר מגזע בית דוד — ר' דוד בן דניאל בן עזריה, נשיא וראש ישיבה בפסטיטקהירא במצרים, ובין בא"כוח הכהונה מבית אהרן, ר' אביתר בן אליה הכהן, הגאון האחרון של ישיבת א"י¹.

ר' דניאל בן עזריה, אביו של דוד, נצר ממשפחת ראשי הגולה שבבבל, שמשפחתו נדחתה ממשרת ראש גלות, הלך יחד עם אחיו לתור להם עמדה בחיים² ובימי ר' יוסף הכהן ואחיו ר' אליהו, בניו של הגאון הקודם בירושלים ר' שלמה בן יהודה (שמת בשנת 1051) עלה דניאל לא"י, ובעזרת הקראים ואנשים בעלי השפעה בחצרות המלכות תפס את כסא הגאונות וישב עליו אחת עשרה שנה (1051—1062)³. מרוב צער ועגמת נפש מת ר' יוסף בן שלמה בשנת 1053, ואחיו ר' אליה כרת ברית שלום את דניאל והיה אב בית דין של הישיבה. ביד חזקה נהל דניאל נשיאותו על כל קהלות ישראל בא"י וסוריה, ובמדה ידועה גם על אלו שבמצרים, ובכל זאת היה מכובד על כל בני דורו בארץ ובחוץ לארץ, ובין ידידיו נמנו גם ר' שמואל הנגיד ובנו ר' יהוסף הנגיד בספרד שתמכו בישיבתו ביד רחבה⁴. והכבוד שחלקו לו במצרים נראה מזה שבית התפלה

(1) המקורות: ש. שטר, Saadyana 80—104; ש. א. פוננסקי, Babylonische Jews in Egypt and in מאנן 91—114; Geonim im nachgaonaischen Zeitalter; מאנן, Palestine under the Fatimid Caliph ח"א 178 וכו', 187—198; ח"ב 215 וכו' 357; H. U. C. Annual; 28; מאנן, פוננסקי, 28; ח"ג (1926) 283; א. כהנא, ספרות ההסטוריה הישראלית, ח"א 160—165.

(2) ש. אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, תרביץ, שנה א, ספר א, 117.

(3) דינבורג, תולדות ישראל, ח"א, 239; מאנן H. U. C. Annual 283—284.

(4) מאנן, שם 285. ועי' ש. אסף, בתי הדין וסדריהם אחר חתימת התלמוד, 39. גם וניאל בן עזריה, שהיה ראש גולה במצרים וא"י ולקח לעצמו גם את עטרת הגאונות הארץ

של בני א"י בפסטאט נקרא על שמו: „כנסת דניאל הנשיא“. אך אחרי מות דניאל בשנת 1062 (ובנו דוד אז ילד כבן חמש שנים) היה ר' אליה הכהן לגאון ובכהונה זו נשאר עד שנת 1083. המצב הכלכלי והמדיני בא"י היה אז ירוד מאד והישיבה המשיכה את קיומה באופן רופף. היטב הבין ר' אליה כי אחרי מותו יסבול בנו אביתר מדוד בנו של ר' דניאל, שבינתים הלך הלוך וגדול וכגדלו כן גבה ורם לבבו. לכן הלך ר' אליה כשנתים לפני מותו (1084, ד"א תתמ"ד) לחיפה „לחדש את השנה ויחדש את הגאונות ואת הסמיכה בבית הועד . . . נגד כל ישראל“ ושם סמך את בנו אביתר לגאון.⁶

דוד בן דניאל, שנולד בירושלים בשנת 1057 ובן חמש היה במות עליו אביו, ירד למצרים בהיותו כבן עשרים ואחת ושם שחק לו מזלו ונתקבל בביתו של חכם מעיר דמשק, ר' מצליח בן יפת, בעיר דמיגה. ר' מצליח זה דאג לחנוכו בלשון עבר, במקרא ובתלמוד וגם השיא לו את בתו לאשה. גם נמצאו שם עוד אנשים נשואי פנים, שהתענינו ותמכו בצעיר זה, ואחר שתי שנים נסע דוד אל קהירא ששם היתה קהלה יהודית גדולה, ובעזרת הנגיד ר' מבורך בן סעדיה הרופא ויועץ למלך⁷) ובן דודתו, ר' יאשיה הכהן בן עזריה גאון, תפס את משרת ראש הגולה ונשיאות הישיבה המקומית. משם החל לפרוש ממשלתו על ערי החוף של א"י, שעמדו ברשות הגאונות הארץ-ישראלית, כי שאף להיות כמו אביו גם נשיא וגם גאון. באופנים שונים חתר תחת ישיבת א"י שבראשה עמד ר' אליה גאון ושאחרי מותו נעתקה לצור⁸), תחת הנהלתו של ר' אביתר בנו, בשנות 1093—1094 נתחזקה ונתבססה השפעתו של דוד ושלוחי אלצו את ערי החוף להכיר את נשיאותו, ור' אביתר הוכרח לצאת מצור אל סוריא.

הידיעות על מריבות וסכסוכים אלה ופרטי חייו של דוד הגיעו אלינו ב„מגלה“ שכתב ר' אביתר כשהושב אל משרתו אחרי מפלת דוד, לזכר „הנס שעשה ה' לו ולישיבת ארץ הקודש“. מגלה זו, שנכתבה מאת „הצד שכנגד“, חותם של פולמוס טבוע עליה, ומלאה היא כמובן דברי חרופים וגדופים כנגד

ישראלית, כותב: „ומיום שבאנו לזה המקום הקדוש אנחנו מנהיגים בעזרת שמים את כל ישראל אשר בכל ארץ צבי וסוריה ושופטים ביניהם גם לכל בני המרחקים . . . והחבריים והשופטים אשר בכל מקום ומקום מתחת ידינו, וזולתנו אין לו יד ואפילו על עיר קטנה“ (מאנן ח"ב, 216).

ש. אסף, אגרות ר' שמואל בן עלי, תרביץ, שנה א, ספר א, 117: במכתב חכם אחד ו„גרתק חבל הסמיכה מכמה שנים מעת אסיפת אדוננו ונשיאנו דניאל ראש ישיבת גאון יעקב זק"ל“

(5) ציון, מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, ספר א, 63.

(6) דינבורג, תולדות ישראל, ח"א, 242.

(7) י. מאנן השנתון של היברו י. ק, 288.

דוד בן דניאל „המיוחס לאחו ומנשה ואמון ויויכין וסיעתם“ שירד למצרים „בחלאים רעים בדוחק גדול וגווע ברעב ובצמא ובעירום ובחוסר כל, וימצאהו הזקן החסיד הרב מצליח בן יפת בן זובעה שהיה מדמשק, ויחס עליו ויחשוב לעשות עמו טובה וחסד, ויחזיקהו אצלו וישכר לו מלמד הגון ללמדו לשון המקרא . . . וישיאהו בתו היתומה בארוסין, ויאכילהו וילבישהו ויכסהו שתי שנים, ואחרי כן התקין לו בגדי רקמה וירכיבהו על מרכבתו וישם לפניו שנים משרתים רצים לפניו, ושלחו למצרים במצעות גדולות ויבא שמה בחנופה להסתפח מהם, ויתחזק עמו לעשות לו חסד רבי מבורך נגיד עם ה' שר השרים מעוז בית ישראל ורבי יאשיהו בן דודתו בן רבינו עזריהו הכהן ראש ישיבה של גולה ז"ל“. וה„מגלה“ ממשיכה לספר איך דוד זה שלם רעה תחת טובה וגרש את אשתו, בתו של מטיבו ר' מצליח „הצדיק הגומל אותו כל אותו החסד“, וגם הוציא עליו דבה מדינית; ואז השיא לו בן דודתו רבי יאשיהו את בת קראי מפורסם, משה בן אהרן „רוזן הזמך“ (כי בימים ההם היו נשואי תערובות בין רבנים וקראים דבר בלתי נדיר). בשטר הכתובה של נשואיו נתכנה: „נשיאנו דויד הנשיא נשיא גליות כל ישראל בן אדוננו נשיאנו דניאל הנשיא הגדול ראש ישיבת גאון יעקב“⁹). אך גם למיטיבו זה, לר' יאשיהו, היה כפוי טובה וגנה אותו בפרהסיא „ויוציאהו מכמה מקומות כמנודה“. וגם התקומם נגד הנגיד ר' מבורך הרופא, שהעלהו לגדולה, כי גירה בו איזה גר אלמוני, בן אליביר, אשר הלשין על הנגיד לפני המלכות וכמעט היה בכל רע. „וכחזקתו גבה לבו [של דוד] וישכח את ה' ורוב טובו . . . וימלוך על גאון (אלכסנדריה) ואי חנס (פסטאט) ואי כפתור (דמיטה) ושפריר נילוס, וילחם וישם עליהם מס בחזק רוע משפט החמס . . . וישלח לאשקלון וקיסרין וחיפה וימנה במו שליחים פסולים ומשולחים זבים ומצורעים ונאלחים, וכן בבירותה וגבול שלח להם סוכנים ויבקיעם אליו וישם עליהם מס ויכבד עולם כובד גדול . . . ותפתח (פ' קמוצה) צור . . . ודחה את [ראש הישיבה] ממנה וילחצהו לחץ גדול . . . וימסור עם ה' ביד הרשות, ויגלה פנים בתורה ויטה משפט, וידרך את לשונו ברבים ונכבדים, וילחץ את טפולי אב הישיבה עד כי הבריחים ממעונם . . . וימנעם מללמוד התורה . . . ולא השיב אל לבו כי מנחמם ינהגם ועל מבועי מים ינהלם, וכי לא אלמן ישראל מה' אלהיו וכי גואלם חזק ה' צבאות שמו“. ואביתר, ב„מגלה“ שלו ממשיך וטוען, שהברית עם זרע אהרן היא ברית עולם, אך הברית שכרת ה' עם בית דוד, שדוד בן אליה מתיחס אליו, תלויה בצדקת בני המשפחה, וע"י שושלת מלכים רעים כאחו, מנשה ואמון נתחללה השבועה,

והבטחת ה' על בית דוד יעודה היא רק על מלך המשיח. והלא הוא, אביתר, מתיחס לאליעזר, ר' עזריה, עזרא ופינחס ואך לו הכהונה והמלוכה ודוד הוא רמאי.

וסוף מחלוקת עצומה זו היה שדוד הנשיא עצמו הודח ממשרתו ע"י הנגיד ר' מבורך בן סעדיה בשנת 1094, ואביתר שב להיות לגאון וראש ישיבה. בהודמנות זו חבר את ה"מגלה". אך לא לזמן רב היתה מנוחתו, כי אחרי שנים מועטות הקיץ הקץ על כל מוסד הגאונות. מסע הצלב הראשון התחולל באירופה, וצבאות הצלב הפרועים שטפו גם את א"י, ותקופת זועות ופרעות ותבוסת דמים נוראה באה. בקיץ 1099 נפלה ירושלים בידי הצלבנים. רוב יושבי הארץ היהודים נמלטו על נפשם או נהרגו, קהלות חשובות נחרבו. הצלבנים ערכו טבח נורא בתושבי ירושלים ובאכזריות חמה הרגו נשים וילדים ולא ידעו רחם, וגם את בתי הכנסיות, מלאים המון אנשים ונשים וטף שבקשו מפלט למו בהם, העלו באש.

ודוד זה, המתואר ב"מגלת אביתר" בצבעים כל כך שחורים, כלום אפשר שהוא הוא חבר פיוטים מלאים השתפכות נפש, קינים והגה והי, שבהם הננו שומעים את הד הצרות שבאו כחתף על ישראל, תפלות ספוגות רגשי צער מנהמת לבו, וסליחות ובקשות שבהן משתקפות גם התסיסות החזיוניות והתקוות המשיחיות⁹ שנתעוררו או לרגלי מסע הצלב? כלום אפשר שקהלות נדכאים וחלכאים קראו סליחותיו של דוד ראש הגולה בימי צום, בימים נוראים, ושפכו דמעות בשעת אמירת פיוטיו אלו?

אמנם כן. הנה שמענו רק את "הצד שכנגד". ועכשו נטה אוזן לדברי דוד הנשיא עצמו, שכתב ב"אגרת תשובה" ל"מגלת אביתר". הוא מספר איך כמה שנים קבע עתים לתורה יום יום, עבר על ארבעה סדרים בתלמוד פעמים אחדות, למרות עניותו, וחליו ויתר פגעיו. הוא קובל על אביתר המוליך שולל את עם ה'. הלא הוא, דוד, מגזע דוד המלך ושלטונו מתפשט על א"י וסוריא, ואך לו השלטון כי "הלא להם לדעת כי כסא יסודתנו בהררי קודש, לא יסור שבט ממנה עד כי נצדק קודש, ורשותה פושטת על כל הארץ צבי וסוריא". ובשם אחדות ישראל הוא דורש "לשום אהבה תדורה בין יהודה ובין ישראל להתיצב על מתכונת הממלכה הראשונה... לחדש רוח נכון לב אחד ורוח חדשה לכלם ולא יחצו לשני ממלכות עוד... והאמת והשלום אהבו... ולא יוסיפו בני עולה לענותכם ולכלותכם כאשר בראשונה".

9 מאנן, התקופה כ"ג 243—261; כ"ד 335 וכו'.

10 שכתר, סעדיאנא 107; מאנן, היהודים במצרים, ח"א, 190 וכו'.

הסליחות שהנני מפרסם בפעם הראשונה, נרשמו ב"אוצר השירה והפיוט" לר' ישראל דודזון ז"ל עפ"י ספרו של פרופ' יעקב מאנן, היהודים במצרים, ח"ב, עמ' 225—224. הפיוטים מכתבי יד אדלר אשר בבית המדרש לרבנים בני-יורק, לא נזכרו בשום מקום.

(קמברג', ספרית האוניברסיטה, כ"י אוסף טיילור-שכטר H15)

א

וְאֵילָוֹתַי רָפְּהָ וְחַתַּת אוֹתַי הִפְּחָ
וְלֹא מִצְאֹתַי תְּרוּפָה
וְאֲבוֹאֶה בְּלֵב דְּבָא וּבְרוּחַ נְמוּכָה
לְבַקֵּשׁ מִמֶּנּוּ אֲרוּכָה
וְעַל דִּלְתוֹתַיָּךְ שִׁקְדַתִּי
וּכְשֶׁה לְפָנֶיךָ לְפָנֶיךָ
וְלִפְנֵי כֶסֶף כְּבוֹדֶךָ קִדְּתִי
הֵן אֲזַעֵק אֵלֶיךָ בְּעַמְדִי לְמוֹלָךְ
לְבַקֵּשׁ לִי סְלִיחָה וְלִסְגוּלָּיִךְ

ככ' בקשו את יי כל ענוי הארץ אשר משפטו פעלו בקשו צדק בקשו ענוה אולי תסתרו ביום אף יי (צפניה ב, ג).
לך אמר לבי בקשו פני (תהלים כ"ז, ח).
דרשו יי ועזו בקשו פניו תמיד (תהלים ק"ה, ד).
ברוך יי לעולם אמן ואמן (תהלים פ"ט, צג).

ב

דויד בן ראש הגולה

אֵין לִי דוֹרֵשׁ לְמִי אָחוּ וְאֲזַכִּיר
קִטְבֵּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אוֹתַי הִשְׁכִּיר

וְחָלִי אֲשֶׁר בַּעֲתִי כְּמוֹ הַתְּחִילָה לְהַכְפִּיר
הַבַּיִשׁ יָמִין וְרֵאָה וְאִין לִי מַכִּיר

5 כְּדָד יִשְׁבַּתִּי כִּי חֲסִידֵי נִמְרוּ

אִין אֲשַׁכּוּר לְאֹכֵל כִּי כְרַמִּי נִמְרוּ

וְאִיָּה הַמּוֹן רַחֲמִיָּה אֲשֶׁר עָלַי נִכְמְרוּ

רֵאָה יְיָ כִּי צָר לִי מֵעַי חֲמַרְמְרוּ

נִבְרוּ תִלְאוֹתַי וְאוֹתֵי הַשְּׂגִיעוּ

10 וְנִכְסַפְתִּי לְחוֹזֵי אֲשֶׁר בַּעֲדֵי הַפְּגִיעוּ

אֲשֶׁר רוּחֵי הַשִּׁיבוּ כְּדַבְרֵיהֶם וְהִרְגִיעוּ

כִּי שָׂבַעָה בְרָעוֹת נַפְשִׁי וְחַי לְשֹׂאֹל הַגִּיעוּ

דְּוִיתִי נַעֲוִיתִי וְתַגְדֵּל אֲנִיתִי

כִּי צָרִים כְּרָצוֹנָם מוֹשְׁלִים עַל נְוִיתִי

15 וְאַצְמָא לְרוּדְפֵי אָדָם לְרַפָּא כּוֹנֵיתִי

כִּי רִדַּף אֹיִב נַפְשִׁי וְרַפָּא לְאָרֶץ תִּתֵּיתִי

הֲנִנִי כְּצַפְרֵת בְּכַף עוֹלָל לְקַחָה

יִשְׁחַק בָּהּ וְהִיא נֹאֲלָמַת מִתַּחֲמַדַּת לְרוֹחָה

מִי יִתְנַנְּנִי כִּי־חֵי קָדָם יְמֵי הָעֶנְג וְהַמְנוּחָה

20 כִּי כָלוּ בְּגוֹן תַּי וְשִׁנּוֹתֵי בְּאַנְחָה

וְיִלְקַט מְדוּרֵי כָל נַחֲשָׁק וְנַחֲמָד

4. תהלים קמ"ב, ה. 6. מיכה ד, א. 8. איכה א, כ. 12. תהלים ס"ח, ד.
16. שם, קמ"ג, ג. 19. איוב כ"ט, ב. 20. תהלים ל"א, יא. 21. מדרש שיר השירים
ו, ב: ללקוט שושנים, לסלק את הצדיקים שבישראל.

וְכָל יִשְׂרָאֵל וְצַדִּיק גָּעַ וְנִשְׁמַד

וְאַרְבַּע מַחַת עָלַי כְּעַגְרָא לֹא לְמָד

טְבַעְתִּי בִּיּוֹן מְצוּלָה וְאִין מְעַמָּד

25 וְדו צוֹרְרֵי וְהַכְפִּירוּ אֲסָרֵי

וְיִשִּׁימוּנֵי כְּמוֹ בְּהֵמָה לְמִשְׁחָה בְּאַפְסָרֵי

וְאַבְבָּה עַל כְּבוֹדֵי וְהוֹד מְלַכֵּי וְשָׂרֵי

כִּי כִסְלֵי מְלָאוּ נִקְלָה וְאִין מַתָּם בְּכַשְׂרֵי

לְנִי בְּמָלוּ כִּי שָׁמַם שְׂתַחֲוֵי

30 גַּם אֲשִׁי אָפְסוּ כִּי נִגְדַע מִן־כַּחֲוֵי

וְעַל זֹאת נַפְוִגוֹתֵי וְנִדְכָתָה רוּחֵי

לְבִי סַחֲרָחַר עֲזַבְנִי כַחֲוֵי

מָרָם וְזֹאת נִכְבְּדַתִּי בְּשִׁכְבִּית הַחֹדֶף

וְעֵתָה גָלָה כְּבוֹדֵי כִּי נַעֲלָה כְּבוֹדֶךָ

35 שְׂכַחְתִּי שְׁשׁוֹן חֲגִיָּה וְשִׁמַּחַת מוֹעֲדֶיךָ

כִּי חֲצִיָּה נִחַתוּ בִי וְתַנַּחַת עָלַי יְדָךָ

יְרַדְתִּי מִמְּצוּכָה אֲשֶׁר אֵלֶיךָ עָלִיתִי

כִּי לְשִׁקָר נִשְׂבַּעְתִּי וְלִשְׁוֹא אֵלִיתִי

וְגִלְתִּי וְחָלִיתִי וְיִבְשַׁתִּי וְכָלִיתִי

40 מִתַּנְבַּרַת יְדָךָ אֲנִי כָלִיתִי

23. ירמיה ל"א, יז. 24. תהלים ס"ט, ג. 26. באפסרי, פי רסן. 28. תה'
ל"ח, ח. 31-32. תה' ל"ח, ט, יא. 36. שם ל"ח, ג. 40. תה' ל"ט, יא.

כַּמְהֵמָה בְּצָרוֹתַי לְמוֹשִׁיעֵי מַעוֹג
 וּבְצָרוֹתַי לְמַתְחַמָּא לָךְ בְּעֵגְתוֹ אֲשֶׁר יַעוֹג
 אֲשֶׁר הִלְכוּ וְנוֹתַרְתִּי לְשָׁחוֹק וּלְלַעוֹג
 בְּחַנְפֵי לַעֲנֵי מַעוֹג

45 לְיִשְׁעֵי יִצְאֵת בְּחַם לְבִי וְנָמַם
 בַּעֲלוֹת צָר אֲשֶׁר יִפְקִיד בְּלִי לְמַקְמִישׁ
 וְגַם עֲתָה אֲשֶׁר נִפְרַצְתִּי וְאֲהַיָּה לְמַרְמָם
 הַבַּט לְבְרִית בִּי מְלֵאוֹ נְאוֹת חָמָם

מַחְשַׁאֲת גְדוּלֵי נִכְבְּדֵי וְעַצוּמֵי
 50 בָּאתִי לְהִקְהַל וּלְהִתְחַנֵּן בְּצוּמֵי
 רָאָה נָא בְּצַמְצוּמֵי וַיִּשָׁר כָּל פְּצָמֵי
 בִּי הִחְרַשְׁתִּי בְּרוֹ עֲצָמֵי

נִפְשֵׁי אוֹיְתֵיךָ הַמְיוֹתָד פְּעַמִּים
 אַף רוּחֵי בְקַרְבִי אֲשַׁחֲרֶךָ לְהַחֲיוֹתֵי מְיוֹמִים
 55 צָמֵאתִי לְקַרְאֲתֶךָ אַרְךָ אַפִּים
 בְּאַרְעַ צִיָּה וְעִירָה בְּרֵי מִים

סָרַעְפֵי נִקְסְפוּ לְנוֹרְאוֹתֶיךָ הַמַּתְמִיָּהִים
 וּכְמוֹ אֵילִים מִתְעַשְׂפִּים וְלֵהִים
 עֲרֻגִים עַל אַפְיָקֵי מִים צָמֵאִים בְּמַהִים
 60 בֶּן נִפְשֵׁי תַעֲרֹג אֵלֶיךָ אֱלֹהִים

41. במד' כ"א, לג. 42. חונוי המעגל, תענית כ"ג, ע"א. 43. תה' ל"ה, טו.
 46. ישעי' י, כח. 48. תה' ע"ד, כ: כי מלאו מחשכי ארץ נאות חמס. 52. שם,
 ל"ב, ג. 54. ישעי' כ"ו, ט; הושע ו, ב. 56. תה' ס"ג, ב. 59. שם מ"ב, ב.

עוֹרֵי וְרוֹעַ אֵל לֹא קָצְרָה וְלֹא עֲצָלָה
 הֲלֹא אֵת מֵימֵי קָדָם הַמְחַרְבֵת צוּלָה
 תָּנִי לִי מְצָרוֹתַי תְּשׁוּעָתֶךָ הָאֲצוּלָה
 אֵל תִּשְׁמַפְנֵי שְׁבֵלַת מִים וְאֵל תִּבְלַעְנֵי מְצוּלָה

65 פְּרֻתִי בֶרֶךְ יִיבָשׁוּ פְּרֻדוֹתַי בֶּרֶךְ יַעֲבֹשׁוּ
 רַחֲמֶיךָ אֱלֹהֵי אֵת עוֹנֵי יִכְבְּשׁוּ
 הַקִּימָה בְּשׁוֹרוֹתֶיךָ וּשְׁבְרֵי יִכְבְּשׁוּ
 עֲשֵׂה עִמִּי אוֹת לְמוֹכָה וַיְרֵאוּ [שְׁנְאֵי וַיִּבְשׁוּ]

צִדְקָתֶךָ תְּרוֹמְמֵנִי אִם רָשַׁע דּוֹחָה
 70 וְאִמּוּנָתֶךָ תִּגְדִּילֵנִי אִם עוֹל מִשְׁחָה
 וְאִם פֶּרֶשְׁתִּי יְדֵי אֱלֹהֶיךָ בְּנִהְרֵי פֶשַׁע בְּשׁוֹחָה
 תִּסְתַּר פְּנֵיךָ מִחֲטָאֵי וְכֹל עֲוֹנוֹתֵי מַחָה

קָהֳלוֹתֶיךָ אֲשֶׁר צָמוּ וְשָׁקְדוּ עַל סִפְיָךָ
 פָּתַח לָמוֹ שְׁעָרֶיךָ וְגוֹנְגָם בְּכַפְיָךָ
 75 וַיֹּאמְרוּ יַחֲדָיו נִפְיָצִיָּהֶם בְּאֶסְפָּךָ
 אֶסְפֵת כָּל עֲבָרְתֶךָ הַשִּׁיבוֹת מִחֲרוֹן אַפְיָךָ

רַחֵם תִּתְחַנֵּם הַיָּה נָא שׁוֹמֵעַ וְקוֹשֵׁב
 וּמַחְשָׁבוֹת שְׁלוֹם עָלֵיהֶם חֲשָׁב
 לְשׁוֹב אֱלֹהִים וּשְׁבוֹתָם לְהִשָּׁב
 80 וְנִבְנְתָה עִיר עַל תִּלְּהָ וְאַרְמוֹן עַל מִשְׁפָּטוֹ יִשָּׁב

61-62. ישעי' נ"א, ט. 64. תה' ס"ט, טו. 65. יואל א', יו. 68. תה' פ"ה, יו.
 72. תה' נ"א, יא. 76. שם פ"ה, ד. 80. ירמ' ל', יח.

שׁוֹרָה כִּי בָלוּ וּמִפְּתָחם נִחַר
צָפַר עֹרֶם עַל עֲצָמָם וְשָׁחַר
עֲנָם כִּי יִגְעוּ וַיְגֹרְנוּם נִחַר
יְיָ הַקְּשִׁיבָה וַעֲשֵׂה אֵל תֹּאחֲר

תִּלְמַן דְּבִירָה וְהַעֲרָה וְהַאֲוִיָּם 85
יְדִידִיָּה תִקְבֹּץ וְתִרְוִימֵם הַגְּלָם
מִגְדִּיל יִשׁוּעוֹת מִלְכּוֹ וּמִכְּלָ עֵין גַּעֲלָם
וַעֲשֵׂה חֶסֶד לְמַשִּׁיחוֹ לְדוֹד וּלְזָרְעוֹ עַד עוֹלָם

ג

דויד בן ראש הגולה

אֲבָלָה יְהוּדָה כִּי שָׁמְמוּ עָרֶיהָ
כִּי הָיְתָה בָּהּ חֶמֶת יְיָ מִתְחַוָּלָלֶת בַּסַּעֲרִיָּה
דָּמְמוּ וּכְנִיָּה וְשָׁבְתוּ מִשַּׁעֲרֶיהָ
נִהְיוּ לְתוֹגוֹת נְגִינּוֹת בַּחוּרֶיהָ וּנְעָרֶיהָ

כִּבְכִּי אֲמַרְרַר עַל כַּבּוֹת שְׂכִיבוֹתֶיהָ 6
גַּם אֲקוֹנֵן עַל גְּלוֹת אֲלֶפְיָה וְרַבְבוֹתֶיהָ
וְעַל צֹאנֶיהָ מְנַהֶמֶת מִתּוֹפֶפֶת עַל לְבָבוֹתֶיהָ
הוֹלֶכֶת בְּלֹא כֹחַ וְצָרֶיהָ סְבִיבוֹתֶיהָ

81. ירמי ו', כט. 82. איכה ד', ח. 84. דניאל ט', יט. 87. תהי י"ח, נא.
1. פיוט זה נמצא ג"כ בכ"י אדלר, 2972, בב"מ"ד לרבנים בניוירוק, אך חצי הדין
קרוע, והוא מטושטש מאד. 2. ירמי כ"ג, יט. 3. איכה ה', יד. 7. נחום ב', ח.

10 גוֹזוֹת צוֹעֲקָת וְעַל רֹאשָׁהּ יְהִיָּה
נוֹאֲקָת כְּאֶלְמָנָה וְסִפְדָּת עַל שְׂדֵיהָ
יוֹשֶׁבֶת לְאָרֶץ כִּי פִסּוּ מִחֲמַדֶּיהָ
וּבְגָמֵי שׁוֹדְדֶיהָ רִמְקוּ וּלְדֵיהָ

דוֹבְרַת קִינּוֹת כִּי גַעֲלָה שִׁירוֹתֶיהָ
סוֹדְרַת מְרוֹרוֹת כִּי מָאָסָה תוֹרוֹתֶיהָ 15
דוֹלְקָת בְּאוּרֵיהָ כִּי כִפְתָה גִירוֹתֶיהָ
וּתְחַת עֲצָרוֹתֶיהָ גִּדְלוּ צָרוֹתֶיהָ

הִנֵּה נֹאסֶרֶת בְּבִרוֹלֵי כְּבָלֶיהָ
נֹאחֲזוֹת כְּצִפּוֹר בְּרִשְׁמָהּ וּמְכָלֶיהָ
בוֹכֶיהָ בְּיַד אוֹנֵבֶת וּמְכַבֶּה אֲבָלֶיהָ
כִּי נִתְּנוּ נְדִיבֶיהָ לְסַחֵי בְּכַף נְבָלֶיהָ 20

וּנְפֹשָׁה מְרָה לָּהּ כִּי גִשְׁבוּ צָבָאִיהָ
וּלְמֵאֵד נִבְהָלָה כִּי נִבְעוּ מִחֲבָאִיהָ
נַעֲלְמוּ צוֹפִיָּה וְאֵין עוֹד נְבִיאִיהָ
וּתְמַקֵּץ עַל פְּנֵי אָרֶץ וַיִּמְרְפוּהָ לְבָאִיהָ

25 זְרוּיָה אֲרוּיָה שְׁרוּיָה כְּתוּף צוֹרְרֶיהָ
בְּזוּיָה לְעוֹנָה גְּרוּפָה דְּחוּפָה בְּפִי אוֹרְרֶיהָ
רְדוּפָה לְלוֹחֲמִים שְׁאוּפָה לְשׁוֹרְרֶיהָ
וּתְחַת מְעוֹרְרֶיהָ מוֹזְרֶרֶיהָ וּמְשׁוֹרְרֶיהָ

12. שם, ג', י. 14. בכ"י: מדוכות. 20. בכ"י אדלר: ביד. 22. עובדיה ו.
25. ארויה — מלשון וארוה כל עוברי דרך (תהלים פ', יג). 28. כונת החרון: ותחת
מעורריה ומשורריה — מזורריה, אלה שזרו אותם בגוים.

ד'וֹרְדַת מְחַלְחֶלֶת בִּי קַמְתָּ אֶרֶץ בְּצִירֶיהָ
 30 וַיִּשְׁלַח מַגָּל בְּמַבְחַר קַצִּירֶיהָ
 אֲפֵלוּ מְאוּרֵיהָ בְּהַחְרִיבוּ חֲצֵרֶיהָ
 וַיִּבְעַתָּהּ סוּלְכַת אֲחֻזֶיהָ צִירֶיהָ
 מִבְּעֵהָ בְּמִי אֲשַׁמְתָּהּ וַתִּכְרַע בְּבִצּוֹתֶיהָ
 נִסְגּוּ פְעָמֶיהָ בְּרַפְשֵׁי מְרוֹצוֹתֶיהָ
 35 וַשְׁטַפּוּהָ עַד צְנֹאֵר וַעֲבָרוּ קִנְצוֹתֶיהָ
 וְאִין מִחֻזִּיק בִּגְדֶיהָ וְגוֹדֵר פְּרִצוֹתֶיהָ
 וַיְנַעַח בְּאֲנַחְתָּהּ עַל הַדָּר מִשׁוֹתֶיהָ
 וַתִּמָּסָה בְּדַמְעָתָהּ בְּכָל לַיְלָה מִשׁוֹתֶיהָ
 הַמְתָּהּ בְּעִוְרַת מַגְשָׁשֶׁת בְּעַלְמוֹתֶיהָ
 40 עָשׂוּ אֱלֹהִים לָהּ פִּשְׁעֶיהָ וַחֲשֹׂאֲתֶיהָ
 כְּבַד עָלֶיהָ עַל שְׁלִמּוֹתֶיהָ
 כְּשֵׁר צְוֹאֲרָהּ מִסֹּבֵל מוֹשׁוֹתֶיהָ
 גָּעַתָּהּ לָהּ אֲלֵהִים מִלְּהַב לַהֲמוֹתֶיהָ
 שׁוֹאֲלַת מִלְּפָנֶיהָ לְרַחֵם פְּלִמּוֹתֶיהָ
 45 לָמָּה לְנִצַּח תִּשְׁכַּח זְרוּרֶיהָ
 תִּתְחַרֵּשׁ לְעוֹלָמִים אֶל בְּכִי שְׁדוּדֶיהָ
 וְהִלֵּא עִמָּךְ הֵם מִקְהֵלוֹת גְּדוּדֶיהָ
 וַעֲרִיף כָּל הַיּוֹם הַרְוֵנֶיהָ וְצָרוּדֶיהָ

30. יואל ד', יג. 36. ישעיה נ"א, יח. 37-38. תהי' ו', ז. 43. בכ"י אולר: אלהיה. 45. זרודיה: מלשון "המורד", כלו' בניה הקטופים והמטולטלים. 48. תהלים מ"ד, כג.

בַּשָּׁמַיִם הִבַּט בְּמִכְאוֹב גְּלִיוֹתֶיהָ
 50 תִּמְרָמְרוּ מַעֲיָהּ וְכָלוּ כְלִיוֹתֶיהָ
 לְהוֹשִׁיעָהּ קוּמָה בִּי אָפְסוּ מְרַגְלוֹתֶיהָ
 וַיִּפְקֵד גִּפְסָן וְזֹאת בִּי יִבְשׁוּ רַגְלֵיוֹתֶיהָ
 לְמַעַתָּה שׁוֹרְקַת וַתִּשְׁרַשׁ שְׂרָשֶׁיהָ
 וְלָמָּה פָּרַצְתָּ גְדְרֵי מִדְּרָשֶׁיהָ
 55 הִגְלֹוּ מִשְׁכִּילֶיהָ מִסְּגָרֶיהָ וַחֲרָשֶׁיהָ
 מִלְּמַדֵּי מִצוֹתֶיהָ וַתוֹרַת מֵאֲרָשֶׁיהָ
 סִעְרָה עֲנִיָּה נוֹתְרָה בְּכַף מְזִרֶיהָ
 בְּמִו כָּרִם פְּרוּצָה יַעֲלֶלְוּהָ זְרִיָּה
 יִשְׁחִיתוּהָ בְּהַמַּת אֶרֶץ יִרְמָסוּהָ וְזוּרֵיהָ
 60 יִרְעוּהָ וַיּוֹיָהּ יִכְרַסְמוּהָ חֲזִירֶיהָ
 עֲמָרוֹתֶיהָ נִפְלוּ וְהִשְׁלָכוּ גְזֵרֶיהָ
 גְּבִיאֶיהָ מְלָכֶיהָ בְּהִנְיָהּ נִזְרֵיהָ
 רָפְא נָא לָהּ בִּי עֲצֵמוּ מְזוּרֵיהָ
 וְרוֹפְאֶיהָ תִּמּוּ וְאָפְסוּ עוֹזְרֵיהָ
 65 פִּקְקָהּ וּבְקָרָהּ וַדְרָשָׁה מִבּוֹזֵיהָ
 כִּי הִיא כְּמוֹ שֶׁהָ נֶאֱלָמַת בְּכַף גּוֹזְזֵיהָ
 וַחֲבַשׁ שִׁבְרָהּ וַחֲדַשׁ לָהּ עוֹזְזֵיהָ
 וְהִשָּׁב נִוְגְנֵיהָ מִכְּרַבְרֵיהָ וּמִפְּזוֹנֵיהָ
 צִעֲקָתָהּ שְׁמַעָה אֱלֹהֶיהָ וְאִדּוּנֵיהָ
 70 בְּקָרְאָהּ מִן הַמַּצָּר וְגַם דִּין דִּינֵיהָ

שם, פ. 63: מזור — מכה טריה (הושע ה', יג). 68. שמו"ב ו, ט ו. 60*52

מַרְטָה תִּרְבֶּף עַל עֹקְרֵי אֲדָנֶיהָ
לְנֶקֶם מֵהֶם וְאֵל תִּשָּׁב אֶל נְדָנֶיהָ

קָצִינֶיהָ כִּבְתַחֲזָה הַשִּׁיבָה וְשִׁפְטֶיהָ
וְתִסַּר מִמֶּנָּה אַרְבַּעַת שְׁפָטֶיהָ
הוֹצִיא כִנְנֶה צְדָקָה וּמִשְׁפָּטֶיהָ
וַרְעָה בְּשִׁבְטָהּ עֲדָרֵי שְׁבָטֶיהָ

75

רָצָה נָא כִימִי קָדָם תְּפַלֹּת שִׁיחוּתֶיהָ
יִסַּד מִקְדָּשֶׁיהָ וַרְפָּא מִזְבְּחוֹתֶיהָ
וְתַגֵּשׁ עוֹלוֹתֶיהָ שְׁלָמֶיהָ וּמִנְחוֹתֶיהָ
וְתִשְׁתַּחֲוֶה וְתִשִּׁיר וְתִתְקַע בְּשִׁמְחוֹתֶיהָ

80

שָׁרוּם תִּרְבֶּה בְּהַמּוֹן מִשְׁפְּחוֹתֶיהָ
חֲדָשָׁה כִימִי קָדָם כִּיֹּם תִּכְתֹּת עַל לִיחוֹתֶיהָ
דִּבְרֶךְ כְּחַמִּיד הוֹרָה אִם עוֹתָה בְּאוֹרְחוֹתֶיהָ
לְתַת מַחֲלָתָה לְהַשְׁפִּיעַ מְלִיחוֹתֶיהָ

תִּירְחַם צִיּוֹן וְתִיטִיב בְּנִינֶיהָ
כִּי רָצוּ עֲבָדֶיהָ אֶת אֲבָנֶיהָ

85

וְתִתַּמָּה כָּרַ מִמְּלֶכֶת בְּשִׁמְעָהּ בְּאֲזִנֶיהָ
כִּי חָלָה גַם יִרְדָּה צִיּוֹן אֶת בְּנֵיהָ

ככ' מי שמע כזאת מי ראה כאלה היוחל ארץ
ביום אחד אם יולד גוי פעם אחת
כי חלה גם ילדה ציון את בניה.

(סוף יבוא)

73. ישע' א, כו. 74. יחזקאל יד, כא : חרב ורעב וחיה רעה ודבר. 76. מיכה
ז, יד. 86. תהלים ק"ב, טו. 88. ישעיה ס"ו, ח.

ר' יואל סירקש בעל הב"ח

(שלש מאות שנה לפטירתו)

מ א ת

הרב שמואל ק. מירסקי

א . פ ת י ח ה

המאה הרביעית לאלף הששי היתה מאת מאורות גדולים. אחרי
המאה השלישית, שהוכפלו בה שקיעה וטלטול של קהלות ישראל בספרד עם
דמדום ודלדול של קהלות ישראל באשכנז, עלה שמשם של שני מרכזי-תורה
חדשים, שנתמלאו מן הראשונים, א"י ופולין.

שתי הערים — צפת, שעניני כל ישראל התחילו צופות אליה, וקראקא
„כרכא דכולה ביה“ (חברו יחד לתת תורת כל יהודי בידו. צפת ערכה השולחן
וקראקא פרשה המפה, ומאמר ר' עקיבא¹) „ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם
— ערכם לפניהם כשולחן ערוך“, קיימו ר' יוסף קארו מצפת, ור' משה איסרלש
מקראקא ונכתב הספר „שולחן ערוך“.

היישוב היהודי בפולין קיבל על עצמו גם את קיומו של היישוב המחודש
בא"י. ונשיא אחד מיוחד נתמנה בפולין לאוסף התמיכה לא"י ושליחתה לשם.²
כך נעשו פולין וא"י סמוכות האחת על שולחן חברתה. היחס שבין פולין
לאשכנז, כיחס הבת לאמה, פסק, היא גופה נעשתה אם לתפוצה. והפסוק „כי
מציון תצא תורה“, שנקרא בשעתו בהשאלה על ערים ידועות באיטליא, צרפת,
אשכנז, וספרד, נקרא מעתה גם על ערי פולין.

ר' יואל סירקש היה בן אותה מאה. בה חי ופעל, ועם קצה גווע. בשמונה
קהלות שימש ברבנות, ובתוכן שתי הערים הראשיות של שתיים מן הארצות שהיו
את וועד, „הארצות“, והמדינות, בריסק דליטא, וקראקא דפולין קטן. כמגדל
סוף המאה היה, „בית חדש“, שבנה על ד' הטורים, עשהו לתל שכל פיות היו

1) מליצה שיסודה בחולין נו, ב, והשתמש בה בנו של בעל הב"ח בדברו על אביו.
ראה הקדמתו לב"ח טא"ח: „ובבואו לעיר הגדולה כרכא דכולה ביה, עיר ועם בישראל
ק"ק קראקא“.

2) מכילתא ראש פ' משפטים.

3) גבאי הצדקה, שהיה ממונה על הכסף שנשלח לא"י מקראקא בומנו של ר'
יואל סירקש, היה ר' יוסף בן ר' פייבוש, רבו של ר' יואל סירקש ואב"ד בקראקא לפניו
(כלילת יופי אי לרח"נ דעמביצר עמ' 4 — 1 בהערה).

פונים אליו. וספרו זה ותשובותיו, הם עדים נאמנים לאורח-הלימוד ולאורח-החיים של זמנו.)
 עתה עברו שלש מאות שנה לפטירתו. והשעה שעת פקידה. שוב גורשו היהודים מקראקא, ואף לא ידוע אם הורשו להתיישב בשכונה יהודית, כמו בימי יאן אלברכט, כשהורשו להתיישב בקוזמיר הפרוור. המרכז הפולני-ליטאי הרום פליטי הישיבות וראשיהן נעקרו ממקומם ועדיין לא הגיעו לארץ זו, שהם נוסעים אליה. ומי יודע אם יבואו כאן לכלל הנחה; אם פרשת "ויהי בנסוע הארון" תיקבע כאן במקומה או שלא במקומה. הן בחיים, כתורה, נתונה פרשה זו בין פורענות לפורענות.)
 העינים נשואות עתה איפוא מאליהן ל"הרי ישראל" ולמשואות שהעלו בנפשם כדי למשוך אל ארצם מאורה של ציון, וכדי לעשות גולה חדשה כמדרות אש מאירה.

ג. — ח י י

ראשון לכותבי תולדות חייו של ר' יואל סירקש היה בנו, ר' שמואל צבי, המכונה הירץ. בהקדמתו לב"ח טאו"ח, כותב הבן בכבוד אביו שורות מספר, שבהן הוא חורז שבחי אביו, למען ידעו דור אחרון, אשר צדקתם כהררי אל, דרכי לימוד של מ"ו אדוני אבי רכב ישראל.
 מפי הקדמה זו אנו לומדים, כי בנערותו למד תורה מעוני, ובבואו בימים, כשעשה עושר במשפט, חילק את כספו לתלמידים, שהיו מאוכלי שולחנו ומלני ביתו. ובסוף ימיו, כשהחליט בדעתו לנסוע לארץ ישראל צווה לבנו, שהניח את מעותיו בידו, שלא יגע בהן עד שיגמור להדפיס את החלק האחרון מספרו על הטורים, שלא הספיק להדפיסו בחייו.

(4) ש. דובנוב (כרך ו' עמ' 204) עמד על הענין לחקר דברי ימי הדור שיש בתשובות הב"ח. אבל יותר ממאמר קצר אחד לא נכתב עד כה. ראה ד"ר יצחק אונא, יאהרב. דער ייד. ליט. געז. פונקפורט א. מיין 1904, עמ' 203-9. מלבד שבעל המאמר לא נתכחן למצות את הענין הנידון, הסתפק רק בתשובות ב"ח הישנות, ולא באלו שנדפסו בחדשות ובתשו' "גאוני בתראי".
 (5) שבת קט"ז, א — "ויסעו מהר ה' דרך שלשת ימים — כתינוק הבורח מבית הספר" מזה, ו"ויהי העם כמתאוננים", מזה.
 (6) שו"ת ב"ח, ישנות ס' נ"א: "ולפי זה יש סמך לדיינים בקהלות גדולות אם מניחים כל עסקיהם, והמנהיגים קוצבים להם שכר, מכל פסק כך וכך, דמשערינן שזוהו שכר בטלה דמוכת, ובפרט בירידיים, שהשכר מצוי לכל בעסק משא ומתן, והדיינים מניחים כל עסקיהם, מסתברא דמוכת". ושם בסי' נ"ב, לאחר שהוא מביא את דברי הרמב"ם בסי' המשניות ל"אבות", הוא אומר: "אכן ב"י, ביו"ד ס' קמ"ו כתב, דהר"ש בר צמח בתשובה חלק על דבריו. והנה גם שלא ראיתי אותה תשובה, נראה לפע"ד, דאיכא הוכחה מכמה

אף על דרכו לשום לילות כימים מעיד בנו עליו בהקדמה זו: "כל ימי לא נתן שינה לעיניו ותנומה לעפעפותיו". וכלום לעדות בנו אנו צריכים, כשספרו. והממצה את כל מדות ההלכה, למלא עמקה ורחבה, מעיד על כך. אולם יש דבר, שמעצמנו ומפי האומד לא היינו אומרים אותו, ומעדות בנו למדנו. והוא, כי רבים היו קמיו ושונאיו. וכל מגמתו ושאלתו מאתו יתברך ויתעלה היה כל הימים, שיניח לו משונאיו אשר עליו קמים".

אך אם תמצא לומר, אף זה מחוייב השכל הוא. מי שאמר על אנשי מקומו וזמנו: "עם ה' אלה ומארצו ומתורתו יצאו. ללחום לחם סובין יבואו. נסתמו עיניהם, ולבם שמו שמיר ואבן, תורת ה' מהבין", ולגבורים בתורה ועוקרי חיים" קרא: "אל תפנו אל רהבים ולחם כזבים, דלא אהנו להו שטותיהו לא בעלמא הדין ולא בעלמא דאתי, כי המה מעשה חדודים, לשון למודים, ציורים וקידים, והבל פיהם שבושים" — בדין הוא שלא יינקה ממקנאים ומבעלי מדון. אבל סוף דבר הכירו הכל — לא רק בני "דור אחרון אשר צדקתם כהררי אל", כלשון בנו, כי אם גם בני הדור הקרוב אליו — בגדולתו ובצדקת דרך לימודו. וכ"ב שנה אחרי פטירתו כתב עליו בעל "צמח דוד": "הוא אשר האיר עיני ישראל בחבוריו".

על ימי ילדותו איננו יודעים כי אם פרט קטן שנרשם על ידו כזכרון נאותים הימים. אך מזכרון בודד זה הנזכר, בדרך אגב, בסוף ספר תשובותיו, הכל נשמע. ממנו אנו לומדים כמה שקד עליו אביו לחנכו במצוות אף אם עלו לו, לפי הערך, בדמים יקרים.

וזהו העדות, שהוא מעיד בגדלו מה שנרשם בזכרונו בקטנותו:

פאמרי חז"ל, המורים באצבע, שניתן רשות לראש ישיבה ליהנות ולהתפרנס ע"י המתנות פשהיה עני, ומותר לו לקבל כ"כ עד שיתעשר". ובדרך אגדה הוא מבאר שם את הפסוק, "אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד" — כל זמן שהעושר הוא טפל לחכם, ואינו אוחז בו אלא כמי שאוחז בידו השמאלית, איננו נוטה מדרך ה'. והשוה גם דבריו בב"ח ח"מ, ט': "דעל תירוץ זה סמכו האידנא במלכותנו שנוטלין משל ציבור, אע"פ שנוטלין אותו בתורת שכר — ואפילו הן עשירים". הוראת היתר זה שהורה הב"ח היתה אחת מסלעי המחלוקת שפגע, כי רבים התנגדו לו. אבל כל הרוצה להסיק מכאן שהיה עשיר — ראה, למשל, פ"ה חעטשטיין, אוצר ישראל, 7 עמ' 198 — אינו אלא טועה. בשנת לחתנו ר' דוד בעל הטו"ז: "עת הייתי אצלך בק"ק פאטליטשא ראיתי את עניך, ומאד צר לי כי לא תוכל לשבת על התורה במנוחה. אך אקוה כי ירחיב ה' את גבולי ואשלח לך מתנה (מצבת קודש ח"ג ס"א). מוכח מכאן שהיה עני באותה שעה, ולא יכול לתת מתנה לחתנו הגדול שהיה אהוב עליו, וראהו בשעת דחקו. ואף כשהרחיב ה' את גבולו, כאשר קוה, הרחיב גם את גבולו בתלמידים, שהיה תומך בהם מכספו, כעדות בנו בהקדמתו לב"ח טאו"ח.

(7) בהקדמתו לפירושו על טח"מ, שהדפיס בחייו.
 (8) שו"ת ב"ח, ישנות, פראנקפורט דמיין תע"ז (בעתה לפ"ק).

מעיד אני עלי שאדוני אבי ומורי קנה לי ההפטרה בדמים יקרים במועד אחרון של פסח בהיותי קטן. וקראתי בעצמי בספר מוספין בבית הכנסת של הגאון מהר"ש לורי. וכדומה לי שהרב ז"ל היה אז בב"ה ולא מיחה בדבר.

פרט זה יוצא גם ללמד על זמן לידתו ושנות חייו של ר' יואל סירקש. כי זמן פטירתו ידוע לנו. יום ד' כ' אדר, שנת ת', היה. אך זמן לידתו לא ידוע. והואיל ומעדות זו שמענו, שקטן קורא הפטרה היה למעלה מפטירת רש"ל, נמצאנו למדים כי נולד בקירוב י"ב שנה לפני פטירת רש"ל, היינו, בשנת שכ"ב, אם לא לפני זה. (9)

(9) כך כתוב בפנקס ה"חברא קדישא" דקהלת קראקא, לוחות זכרון פריעבוערג, עמ' 12. יואל מתחיה צינץ, בעל "עיר הצדק", לעמבערג 1874, עמ' 78, כותב: "הלא גודע שהגאון בעל הב"ח נפטר בשנת ת"א. ויואל דמביצר, בעל "מפלת עיר הצדק", עמ' 3 אומר, כי אמנם רשום בפנקס הח"ק דף ק"ו, נתבקש בישיבה של מעלה יום ד' כ' אדר ת"א, אך דבר הלמד מסופו הוא, שהאות תא"ו נכתבה מעיקרה שם במלואה והו' נמחקה מרוב ימים ונשאר ת"א, שהרי באותו פנקס רשומים אחרי זה נפטרים אחרים משנת ת'. וראיה לדבר הוא מביא כי יום ד' בשבת חל בכ' באדר בשנת ת', ולא בשנת ת"א. אך יש להעיר כי גם ב"צמח דוד" כתוב ש"הב"ח נתבקש בישיבה של מעלה בשנת ת"א, ובעל "סדר הדורות" כותב: "הג"מ יואל במ' שמואל אב"ד בקראקא חבר ב"ח על ד' טורים, ומשיב נפש" על רות, היה מן היא שכי"ח עד שצ"ח. אבל הוא תפס, כנראה, את השנים המפורשות בשאלות ותשובות שכתב, וחבר מהן את מספר שנותיו. וכבר העירו בעל "עיר הצדק", עמ' 76, ור"מ שטראשון בסו"ס קריה נאמנה, ששנת שכ"ח הרשומה בשו"ת ב"ח, ישנות, על התשובה במספר צ"ו, אינה אלא טעות סופר, וצ"ל שצ"ח. טעות זו בולטת, כי התשובה הסמוכה לה, המסומנה במספר צ"ד, נכתבה בשנת שצ"ח, ואף היא נכתבה באותה עיר, בריסק דליטא, שהתשובה בסי' צ"ו כותבה. אין ספק איפוא, שלא בעל סו"ה, שנקט שצ"ח לשנת פטירתו של בעל הב"ח, ולא בעל צ"ד, ובעל ע"ה"צ, שכתבו ת"א, צדקו, כי אם רחיד"א בעל שה"ג, שכתב: "ובעוד שהיו מדפיסים חלק א"ה, שנת ת', נסע הרב אורח חיים לאור באור החיים", ואע"י לי עדות נאמנה על כך את דברי בן עירו וזמנו של ר' יואל סירקש, הוא ר' יהושע בעל "מגיני שלמה" ושו"ת "פני יהושע". בספר אחרון זה, סי' נ"ד, אה"ע קל"ח תקנת עגונות, נמצאה תשובה הדנה בהתרת עגונה, שנפתחה על ידי ר' יואל סירקש ונסתיימה ע"י ר' יהושע. גביית העדות נעשתה בבית דינו של בעל "פני יהושע", ביום ב' ח"י למנחת ת' לפ"ק, והמעיד מזכיר את דברי יואל סירקש בהוספת האותיות "ז"ל". ובעל פני יהושע אומר שם: "הגם כי היה ראוי למשוך ידי מזה הנידון, כיון שהגאון המופלג בעל ב"ח זלה"ה לא השתדל בהתרתה, ודאי היה נראה לו כי אין העדות מספיקות להתירה. ואם כן אין משיבין את הארי לאחר מותו. והכס כמותו שאסר בו. אך ורק יען כי העידו לפני כי הרב הגאון הג"ל, שנים או שלשה ימים לפני פטירתו, קרא אחד מאוהבי האשה העגונה הג"ל, וצוהו, שילך אצלו, ושיבקש ממני להשתדל בהתרתה, או אמרתי הנה באתי במגלת ספר, ובהרמנא דמצוה קא עבידנא. ושמע מינה דלא פסיקא ליה לגמרי להגאון זלה"ה, שהיא אסורה אך מרוב טרדתו בחבור ספריו אשר לא נתנהו השב רוחו כדי לגמרם, לא הספיק לו הפנאי לעיין בשריותא דהא איתתא. העתקתי דברים אלה במלואם, לא רק מפני שהם יוצאים ללמד בברור גמור על שנת פטירתו של ר' יואל סירקש, שהרבו להסתפק בה, אלא גם מפני שהם מעמידים אותנו על עסקיו וענייניו לפני שנטה יומו לערוב.

(10) הקוצבים, אפוא, שנות חייו לשבעים ותשע 1561-1640, כפי חעשטיין, באוצ"י,

אביו, ר' שמואל, היה חכם וחסיד. (11) ורבותיו שהוא מזכיר בפירושו ובתשובותיו, הם: ר' שלמה בר יהודה, הנקרא ר' שלמה ר' ליבוש, או ליבוש'ס, מלובלין, (12) ר' צבי הירש שור, שהיה תלמיד הרמ"א, (13) ור' פייבש, הנקרא ר' משולם פייבש, שהיה ר"מ ואב"ד בקראקא עד שנת שצ"ח, כשברא ר' יואל סירקש למלא מקום רבו זה. (14)

קהלות הקודש, ששימש בהן ר' יואל סירקש ברבנות, או שתפס בהן ישיבה, בזו אחר זו, מנויות כסדרן במצבה, שהוצבה על קברו. וזו לשונה:

"כתר תורה. בעל המחבר ספר בית חדש. התחלת חכמתו בחוץ תרונה בק"ק פרוונה. חזק ואמץ בישיבה בק"ק לוקבא. אור תורתו על כולה בק"ק לובמלא. הון לתת בזבו בק"ק מעזיבו. מלא אחרי ה' ככלב בק"ק שידלוב. הודיע חקת התורה והמשפט בק"ק בריסק דליטא. נפוצו מעינותיו כבן יקא בק"ק

אינם משתבשים בהרבה. אבל יש לומר כי גם המוסיפים לו שנות חיים, ומקדימים את זמן לידתו, אינם משתבשים. ואולי יש לאלה על מה שיסמכו בדברי ר' יואל סירקש על עצמו — בהקדמתו לפירושו על טח"מ — "הנה נא זקנתי גם שבת, לא ידעתי יום מותי".

(11) בב"ח אר"ה, תפ"ו, תר"ה, ועוד, הוא מביא הלכות והנהגות שקיבל מפיו. לפי המשוער היה שם משפחת אביו, יפה. כמו שקורא לוקנו "הגאון-מהר"ר משה יפה ז"ל" (ב"ח י"ד סוף סימן כ"ד). וראה גם ש"ש, גטין, סי' ל"ב וב"עיר הצדק" עמ' 72. הכינוי סירקש בא לו, לפי זה, מאמו, שנקראה שרה"ק, ככינוי אידל"ש וכדומה.

(12) בשו"ת בה, ישנות, סי' פ' הוא מזכיר רבו זה, שהיה נוהג לקדש את הלבנה ג' ימים אחרי המולד, ולא כאלה שנוהגים להמתין ז' ימים מלאים. הוא מכנהו שם: "מורי החסיד הגאון מהר"ר שלמה ר' ליבוש מלובלין". ושוב, שם בסי' פ"ו, בדבר היתר עגונה על יסוד טביעת עין בבגדי ההרוג, הוא אומר: "בימי חורפי שמעתי שאירע מעשה כזה בק"ק פונז. זה קרוב לחמשים שנה. והגאון מוהר"ר ליב ז"ל מפרגא התירה, וסמך על דעתו לפסוק דלא חיישינן לשאלה. אבל מורי ורבי הגאון מוהר"ר שלמה החסין מלובלין, שהיה אב"ד בק"ק פונז אסרה, ופסק דחיישינן לשאלה. והאשה ישיבה עגונה כל ימיה. ואנכי, תלמידו, כתבתי הנראה לפע"ד דחיישינן לשאלה. והסכמתי לדעת מורי, ולדעת האחרונים, שאנחנו נמשכין אחריהם בהוראתיהם. הקטן והצעיר יואל בלא"א כמותה"רש ז"ל ה"ב כ"ג שבט שפ"ט לפ"ק פה ק"ק". ובב"ח, אר"ה, א, ז, כ"ה, וביר"ד, קפ"א מובאים פירושי הלכות והכרעות בשמו. רבו, ר' שלמה, זה נפטר בשנת שני"א, בה בשנה, שנפטר ר' יוסף כץ מקראקא, ור' משה לוריא מוירמיישא. ועל שלשה הגדולים הנזכרים קוננו והספידו עליהם הספד גדול בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, הקרובים והרחוקים, אומר בעל "צמח דוד".

(13) בב"ח, אר"ה, סוף סי' קע"ד: "אף כשמברכין ברכת אירוסין וברכת נישואין בחופה לפני בית הכנסת אומרים ג"כ "סברי מרגנ" וכן ראיתי ממורי הרב הגדול מהור"ר הירש שור ז"ל, ושכן קיבל מהגדולים וכן אנכי נוהג". פירושים וקבלות משמו מובאים שם בסי' תל"א תמ"ז ועוד.

(14) בשו"ת ב"ח, ישנות, סי' ק"ב נמצאת תשובה מ"ר יואל סירקש לרבו זה בענין גט משומד ע"י שליח. וכך פותח בעל הב"ח בכבוד רבו: "עץ הועת ועץ החיים, השותל על פלגי מים, מימי נאמנים ומתוקים. פרוי מתוק וצלו נאה לברך עליו, הוא אדוני רוני מ"ו הגאון נ"י ור"ג אב"ד ור"מ, שאירי הודי והדרי כמהור"ר וייבש נרו יצהיר עד ביאת הגואל א"ס". וראה בשו"ת בה, חדשות סי' פ"ו, "תשובת הגאון מ"י וייבש מקראקא להגאון בעל ב"ח. ועל החתום: "הקטן דברי אהובו ש"ב משלם המכונה לייבש [וייבש]

קראקא. צעקה עד לב השמים, אי חסיד ועניו היה מאוד עינים, לנו ולבית ישראל שבק חיים, ומאיר לעולם כולו בכבודו, זיוו הדרו והודו, תורה יקר מפז מכל אבני יקרה, אכסניא של תורה בעוונותינו נעדרה, לארץ ולדרה זרח... (17)

אף החזרה אחרי החרו והמליצה, שבנוסח מצבה זו, אינה מטשטשת לגמרי את חותם סוגי המשרות, שנשא בקהלות השונות. שתי הערים פרוזנה ולוקבא, לא השאירו רשמן בתשובותיו(18). אלו היו פסיעותיו הראשונות. ויותר משהיתה בהן רבנות היתה בהן תפישת ישיבה כמשמעות לשון המצבה. „אור תורתו על כולה“ התחיל בק"ק לובמלא. ומימי רבנותו באותה קהלה נשאר שאלה ותשובה בעלות ערך הסטורי.

זוהי לשון השאלה: „בלובמלא (19) עשו הקהל הסכמה בשנת שי"ח ז"ל, בגורת נח"ש שלא ילך שום בעל הבית ויקנה בית או קרקע משום גוי בתוך החומה כו', שראו שאם לא יהיו דרים הגוים בעיר בין בני ישראל יש לחוש ח"ו שלא ישרפו בתי יהודים או שלא יעמדו על גירוש חס ושלום. לכן עמדו וגזרו בגורת נח"ש על אותה תקנה לקיים עליהם ועל זרעם כו' ומקצת אנשים, שעברו על התקנות גזרו עליהם לחזור ולמכור לגוים. עוד בשנת של"ז חזרו והחזיקו מנהיגי הקהל בהסכמת האב"ד כמוהר"ר אברהם ז"ל פולק (20) את התקנה הנ"ל והכריזו בבה"כ להעניש את העובר בקנסות ויתר עונשים. והכריחו לאנשים שעברו על התקנה לחזור ולמכור הקרקעות והבתים לגוים. ועל אחד גזרו שאם לא ימכור הקרקע, אזי לא יהא שום הנאה מאותו הקרקע לא להשכיר ולא לזרוע בו, לא הוא עצמו ולא שום אדם בעולם, ולא יהא לו שום הנאה בעולם מאותו קרקע. עד כאן תורף ההסכמה. והנה אחר זה התירו הקהל לראובן לקנות מקצת קרקע מן הגוים סמוך לביתו, כי היה קרקע שלו קצר לבנות עליו, וראובן עבר וקנה יותר ממה שהתירו לו. אז גזרו עליו הקהל, שלא לבנות על

בלא"א ישראל שמואל ז"ל. ובב"ח או"ח, ל"ח: „ראיתי מעשה רב ממורי החסיד מהר"ר חיים [וייבש] ז"ל, שהיה קורא בכל יום בבקר כשהיו תפילין בראשו פי' קדש ופי' והיה כי יביאך, ואמר, כיון שארבע פרשיות כתובים בתפילין ראוי לקרות כל הדי' בכל יום בשעה שהתפילין בראשו. ושם סי' רע"ו: „כן קבלתי ממורי הרב מה"ר וי"ש ז"ל מבריסק דליטא. מן האמור יש לראות כי היה רבו זה שארו הקרוב אליו וכי מלא הב"ח את מקומו מקודם בבריסק דליטא ואח"כ בקראקא.

(15) עיר הצדק עמ' 177, מצבה כ"א. ועיי"ש הערה 79.

(16) בב"ח חו"מ סי' כ"ה הוא מזכיר שאלה, ששאל ממנו החכם מוהר"ר שמואל

ז"ל אשכנזי מלוקבא.

(17) שו"ת בי"ח, ישנות, ד. צ"ל לובלא.

(18) אברהם פולק זה היה חתן ר' יצחק ב"ר בצלאל מלאדימיר. לפניו שימש ברבנות לובמלא ר' הירש הנוכח ב"צמח דוד" ובסדה"ד. ואחריו שימש ברבנות אותה קהלה, ר' משה מפרעמיסלא בעל „מטה משה“, ואחריו ר' שמעון ואלף אוערבאך, ואחריו ר' יואל סירקש בעל הב"ח.

קרקע זו, כי אם על אותו שיעור שהתירו לו, ועל המותר לא ישתמש בשום תשימש, אפילו להעמיד שם בהמותיו. וראובן קיים גזרת הקהל וצויו, ועשה היקף מחיצה מקנים סביב כל הקרקע, שקנה מן הגוי. אחר כך מת ראובן, ויורשיו מכרו לכהר"ר משה פירשטט כל הבית, וכל הקרקע. וחשקה נפש כהר"ר משה להרחיב את ביתו, ולבנות על אותה קרקע. ועתה, יורינו רבינו אם יש היתר לזה אם לא.

ר' יואל סירקש הורה להיתר. התשובה נכתבה בחדש אייר שס"א. שמע ממנה שתיים. שמע ממנה שבאותה שנה (1601) שימש ברבנות לובמלא, ושמע ממנה שעירוב חצרות בין גויים ויהודים נחשב לתריס בפני הפורענות.

קהלת מעזביו, שבה שימש ברבנות אחרי לובמלא, נזכרת בתשובותיו, אגב גביית עדות בתקנת עגונה, שנעשתה שם ביום א' כ"ו טבת שס"ה, והוא נזקק לה להתירה. מלשון תשובה זו משמע, שרבנותו באותה קהלה חלה אחרי שנת שס"ה. (21)

(19) תשובה זו, בי"ח, ישנות, סי' פ"ב, מכילה עדות המסיחה לפי תומה במאורע היסטורי חשוב. וזו לשונה: „במתנת תלתא בי"ד כחדא חויגא. ואתא לקדמנא כמר יוסף בר שמואל, ושאלנו אותו באליו"ע (באם לא יגיד ונשא עוננו) ובחרם הגדול, והעיד בלשון רוסיא, והעתקנוהו בל"א „מיר זיינן גיוועזן אין דער וואלאכיא, איך אוני חיים, חתן של כמר יצחק בר שלמה, מקראסני צו סטעפנאוויץ, אין איינר הערברייג, בשעה דא די מהומה איז גיוועזן מיט מיהל, דא האבן מיר זיך גפרכט, אוני זיינן גפארן צו דעם הספדר, אין זיינן פאלק מיט וואליכן אוני פאלקין. איז ער גישטונדן אויף דעם פעלד, איין חצי פרסה, פון בוטטשין. דא האבן מיר גזעהן איין גרושי מלחמה ביי דעם האספדר. אוני שלוחים זיינן בכל רגע גינגן אויף אוני אב ווי מיהל קומט. דא האבן איך יוסף הג"ל גירעט צו חיים הג"ל: עש ווערט דא איין גרויש גשלעג זיינן מיט מיהל, מיר ווערן דא ח"ו אוים קוימן, לאמיר אין די שטאט בוטטשין פארן, אולי השיי יציל אותנו. דא האט חיים הג"ל ניט גוועלט. דא בין איך יוסף הג"ל גיפארן, אוני חיים הג"ל איז גיבליבן אין מלחמה הג"ל. לטוף, איך יוסף הג"ל, אוני אנדרי יהודים מלבוב אוני סקאלי, זיינן גיוועזן צו בוטטשין. דא האבן מיר גיהוארט בוודא, ווי די אונוזי האבן מיהל"ש פאלק גישלאגן, אוני האבן זיך גירוקט קען קאטניר, אוני מיר האבן זיך גיפרכט צו בלייבן צו בוטטשין, ווייל ווייניג פאלק איז דא גיוועזן. דא האבן מיר זיך גידינקט גוים, אוני זיינן ווידר גיפארין קען סטעפנאוויץ. אים פארין האבין מיר גיוועזן ווי חיים הג"ל איז גלעגן אויף דעם פעלד, אויף דעם רויקן, אוני האט איין שטויך גיהאט במקום קנה חושט, אים זיינן קלייד אוני אין אייטל דם. אוני איז טוט גיוועזן. אוני איך האבן אין מיט מיינר הנט אן גיריט. דא האבן דיא גוים גיוואלט אים זיינן יופיצא אב ציהן, הער האט גוטי מעדשא יופיצא אן גיהאט. דא האבן איך יוסף הג"ל גרעט: „טוט דאש ניט. דאס איז איין יוד. איר ווערט איין קלאפט האבן. דא האבן זיא אים גימאך גלאוטן, אוני מיר זיינן געך גילאפן קען סטעפנאוויץ, חמת מורא המלחמה, אוני דאש איז גוועזן נאך הי ימים שנפרדתי מאתו, עכ"ל הבי"ד הג"ל. הוגבה כדת וכהלכה היום יום א' כ"ו טבת שס"ה לפ"ק פה ק"ק מויביוו.“

העתקתי את גביית העדות כלשונה ובמלואה — בהוספת סימני הפסק, לקלות הקריאה — מפני חשיבותה ההסטורית והלשונית. מיהל הנוכח כאן הוא כנראה, „מיכאל האמיץ“ בן פטרושקא, שהצליח לאחד בשנות 1593-1601 את וואלאכיא ומולדביא וטרנסילוניה, ונרצח ב-19 לאוגוסט 1601. שעת המהומה שעליה מדובר בגביית עדות זו היא המלחמה שבין

בשנות ש"ב—ש"ד מצאנו את ר' יואל סירקש בבעלזא.²⁰ משם הלך לפי סדר הקהלות המנוי במצבה הנוכרת למעלה, לשידלוב. עיר זו נזכרת באחת מתשובותיו בקשר עם תיקון עירוב על ידי שכירת רשיות הנכרים, הדריים בעיר, מאת שר העיר. אחרי שהוא מזכיר את ההיתר, שנהגו על פיו אנשי שידלוב, לטלטל בשבת בכל העיר, וסמכו על מורה שלהם בשנת ש"ב, שכתב ז"ל שכרנו רשות של כל הבתים של המקום דכאן עיר שידלוב מהפקיד, שכירו דשכירו של המלך יר"ה עד נ' שנה, דהיינו עד חג הפסח ת"ח לאלף השישי, הוא יוצא להוכיח, שהוראה זו בנויה על יסוד הגה בש"ע או"ח סי' שפ"ב סעיף י"א, ויסודה רעוע, כי אין לדמות שר העיר לגבי המלך לשכירו ולקטו של כל אדם.²¹ משידלוב נתקבל לבריסק דליטא²², ונשאר שם עד שנת ש"ט. באותה

שנה נתקבל לרב ואב"ד בקראקא, מקום ישיבתו הקבועה עד יום פטירתו.²³

זהו סדר רבנותו בקהלות, כפי שנרשם על המצבה שנוכרה למעלה, וכפי רישומן הניכר בתשובותיו. אבל יש יסוד להניח, כי רבנותו בקראקא היתה משני פנים, ובשני זמנים. בהסכמתו להדפסת ספר התשובות בשנת תנ"ו, כותב ר' יוסף שמואל מקראקא רבה של פרנקפורט דמיין: „ובימי חורפו של רבנו ז"ל היה ר"מ ואב"ד בגליל קראקא ובגליל חעלם והיו כל גדולי הדור מריצים אליו אגרותיהם בתשובותיהם, ואז נכתבו רוב התשובות. ואח"כ כאשר נתקבל רבנו ז"ל לר"מ ואב"ד בק"ק קראקא והגליל היה טרוד בחבור ספריו הארבע, בית חדש אשר חיבר בקיבוץ גדול ועצום, כל גדולי הדור, שהיו תלמידיו, ומימיו היו שותים.

הפולנים עם חיל מיכאיל. גודו ההוספורד היה מורכב מפולנים ומחאלכים שנלחמו כנגד מיכאיל ונצחוהו. הריגת היהודי חיים, חתן יצחק בר שלמה מקרסני, אירעה חמש שנים לפני גביית העדות, שכן כתוב באותה תשובה „ונתבקשתי מחכמים בעלי תריסין שאכניס ראשי בהוראה זו כי האשה עגונה לערך חמש שנים. נמצא, שהרוג זה נהרג במלחמה שבין הפולנים ומיכאיל זה, בשנת 1601. פחדם של החיילים לנגוע ביהודי הוה ולהפשיט מעליו את גלימתו היקרה מלמד על יחס המושלים הפולנים ליהודים באותה שעה, שעוד לא סר צלם מעליהם.

20 שו"ת ב"ח, חדשות, סי' כ"ג בדבר צמוקים, שנמצאו בהם תולעים. תשובה זו נכתבה „במועד חג הסוכות פ"ק בעלזא ש"ב. ושו"ת ב"ח ישנות סי' ע"ח, תשובה, שנכתבה „ביום א' ב' שבט בסדר החדש הזה לכם ה' ש"ד בק"ק בעלזא". וראה שם שאלה ע' ותשובה ע"א.

21 שו"ת ב"ח, חדשות, סי' ד', ועי' ב"ח או"ח סי' שצ"א.

22 שו"ת ב"ח ישנות סי' ד' (בטעות נכפל הסימן ד' בתשובות הנדפסות וזו השניה שם). בסי' צ"ו נמצאת תשובה, שנכתבה עפ"י הרשום בסופה „שנת שכ"ח פה"ק בריסק". אך כבר העיר בעל „עיר הצדק" (עמ' 75) בצדק — ולפניו ר"מ שטראשון בסו"ס קריה נאמנה כי נפלה שם טעות הדפוס ויש לקרוא ש"ע. תשובה אחרת הנמצאת שם בסי' צ"ב נכתבה „ביום א' איך לחדש חשון שנת ש"ח פ"ק בריסק דליטא".

23 בשו"ת ב"ח, ישנות, סי' צ"ח כתוב „מעשה שהיה בבואי לק"ק קראקא בסוף שנה ש"ט".

וגלל זה נתעכבה הדפסת השאלות והתשובות עד היום הזה. וכמה פעמים מזכיר רבנו ז"ל בספרו בית חדש „וכבר הארכתי בזה בתשובה".

דברים אלה, שנאמרו מפי מי שהיה בן עירו, ותלמידו של ר' יואל סירקש, ושומר על עצמו: „הכל גלוי וידוע לפני ע"פ השמועה מאנשי אמת, זקנים שהיו באותו הדור", מעידים על שני סוגי משרה, שנשא ר' יואל סירקש בקראקא, רבנות בגליל קראקא, ורבנות בקראקא והגליל²⁴. מתוך הלשון „בימי חורפו — היה ר"מ ואב"ד בגליל קראקא ובגליל חעלם — ואח"כ נתקבל — — לר"מ ואב"ד בק"ק קראקא והגליל". יש להסיק כי לא נשא שתי משרות אלו בזו אחר זו. נמצא, שבין קהלה לקהלה, מאלו הנוכרות למעלה, שימש ברבנות גליל קראקא וגליל חעלם²⁵. ועפ"י יתבארו דברים מופלאים אחדים בפרשת חייו ובתשובותיו²⁶.

כדרך מי שחייו נתקפלו בגילי ספריו ובין כותלי ישיבתו, איננו יודעים על חייו הפרטיים של ר' יואל סירקש, חוץ מספריו ותשובותיו, ומהם למדנו, שהיו לו שני בנים, ר' יהודה ליב, שהיה דיין בקראקא, ואב"ד ור"מ בעיר חיענטשין²⁷.

24 ראה כלילת יופי לרח"ג דמביצר, מבוא עמ' יט"ז, הן בהבדל שבין רבנות העיר והגליל, ובין זו של גליל-העיר, בקשר עם זהותו של ר' משה מקראקא. ותמיהני שלא ראה את דבריו המפורשים של ר' יוסף שמואל מקראקא בהסכמה הנוכרת.

25 דבר הבלעתה של המשרה הזו במצבה, מתבאר אולי בזה, שלא רצה בעל המצבה לכתוב את השם קראקא פעמיים.

26 תשובה אחת, שנדפסה בס' גאוני בתראי סי' י"ב חתומה: „יואל סירקש ד' י"ח טבת ש"ע לפ"ק פה ק"ק קראקא". בעל „עיר הצדק" עושה אותה לטועה, שהרי לא היה ר' יואל סירקש באותו זמן בקראקא, ורק בשנת ש"ט בא לשם, ואעפ"י שבדק ומצא כי היום ד' י"ח טבת מכון לפי הלוח לאותה שנה, שנת ש"ע, הוא משער כי היה זה בשנת ש"פ אבל לפי האמור אפשר לקיים את החתימה הנ"ל. בכלל, טעה בעל עיה"צ באמרו (שם עמ' 74) כי התשובה הנרשמת ב„גאוני בתראי" סי' י"ב „היא תשובת הבי"ח לבנו הג"מ שמואל צבי הירץ". ולא היא. שאלת ר' שמואל צבי הירץ לאביו ר' יואל סירקש, שנדפסה בשו"ת ב"ח, חדשות, סי' ט"ז, מזכירה את השאלה הנדפסת ב„גאוני בתראי" סי' י"ב בלשון: „גם תראה מה שהקשה מח"ו שי ה"ב מוהר"ר הירש". וזוהי השאלה החתומה ב„גאוני בתראי" סי' י"ב בשם „הק' צבי הירש בא"א הר"ר עזר". ובכן שתי תשובות הן על אותו ענין. האחת נכתבה לר' יואל סירקש ע"י מחותנו ר' צבי הירש, והשניה ע"י בנו. על הראשונה באה תשובת ר' יואל סירקש החתומה ביום ד' י"ח טבת ש"ע בקראקא. והשניה נכתבה ע"י ר' שמואל צבי הירש לאביו ביום א' ט"ו טבת שצ"ז, ותשובה עליה אין שם. אמנם קשה להעלות על הדעת כי ר' שמואל צבי הירש יזכיר לאביו שאלה כה רחוקה ממנו בזמן, אף כי באותו ענין. אף הענין הנידון שם — דברי ר' יואל סירקש בפירושו ב"ח על יו"ד — מטה את הדעת לאחר את זמנה של אותה התשובה. אבל הזמן המוצע ע"י בעל עיה"צ, ש"פ, אינו מיישב כלל את הדוחק הזה.

27 הכתובת שעל גבי התשובות המסומנות ס"א וס"ב, בשו"ת ב"ח ישנות, היא: „לבני הרב החסיד האב"ד ור"מ כמוהר"ר ליב גר"ר בב"ח, חדשות, סי' ט"ז באה תשובה לר' ליב מאת אביו, בענין בועז בשפולי הריאה, ושם י"ח וי"ט שאלה ותשובה בדין דרוסה בזאב. (בסוף אותה תשובה באה הגהה מאת יואל, נכדו של בעל הטו"ז ונינו של בעל הבי"ח).

ור' שמואל צבי המכונה הירש, או הירץ, שהיה אב"ד בעיר פינטשוב²⁸, ושלוש בנות²⁹. חתניו לוקחי בנותיו היו ר' יהודה זעלקל שהיה דיין בקראקא³⁰ ונשא את בתו הבכירה אסתר³¹, ושם בנם הנולד להם הוא נפתלי הירץ³². ר' דוד סגל בעל הטו"ז שנשא את בתו רבקה³³, ור' יעקב שקרהו אסון ומת בצעירותו.

מן השלשה הכי נכבד היה חתנו ר' דוד סג"ל בעל הטו"ז. מקום מולדתו היה ולאדימיר במחוז וואהלין³⁴. ונראים הדברים, שהיה מתלמידי ר' יואל סירקש בקראקא. בימים שהיה עוד שם רב ור"מ בגליל קראקא. ולפני שנתמנה לרבה של קראקא והגליל³⁵. ר' יואל סירקש לא זו מחבבו עד שקראו "חתני

28 שו"ת ב"ח, חדשות סי' ט"ז וכ"ב ועוד. בהקדמת ר' שמואל צבי הירץ לב"ח טא"ח, הוא מזכיר את אחיו הגדול ר' יהודה ליב, כמי שעורר בתחלה את אביו להוציא את פירושו "בית חדש" לאור: "והנה סבבו אותו תלמידיו הגדולים והחשובים, וילדיו הנאהבים והחביבים, ובפרט אחי הגדול החסיד מוהר"ר ליב זצ"ל והפצירו בו להשפיע לדורות האחרונים מרוב טובו . . ."

29 מקובל שהיו לו רק שתי בנות. אולם מלבד שני חתניו הידועים לנו, ר' יהודה זעלקל מזיא אשכנזי, ור' דוד סגל, בעל הטו"ז, מצאנו לו עוד חתן אחר, יעקב שמו, שמת ע"י מקרה אסון. עליו רשום בפנקס הח"ק דקראקא (דף ע"ו, ב) "ונשמת בר חכים כה"ר יעקב איש תם ואיש חלק בלי חתימת זקן, בן להראש ומנהיג כ"ה אלחנן י"ץ (ישמרנה צורו) וחתן המלך הגאון החסיד ר"מ ואב"ד כמהור"ר יואל י"ץ, בא ליפול ממעלת העליה אחרנית וישבר מפרקתו וימת בליל ה' כ"ג אלול שפ"א". מה שמשער בעל "עיר הצדק" (עמ' 73) שאשת ר' דוד בעל הטו"ז היתה מקודם אשת ר' יעקב זה, מופרך מעיקרו, שהרי ר' דוד בעל הטו"ז נזכר כחתן בעל הב"ח עוד בשנת שע"ד (שו"ת ב"ח, ישנות סי' ע"ח) ושוב בשנת שע"ח (שם סי' צ"ד) ומותו של ר' יעקב זה היה, כאמור, בשי' שפ"א. נמצאנו אומרים, שהיו לו לר' יואל שלש בנות ושלושה חתנים, ר' יהודה זעלקל חתנו הבכור, ר' דוד בעל הטו"ז, ור' יעקב זה הנקרא איש תם.

30 על ספר "עמק המלך" בעניני קבלה, שנדפס באמשטרדם ת"ז, נמצאת הסכמתו. ובראשה כתוב: "הסכמת הגאון מה"י יהודה זעלקלה מזיא אשכנזי חתן הגאון הגדול מה"י יואל ז"ל אשר מנוחתו כבוד פה ק"ק קראקא". גם על הסי' נחלת צבי מסכת אבות, וינציאה שנת הית"ה לפ"ק, מאת "הרב המקובל ר' צבי הירש בן האלוף הקצין הישישי מו"ה שמעון טוך פירר מחכמי ק"ק קראקא" נמצאת הסכמת ר' יהודה זעלקל. משמע מזה, שעסקו היה גם בקבלה. בתור דיין בקראקא, ישב ביחד עם בעל "מגיני שלמה" ובעל תו"ש. ראה "כלילת יופי" לרח"ג דמביצר, ח"א, עמ' מ"ו.

31 בתו זו נפטרה בקראקא ח' ניסן ש' ת"ח.

32 נכדו זה של ר' יואל סירקש היה מתלמידיו, והחליף עמו תשובות (ב"ח, חדשות סי' 1). בשי' ת"ט היה רב בלבוב (מצבת קדש ח"ב, דף י"א, ע"ב) וראה "כלילת יופי" לרח"ג דמביצר ח"א, עמ' מ"המיוז.

33 שו"ת מ"י יצחק הלוי, אחיו של ר' דוד בעל הטו"ז סי' מ"ח.

34 ראה "כלילת יופי" ח"א עמ' מ"ח.

35 השוה טו"ז או"ח, סי' קנ"א, סי"ק, ד' "ואני בילדותי הייתי דר בק"ק קראקא עם ביתי בבית מדרשי שהיה למעלה מן בה"כ ונענשתי הרבה במיתת בני וחילתי בזה".

הנבון³⁶, "חתני הרב הנעלה"³⁷, ו"עוקר הרים וטוחנן זו בוז בפלפולו, בהיכלו אומר כלו, קול לו קול אליו קדוש יאמר לו"³⁸. בהיות ר' יואל סירקש בבריסק דליטא היה חתנו ר' דוד רב בפאטליטשא, וכשעבר לקראקא השתדל להוציאו מן העיירה הקטנה הזאת. זמן מה ישב בפוזנ³⁹ ואח"כ שימש ברבנות אוסטרא ולבסוף בלבוב.

בתשובתו לר' יושע ולק, בעל הסמ"ע, שנכתבה ביום א' ב' שבט שע"ד, כותב ר' יואל סירקש, שהיה באותה שעה רב בבעלזא: "כעת אנכי טרוד, תהלה ושבח לאל ית', שזכני לנשואי בתי שתחי', לזווגה עם ת"ח. יהי רצון מלפני אבינו שבשמים שזווגם יעלה יפה"⁴⁰. דברים אלה מכוונים, כנראה, לנשואי בתו לחתנו ר' יעקב, הנזכר למעלה⁴¹.

מי היו כלותיו, נשי בניו, לא שמענו בתשובותיו. אבל ממכתב אחד שבא לידינו אנו שומעים על אירושי בנו לבת אחיו של אחד מ'בעלי הבתים" החשובים בפראג, ר' חנוך בר' ישראל האמערשלאג. ושם מחותנו של ר' יואל סירקש הוא זנוייל. על האירוסין הללו מודיע ר' חנוך האמערשלאג לבנו אהרן בוויץ, במכתב, שנכתב ביום ו' ט"ז כסליו, ש"פ. ומסתבר, שהמכתב הזה מדבר באירושי בנו הצעיר, ר' שמואל צבי הירץ⁴².

ג. דרך למודו

בשיטת למודו תופסת ההגהה מקום בראש. כשפסע ונתקל באבן נגף בדרך למודו נסה מיד להגותה, ולמצוא את הגירסא הנכונה. כן עשה בהגהותיו

36 שו"ת ב"ח, ישנות, סי' ע"ח. תשובה זו נכתבה "ביום א' ב' שבט ה' שע"ד בק"ק בעלזא".

37 שם סי' צ"ד "גוף הב"ד נשלח לידי חתני הרב הנעלה מוהר"ר דוד סגל אב"ד ור"מ דק"ק פאטליטשא וכתב דעתו בהיתר האשה". תשובה זו נכתבה ע"י ר' יואל סירקש ביום א' א"ך לחדש חשון שע"ח בבריסק דליטא.

38 שם סי' קי"ג.

39 שו"ת ב"ח, חדשות סי' י"ז: "אהובי חותני. הנה זה שנים הרבה הוריתי הלכה למעשה בשעור צומת הגידים בעוף — וכדומה לי שראיתי את מעכ"ת, בהיותי מתגורר אצלו, שהחמיר ג"כ בזה — ועתה בהיותי בק"ק פוזנ בין מלכא למלכא ישבתי בדין עם מוהר"ר בנימין דיין יצ"ר".

40 שו"ת ב"ח, ישנות, סי' ע"ח.

41 בעל "עיר הצדק" כותב, שהדברים אמורים בנשואי בתו לחתנו הראשון ר' יהודה זעלקל, או לחתנו השני ר' דוד. אבל ממקום שבא יש עליו תשובה. כי אילו ירד לסוף אותה תשובה (סי' ע"ח) היה רואה, שהוא מזכיר את חתנו ר' דוד הלוי, המבאר אותו ענין בדרך פירוש וכי' באופן שאין להטיל ספק כי לא בו הזווג מדבר, וכל שכן שלא בחתנו הבכור ר' יהודה זעלקל.

42 יידישע פרוואטבריעפע אויס דעם יאהרע 1619, חוין 1911, נדפסו ע"י ד"ר א. לאנדאו וד"ר ב. ווארשטיין, והובאו במקורות לתולדות החנוך מאת ש. אסף, ח"א עמ' ע"ו.

על הש"ס והרא"ש, וכן עשה בפירושו על הטורים, ובכל הזדמנות שבאה לידו, הימים היו ימי פריחת הדפוס והתפשטותו. ובמדה, שהועיל הדפוס להגדיל תורה ולהאדיר, כן הועיל גם להגדיל את השגיאה, שנדפסה בכמה טפסים בבת אחת, ולהאדיר את השפעתה על הלומד, ע"י האמון במלה הנדפסת. אף העוסקים במלאכת קודש זו, לא כולם היו קדושים. שלשת האחים העליז, המדפיסים הראשונים בקראקא, נשתמדו. וה"טורים", שנדפסו על ידם, נדפסו מקצתם לפני שכפרו בדת ישראל ומקצתם לאחר כך, ונאסרה קניית הספרים מהם. כל זה הביא בודאי את ר' יואל סירקש להכריז מלחמת קודש כנגד שבושי הדפוס, המשבשים את הדעת ומסרסים את הבינה הישרה.

ובוא וראה מה שכתב אחד מתלמידי הגר"א, שהיה אחד מבעלי ההגהות הגדולים שבכל הדורות, כנגד המתמיהים עליו מדברי ר"ת ב"ספר הישר", וכיוצא בו, שיצאו בתוכחה עזה כלפי המגיהים: "כך נראה לי, הוא אומר, כי כל דברי ר"ת, ורגמ"ה, והרמב"ן, על הגהות תלמוד בבלי דוקא, אשר מיום שנחתם ש"ס בבלי שמשו בו רבנו סבוראי, וגאוני קמאי ובתראי סלסוהו . . . ועוד טעם נכון, כי בימי הראשונים ובעלי תוס' לא היה הדפוס עדיין, והוי גמרי תורה שבע"פ פא"פ, והוי הדרי מאה וחד זימני, או ארבעים זימני, והוי דמי כמאן דמנח בקופסיהו ובכיסיהו, ולא הו רבו שיבושי. אבל בזמן שנתגלה הדפוס, וכל הלימוד בספרים נדפסים, ובטלו השקדנים בגירסא למיגרס ולמיחזר הרבה, וחזינו דשכיחי שבושים רבים דעיילי ממעשה אומנות הדפוס, שהאומנים ע"ה, ומלבם מוסיפים לפרש התבות הכתובים בר"ת כרצונם בזדון ובשגגה, ויש חסרונות וחילופים משורה לשורה ומאותיות ותיבות המשתנים בקל, ובפרט בירושלמי ותוספתא, דלא גרסי בהו, ולא רגילי בלישנא קלילא וקייטא, ודאי דאיא לפרשם בלי הגהות"⁴⁴.

כל דבר קשה שבא לפני ר' יואל סירקש העמידו על השאלה: מי יאמר שמתורצת היא הגירסא, אולי משובשת היא. ובכל כחו השתדל, על יסוד השוואות ובינת הלב, למצוא את הגירסא הנכונה.

הנה דוגמאות אחדות, מני רבות: "כתב הרא"ש בפרק הזהב ובפ' שבועת הדיינים, דהראב"ד והרמב"ן כתבו דפשע בשטרות חיבי. ותימה דהלא הבי"ה הביא תשובת הרא"ש, דש"ח פטור מפשיעה, להרי"ף, והראב"ד ור"י, ע"ש כלל צ"ה סימן ה'. ובתשובת הריטב"א, שהביא ב"י, כתב שכ"כ הרמב"ן, וכ"כ ה' המגיד פ"ב מהלכות שכירות, דהראב"ד והרמב"ן ס"ל דאפילו אם פשעו פטורים. ואולי דט"ס הוא וצריך להגיה "הרמ"ה והרמב"ם", במקום "הראב"ד

(43) הקדמת "פאת השולחן" לר' ישראל משקלוב.

והרמב"ן, שכ"כ רבנו לקמן בסימן צ"ה, סעיף ב' ע"ש. ובח' חומ' סוסי' ס"ו. וזו הגהה והצעת תקון על יסוד השערה והשוואה. וישנן הגהות על יסוד בדיקת נוסחאות שונות, כגון שם סי' ס"ז: "וכך הוא במקצת ספרי רבנו, ובמקצתם לא נמצא דין זה. והיא טעות סופר. וצריך להגיהו"⁴⁵.

מדת ההגהה לא היתה מיוחדת לר' יואל סירקש. זקנים שבאותו הדור, ובאותה העיר, כהרמ"א והרש"ל אחזו בה אף הם. ויש הרבה הגהות שהוא מביא בשם הרש"ל, שלא הגיעו לידינו אלא מתוך קבלתו⁴⁶. אך יש גם שהוא עמל לקיים את הגירסא במקום שנראה לו, שאחרים אחזו במדת ההגהה שלא נפשט.

לדוגמא: "נראה לפע"ד, דהאמת היא שאין כאן ט"ס בדברי רבינו"⁴⁶. שוב ראיתי בספר בדק הבית, שהקשה בדברי רבינו—ומתוך קושיא זו אמר להגיה בדברי רבינו. ואין ספק דשגגה יצאה מלפני השליט דתקפה עליו משנתו, בכבוד וזיא מנוחתו, ואין כאן טעות אלא כדפי' היא האמת"⁴⁷. והרבה כיו"ב. והגהותיו על הש"ס והרא"ש הרי ידועות הן.

אחרי העמדת הגירסא על מכונה, היה נוהג לשלשל את השמועה ולעקוב אחריה עד מקורה. כל דבר שבא לידו, מפני סופרים וספרים, לא שימש לו יסוד לבנין חדש, כל עוד לא ירד למים הראשונים ובדק בעצמו את הדבר, שמא עד מפי עד הוא, ושמא יש בו מן האומד ומן הפירוש של המוסר. כך הוא כותב

(44) אין למנות כרוכל את כל ההגהות המצויות בכל דף מדפי הבית. אוסיף כאן רק אחדות אפייניות, שלא ללמד על עצמן יצאו, אלא על כלל ההגהות וסוגיהן: ב"ח חו"מ ט"ו קס"א "ומה שנמצא כתוב בספרי הרי"ף שבידינו גם אוקמתא בתרא הוא טעות סופר. והגהה היתה כתובה בגליון. והכניסוה המדפיסים בפנים. אבל בספרי רי"ף הישנים לא נחוב אלא אוקמתא קמא"; שם סי' קע"ו: "וכ"כ הרא"ש בתשובה, ואינה נדפסת בדפוסים הישנים"; שם: "ובמקצת דפוסים כתוב ללוי במקום לעכו"ם. וט"ס הוא וצ"ל לעכו"ם; שם סי' ר"כ: "וצ"ל רשב"ם במקום רמב"ם, זכן כתב רשב"ם בפירושו במשנה. אבל ברמב"ם לא נמצא מזה כלום. וכן מצאתי בספרים מדויקים"; שם סוסי' רכ"ב: "ומש' — ולא ראיתי מכר זה, ט"ס הוא וצ"ל: "ולא ראיתי מום זה; שם סי' רצ"ה: "וכתב נ"ן למי נוסחאתו בספרי הרי"ף. ונוסחא זו עיקר, שכן נמצא בספרים ישנים, ודלא נוסחאות שלנו שכתוב בה — — " ; שם סי' ש"ח: "והבי' הביאו כאשר הוא בספרי הדפוס בטעות הנ"ל"; שם סי' שנו': "וכל זה קשיא ותמוה אם היה תופס רבינו ג"כ נוסחא זו, שכתב ה' המגיד ובי' כמו שנדפסו מחדש ספרי רבינו בקרימונא ע"פ דברי ב"י אבל הנוסחא שכתב רבינו היא העיקר" ראה גם ב"ח יו"ד סי' תקכ"ו בדבר טעות המדפיס בר"ת ר"י, שקרא ר' יחיאל במקום ר' יואל וכדומה.

(45) ב"ח חו"מ סי' ק"ח: "מצאתי בהגהות דמהרש"ל שכתב וזה לשונו; שם סוסי' קמ"ד: "וקבלתי דמהרש"ל הגיה כאן — — " וכיו"ב.

(46) ב"ח חו"מ סי' ע"ו.

(47) שם סי' של"ב.

לבנו ר' הירץ "ודאי כדין תמהת על דברי הרב כפי מ"ש לשונו בשמו. אבל אני אציג לפניך לשונו ולא יהיה קשה עליך דבר"⁴⁸. בכל פירושו ותשובותיו הוא קורא את דברי האחרונים למפרע ואינו יוצא עד שהוא חוזר למקור ושב ובודק את יסודם של הדברים עד הנקודה שממנה יצא⁴⁹.

הרבה חצים שונים וברורים קלע כנגד חומת ה"חילוקים", שנתבצרה בימיו, ובדור שלפניו. חילוקים אלה צריכים היו לשעתם ולמקומם. הם נתנו את המחשבה בלב הצעירים, שאם יאמרו להם יש "חכמה" בתורה יאמינו. אף לא היו ה"חילוקים" שונים מן ה"חיבורים" הנעשים ע"י תלמידי בתי הספר העליונים של אוה"ע, כדי להוכיח את הכשרתו של הלומד לתעודה. אבל חילוקים אלה יצאו מגדר חידוד התלמידים, ונעשו ענין ללומדים ולחוקרים ולכותבי ספרים, וכך הכשירו במקצת נזק, וחבו במהומה שהוכנסה למוחם ולביתם של החכמים. לפיכך יצא ר' יואל סירקש בכל עוז כנגדם, וחתר לדרך משנתם של הראשונים, שביירו וניפו את תלמודם, ועשוהו כסולת נקיה⁵⁰. ועם תלמידיו דקדק כחוט השערה, שלא יאריכו במקום שראוי לקצר, ושלא יעברו מענין לענין שלא באותו ענין, ושלא יאמרו דבר שיסודו מסופק. כך הוא כותב בתשובתו לנכדו ותלמידו: "תמה אני עליך כמה דמיונות וסברות שכתבת לבנות ולסתור ואין להם שורש ועיקר בתלמוד. ולא כן אלפינך כשהיית במחיצתי. וע"כ אם

(48) שו"ת ב"ה, חדשות, כ"ב.

(49) דוגמא אחרת, שו"ת ב"ה, ישנות, קכ"ה. כבר דברו מזה האחרונים מהר"א מהרא"י בת"ה — וכן פסק בש"ע וכן נמצא בהגה"י מהר"ל על שם מרדכי הגדול, ומהר"ש לוריא בתשובה סי' ז' חלק על זה והורה — ותחלה נביא הסוגיא דפי יש כבור ופסקי הגאונים הראשונים והאחרונים בחיבוריהם ובתשובותיהם ומתוכם יתברר האמת לפע"ד בסייעתא דשמיא". מן המפורש בתשובה זו יש ללמוד על הסתום ברוב התשובות האחרות הבנויות לפי התבנית הזאת.

(50) ראה, לדוגמא, ב"ח חו"מ סי' קפ"ג: "ומי שמעיין בדברי ראב"ן, והעיטור, ובלשון הרב בהגהותיו בש"ע, יראה להדיא מדבריהם כדפי. והכי נקטינן, ודלא כמהרו"ן דכתב כאן חילוקים שלא במשפט. ובתשובה הארכתי עוד בזה בס"ד, וכנהגה רבות. וראח גם מה שכתב בענין ה"חילוקים" ר' זליג ב"ר יצחק אייזיק מפולוצק, בהקדמת ספרו "חבורי לקוטים" (ויניציאה תע"ה), והובא גם במקורות לתולדות החנוך, מאת הרב ש. אסף כרך ראשון עמ' קס"היקס"ט: "והנה האמת דלפי דורם שרצו לומר חילוק בכל יום כדי לחדד התלמידים וכל מי שהיה נקרא בשם רב הוכרח לעשות כן. וזה היה גרמא בנויין שרצו ללמוד דרך שלע"ק (ר"ל סגנון כגון ציכאצווייל Schachzables, בל"א ובלשון איטליה אשקשי או טיקיש פערדייל, פאלשי ביגיל, איין צייכניש איז קיין איין צייכניש) וכיוצא בהן, בסגנון זה הוא צריך להקשות ד' או ז' קושיות ומחמת זה היו לפעמים נוטים מדרך האמת. אבל אחר שקם הגאון מהר"ר יואל ב"ה, והגאון מו"ה יעקב והגאון מו"ה העשיל, ראו להמציא הלמוד ללמוד בדרך אמת, כמו שלמדו בעלי התוס', וחדשו חידושים אשר נאמרו לקרות ולכתוב. ומי שדבר טרה עליהם, ועל הגאונים הרבנים, שבאו אחריהם עתיד ליתן את הדין".

תשאל ממני איזה הוראה תקצר בשאלתך, אם לא שיש לך איזה הוכחה וראיה מקובלת מן התלמוד או מן הפוסקים תעלה על הספר ובדיו, לא זולת⁵¹.

אחרי בירור הגירסא הנכונה, והיציאה בעקבותיה של ההלכה למקורה, היה מתבונן לסביבתו של המאמר הנידון, וממקומו היה למד על טיבו של זה. אם מצא דבר שריח אגדה עולה ממנו בסביבה שכולה הלכה היה מנסה מיד לגלות את שרשי האגדה בהלכה, או להיפך⁵². ואעפ"י ששבילי האגדה והמדרש היו נהירים לו, והשתמש בהם לפי הצורך⁵³ ידע שגבולים מחלקים ביניהם ואין לערבבם.

ורק לאחר שנתבררה לו צורת השמועה מכל בחינותיה היה ניגש לבירור תכנה. אף כאן היה משתמש בבדיקת פנים ובנתוח המאמר לפרקיו⁵⁴ וגם, כשהיה משקיע את עצמו בפרטים ובפרטי פרטים לא הסיח את דעתו מכללים, ששימשו נר לרגלו. וכמה מן הכללים, שכייל אגב באורו ותשובותיו, מצטרפים לפקעת של חוטים, המסייעים לכל הבא למצוא דרך בשיטת הרמב"ם, ופוסקים אחרים⁵⁵.

(51) שו"ת ב"ה, חדשות סי' ז'.

(52) ראה, לדוגמא, ב"ח בתחלת אה"ע: "איכא למידק לאיזה צורך הקדים השבח הלו בהתחלת חבורו זה, שאין זה מענין החיבור, כי לא בא כי אם לפסוק הוראה, וה"ל להתחיל חייב אדם . . . — וב"ח או"ח תרכ"ה: "איכא למידק בדברי רבינו שאין זה מדרכו בחבורו זה לבאר כוונה לשום מקרא שבתורה, כי לא בא רק לפסוק הוראה, או להורות מנהג, ופה האריך לבאר ולדרוש, המקרא ובסוכות תשבו".

(53) השווה שו"ת ב"ה, ישנות, מ"א, ואולי אם היו התוס' משימין על לבם ההיא ובמדבר רבה לא היו כותבין היתר אידיני ממונות", בענין שתוי אם רשאי לדון.

(54) דוגמא טפוסית: ב"ח חו"מ ע"ט, ולפע"ד נראה דמ"ש רבינו ובעה"ת חילק וכו' לא קאי אדברי הר"ר יונה, דסמיך ליה, אלא אעיקרא דדינא קאי. והוא מ"ש רבינו בתחלת דבריו — וקאמר עכשיו שבעה"ת חולק — ומאי דכתב קודם זה דברי הר"ר יונה הוא כדי להשלים הדין, דכופר חוץ לבי"ד, וקאמר דה"ר יונה חולק בו. ואח"כ הביא דברי בעה"ת, שחולק בכופר בבי"ד. וזהו דרכו של רבינו בחבורו, וכמו שנתבאר לעיל בסימן ל"ט סעיף י"ג ע"ש. ולפי שלא הרגיש ב"י בזה כתב על דברי רבינו, שאינם מכונים כראוי, ואין כן, אלא מכונים וברורים".

(55) השווה לדוגמא, ב"ח חו"מ הלאות סי"ה: "וידוע דרכו של הרב שאינו כותב אלא מה שעולה מן הסוגיא", ושו"ת ב"ה, ישנות סי' ע"א "כבר נודע דרכו של הרב שפוסק פסחם מתני' ואינו חושש בשקלא וטריא דגמרא, דקא דחקי לאוקמי מתני' בשנויא, דאשינויא לא סמכינן, והיינו משום דשנויא איננו אלא לפי סברת המקשה, וקושטא דמילתא, לא סמכינן אשינויא. וראיה אחת בלבד אני אביא שהרב עצמו פירש דבריו בדרך זה והוא, בפרק שני פ"ח שכנים כתב, דשעור גובה הגדר דגינה י' טפחים. והוא ממש היפך הסוגיא דרפ"ק דב"ב, ובעינן ד' אמות משום הזק ראייה. והשיב עליה הרב בעצמו לחכמי לוגיל, דאותו השינויא דגמרא שינויא בעלמא הוא, אינו אליבא דהלכתא, ושו"ת ב"ה, חדשות, י"ט, כלל בפירש"י על משנה, וכי"ב.

ד. — פסקיו והוראותיו

הדין וההוראה הם שני העמודים, שהרבנות נשענה עליהם. הראשון נבנה על יסוד מדיני, ופנה לסובב, בנידון שלנו — השלטון הפולני. והאחרון נבנה על יסוד דתי-חברתי, ופנה כלפי היחיד והקהלה. היהדות הפולנית בנתה את ביתה, וחצבה את שני עמודיה אלה מאבני הבנין של התורה והחיים בסוף ימי הביניים. היסוד הטיריטוריאלי במשפט, הקובע חק אחד לגר ולאזרח, עוד לא נתקבל במדינה. לעומתו שלטו היסודות האישיים והמעמדיים. ובוזה הושט הקנה מאת השלטון הפולני, לבני הקהלה היהודית, שייבנו עליו את שרטונם הם. בתחילה נבנתה הקהלה, ואחר כך האורגנים המרכזיים, שאחדו ג', ד' ו' ארצות. בצללי שלטון אלה ראתה היהדות הפולנית בבואת המוסדות, שבקיפוליות טמונים ה"שבט" וה"מחוקק", שלא סרו מיהודה⁵⁶. והרבה יש ללמוד מדברי הב"ח על הטורים, ומתשובותיו, על סדרי בתי הדין, כשהיו מחוברים אל החיים — עם כל תלישותם של החיים עצמם — ועל דרכי ההוראה, כשהיתה נסמכת על עמוד המשמעת המוסרית-פנימית.

אביא דוגמאות אחדות, מרבות.

„לפעד"נ, דהכל לפי המלכות ומנהג המדינה וכל המדינות היושבות תחת מלכות זו לא נהגו לקנות חזקת ישוב מן השררה. ואם היה אחד בא לקנות חיו מחזיקים אותו כרשע ורודף, כי הדבר ידוע כי דבר זה היה גורם לגרש העניים מן המלכות. ותשובת מהרי"ק איננה צודקת, אלא במלכותו, שהיה יושב שם, ולאותן הימים ואין ללמוד ממנו לשאר מלכויות, אלא הכל נידון לפי המלכות ולפי הזמן, ולפי מה שהוא אדם הבא לגור כנ"ל⁵⁷.” „נהגו ברוב הקהלות שאין לשום בר ישראל להעיד לעכו"ם על ישראל חברו, אלא אם ישאל תחלה לבי"ד ועל פיהם יעשה, לא יטה ימין ושמאל. ואם העיד בלא שאלת בי"ד עונשים אוחו אף על פי שלא עבר על דין תורה⁵⁸.”

לתקנת השוק, ולהקלת המשא והמתן בין יהודי לחבירו, הנהיגו ראשי הקהלות שטר מיוחד, שנעשה עובר לסוחר. שטר זה נודע בשם „ממראני“⁵⁹, והרבה דינים ודברים מצאנו אצל הב"ח בפרטי שטר זה, שתוקן עוד בדורות

56 „הפרנסים דארבע ארצות היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית, והיה להם כח לשפוט כל ישראל שבמלכות פולין ולגזור גזר — — —”. יון מצולה לנתן נטע הנובר, ויניציאה 1653, דף י"ב.

57 בי"ח חו"מ סי' קנ"ו.

58 שם סי' כ"ח.

59 ממראני או ממרמי מן המלה מעמברין שפירושה גויל. ראה פי בלאך, פעסטשריפט א בערלינער, ברלין 1903, ואוצר השטרות, א. גולאק עמ' 214.

שלפניו, ומצא לו מהלכים בימיו. נשאל הב"ח: „ממרמי שנהגים עתה בדורותינו ליתן ולישא בהם אם יש רמז בתלמוד או בפסקי הגאונים להגבות בה בב"ד, או אינו כי אם תקנה ומנהג בלבד.“⁶⁰ ותשובתו היתה, לאחר חתירה ליסודו של השטר וחקירה בדומה לו בש"ס ובתשובות הגאונים והראשונים: „אין מקום לממרמי זו להגבות בה אלא ע"פ תקנות המנהגים שקיימו וקבלו על עצמם להיות לה כל יפוי כח של כל שטרי חובות.“⁶¹

בתשובותיו נמצאות פה ושם הערות בודדות, שאם נצרפן קו לקו תצא לנו תמונה בהירה משיטתו בפסקיו והוראותיו.

„כבר ידעת“, הוא אומר בפתח תשובתו, שנכתבה בשנת ש"ץ בקראקא, „שאותן שנמשכין להורות הוראות ע"פ ש"ע הם המורים בתורה שלא כהלכה, כי לא ידעו שורש של הוראה, מבטן מי יצאו הפסקים, ובודים טעמים מלבם, וע"י כך מרבים מחלוקות בישראל.“⁶²

סירובו הגמור להסתפק ממים שאובים ולצאת בכלים שאולים, וחפצו להבקיע לו דרך לשערי ההלכה, ולהסיר מעליה את הלוט, היה הכלל הגדול שלו. ועל דבר זה ירו בו המורים בחצים. עדות על כך היא התשובה המפורסמת, בדבר אותו חזן, שהקל בכבודו וגרם להתנדותו⁶³. בתשובה זו, שנכתב ברגש עצור על קטני המוח וגסי הלב בהוראה, הרוצים לפרוק מעליהם עולה של חקירה ומרותה של בדיקת המקורות, אנו מוצאים חלופי דברים אלה בין ר' יואל סירקש ובין אותו שליח הציבור: „פתח דבריו וראש אמריו, בבואו לפני היה, ע"ד הנהגת הלימוד, שלומדים רבנים שבדור בישיבה, ואמר כי הכל הבל, וכיוצא בדברים אלו. אמרתי אליו: הודיעני דעתך בזה. השיב: עיקר הלימוד הוא, שיתמיד במקרא כדי שיהיה בקי לקרות התורה בטעמים מתוך הספר-תורה, ובדקדוק. אבל לימוד הגמרא אין צורך בו, הלא הכל מוכן בשלחן ערוך. והשבתי לו בנחת: א"א לפסוק ברוב הדינים מהש"ע, כי כל דבריו כמעט הם סתומים, כלשון הרמב"ם, ובפרט בדיני ממונות. ומלבד זה, הרי אנו רואים שהרבה והרבה ספיקות נפלו בדינים בכל יום. וגם ברוב הדברים נחלקו גאוני עולם, וצריך חכמה יתירה ובקיאות הרבה להכריע בטעם מספיק. ומי שלא רגיל בלימוד הגמרא א"א לו להורות הוראה נכונה.“

הב"ח לא חשש להוציא דין חדש גם מדברי הירושלמי, כשלא מצא

60 שו"ת ב"ח, ישנות, סי' ל"ב.

61 עיי"ש גם בסי' ל"ג, ל"ד, ל"ה פרטי דיניו של ממראני ובסי' ט"ו וט"ז לשונות

שטרות כאלה, ובבי"ח חו"מ סי' מ"ח וס"ט.

62 שו"ת ב"ח, ישנות סי' פ"י.

63 שו"ת ב"ח, חדשות, סי' מ"ו.

סתירה מפורשת לו מן הבבלי, "דמעשים בכל יום, שאחד מן הגאונים הוציא דין חדש מכח הירושלמי, או מן התוספתא, ולא נזכר הדין בשום פוסק או גאון, ואין בנו כח לדחות הדין החדש, כשיש לו ראיה ברורה".⁶⁴

על פי הכלל, שהלכה כאחרונים, היה מקבל את דעת הפוסקים שקדמותו גם במקום שדחו את דברי מי שקדם להם. אבל במקום שנראה לו כי האחרון לא ראה את הראשון, ואילו ראהו היה מקבל את דבריו, היה חוזר לדעת הראשון, ופוסק כמותו.⁶⁵

במקום שמצא, כי האחרון שקדמהו לא בדק בדיקת-פנים את המקורות הראשונים, וסמך על כלים שניים, ואילו בדק לא היה אומר מה שאמר, לא חשש לדחות את דברי האחרון.⁶⁶ ובמקום שגילה את יסודו של הדין, והוא מוסרך מעיקרו עפ"י המקובל בידינו, עמד ודחה באמת הבנין שבידו.⁶⁷

64 ב"ח חו"מ סי' קצ"ח.

65 שו"ת בי"ח, ישנות, סי' י"ד, "ולבי אומך לי בטח, דאם היה רואה הרב ב"י בתשובת מהרי"י לא היה פוסק בתשובתו היפך דעתו, שעל כן לא הביא הרב דברי מהרי"י ולא השיב על דבריו, כראוי לכל מי שבא לחלוק על הרב הגדול שלפניו, לבאר מאיזה צד הקשה על פסקו ומאיזו טעם פוסק ההיפך". ושם סי' ל"ח: "אין ספק דאילו ידע הרא"ש מפסק רב אלפס בזה לא היה פוסק בהיפוך. וגם מדברי ב"י נראה דלא ראה פסק רב אלפס, מדלא הביאו בספרו, וע"כ פסק כדברי הרא"ש. וראה שו"ת בי"ח, חדשות, סי' י"א, "אנו אין לנו אלא מה שפסק המרדכי — וכו' בתוספות — ומהרש"ל הביא דבריהם וחלק עליהם ולא ידענא אמאי משכן נפשיה, לחלוק אפסק מפורש כל שאין לו ראיה להיפוך דבריהם לא מן התלמוד ולא מפסקי גאונים."

66 שו"ת בי"ח, ישנות סי' י"ד: "ושארי ליה מאריה להרב מהר"ר מרדכי יפה שכתב, דכשהוא ביד שלישי לא מהני טענת אונס וכי לא עיין יפה במקור ושורש הדין. והמבין יבין דתקפה עליו משנתו". ושם סי' קל"ו: "ועל מה שבא מכ"ת ליישב דברי מהר"ם איסרלש ולומר — באמת לא ידעתי למה יפרש מכ"ת ותכניס בפירושוך זה כמה דחוקים בדברי הרשב"א, ולהוציא דין חדש וכ"ז אינו כ"א ליישב דברי מהרמ"א שהשמיט מלת קנין, אולי לא שם לבו או בהעתקתו לדין זה מתוך דברי הר"י קארו, לעיין ולחקור מקור הדין בתשובה, כמו שמוכרחים אנו לומר כך בהרבה והרבה בהגהותיו עיי"ש כל התשובה. והשווה שו"ת בי"ח חדשות סי' ס', "וכן הוא דרכו של הרב למי שיודע מוצאו ומובאו בחיבור דרכי משה, דאע"פ שמביא מה שכתוב בספרים הראשונים והאחרונים, מ"מ אח"כ בירר וסילת ב"י ג נפה מה שהוא לפסק הלכה וכתבו בש"ע והיותו הגיח ולא הביא בש"ע כי אינו הלכה". כלל זה ביחסו של החיבור דרכי משה להגהות הש"ע, מאיר עינים בכמה סתירות מדומות.

67 שו"ת בי"ח ישנות סי' פ', "דע לך כי הוראה זו מקור מוצאה מספר מהרי"ל — ודין זה שכתבו ב"י בש"ע הוא עפ"י דברי האר"י גיקטיליאי שכתב כן עפ"י דרכי הקבלה, וכבר אין אנו נוהגים עפ"י הקבלה כל שהוא נגד הדין, שהרי אנחנו מניחין תפלין בחש"מ ומברכין על התפלין של יד מעומד, ועפ"י הקבלה אסור להניח תפלין בחש"מ, ותפלין של יד צריך להניח מיושב. וכדין זה נמי, הרבנים שהיו לפנינו, שהיו מקובלים מהגדולים שהיו לפניהם, הם היו מקדשין את הלבנה לאחר ג' ימים ולא היו מחמיצין המצוה — וכן היה נוהג מורי החסיד הגאון מהר"ר שלמה ר' ליבש מלובלין וכן ראוי לנוהג, ודלא כמו שנוהגים שלא לקדשה אלא דווקא לאחר שעברו עליה ז' ימים."

הדעת הפשוטה, והמנהג המקובל שימשו לו לקו, למוד על פיו הלכה וחייה או דעת יחיד. וכך הוא אומר, בתשובתו לר' יושע ולק, בעל הסמ"ע: "ידוע לי שיקשה עלי מאיזה גדול האחרונים, שהביא מר בתשובתו, אין כל זה חפיסה עלינו, כי אנו אין לנו אלא מה שהורנו מן השמים. והאל האמת ידריכנו בדרך אמת ולכוין הלכה על אמיתתה."⁶⁸ ושוב: "הנה הארכתי לך בדין זה לעוררך כמה יצטרך המעיין להיות מתון בדין להורות כראוי עפ"י שורש התלמוד ופסקי הגאונים, לא עפ"י היסח הדעת במציאה שמצא כך בקובץ, או בתשובה, ולהורות אחריה, בפרט לבטל ולשנות המנהג."⁶⁹

לענין עשיית דעתו של פוסק דעת יחיד, הוא אומר: "ולא מצינו מי שכתב היפך זה, כי אם הרב מהר"ש לוריא ז"ל בתשובה. ויחיד הוא כנגד כל הני רבונותא, ולבי אומר לי, שגם הרב ז"ל לא כתב זה אלא לאותו נידון, שנשאל עליו, ולרווחא ומילתא, לעשותו סניף לשאר טעמים — וכדרך כל שאר תשובות, שמחזיקין והוראה וסועדים אותה בכמה סברות וטעמים, אעפ"י שאין כל הסברות עפ"י שורש ומקור הדין."⁷⁰ כאן נמצאנו עומדים על הבחנה דקה בין סברות וראיות, הבאות להוכיח את הדין, ובין אלו הבאות לסעדו ולחזקו, ושאינן עיקר מקומן שם, ולפיכך אין למדין הלכה מהן.

גם אחרי המנהג שנתפשט, השתדל לעקוב, כדי לעמוד על טיבו, אם מנהג טוב הוא, ויש לקיימו, או כי מנהג גרוע הוא, ויש לבטלו. וכך הוא אומר על מנהג בקראקא, שלא לומר "שהשמחה במעונו" בחתונה בליל ב': "לפי עניות דעתי נראה ליישב, דהמנהג נתפשט ע"פ ספר חסידים, שכתב כל מקום שאנשים ונשים רואין זא"ז, כגון בסעודת נישואין אין לברך "שהשמחה במעונו", לפי שאין שמחה לפני הקב"ה, כשיש הרהורי עבירה. עכ"ד בסי' י'. ולפי שבאותה סעודה בליל ב' אין עושיין סעודה, כי אם לקרובים, וכולם יושבין בבית חורף וסועדין ביחד אצל חתן, וכמה אנשים ונשים, לפיכך אין אומרים שהש"ב, ע"פ ספר חסידים. מה שאין כן בשבת בסעודה ג', דעושיין סעודה גדולה, ואנשים בלבד ונשים בלבד, וכן בסעודה בליל שבת, ובשבת שחרית, אין סועדין לשם בקראקא כי אם בחורים ובתולות; אין בו הרהורי עבירה, אלא דוקא כשסועדין עם נשים בעולות בעל בליל ב', לפיכך אין אומרים שהש"ב."⁷¹

למנהג זה מצא, איפוא, סמך בספר חסידים ונטה לקיימו. לעומת זה

68 שו"ת בי"ח, ישנות, סי' ע"ח. ותשובה זו נכתבה עוד בשנת ש"ע, בהיות עוד ר' יואל סירקש רב בבעלזא.
69 שם סי' קנ"ח.
70 שו"ת בי"ח, חדשות, סי' פ"ד.
71 שם סי' ג"ה, וב"ח אה"ע סי' ס"ב.

הוא אומר על המנהג לשנות את הבגדים בפורים אעפ"י שהתיר מהר"י מינץ, כי דחוי הוא, מדברי ר"א ממיץ, "ואין ספק", הוא אומר, "שאלו לא היו נעלמים מה שכתב הר"א ממיץ בזה, ממהר"ר יהודה מינץ, לא היה כותב כן — אבל כל ירא שמים יזהיר לאנשי ביתו ולנשמעים בקולו, שלא יעברו על איסור לאו, לא בפורים ולא בשמחת חתן וכלה, ותבא עליו ברכה, להרים מכשולות מדרך עמנו, ומנהגים לא הגונים לא ינהגו עוד." (72) כך ביקש עד שידו מגעת, ויגע למצוא מקורו של מנהג ההתוותו. (73)

האם יצא להקל או להחמיר, במקום שלא מצא ראייה מפורשת, וצריך היה להכריע מדעתו? מידה אחת שווה לכל דבר לא היתה לו. בענייני עגונות כלל וחזר וכלל, שאין להקל, "אלא היכא דאיכא יסוד חזק וראייה ברורה כמסמרות נטועים, מן התלמוד, לא ע"פ הסברא בלי ראייה". (74) וטעם נתן לדבר, שכן היו חסידי אשכנז נוהגים, וכל הבאים מהם ומכוחם צריכים לצאת בעקבותיהם. (75) גם בענייני טרפות ומאכלות אסורים תפס את הכלל, שאנו נמשכים אחרי חכמי אשכנז וצרפת ומסברות הכרס ודאי אין לנו להנהיג היתר, שאינו מפורש בתלמוד. אף בנידון זה הדגיש, "כיון דאנחנו מבני בניהם של רבותינו הצרפתים, ומימיהם אנחנו שותים, וכל מנהגינו בפרט בדיני מאכלות אסורות אחרי פסקיהם אנחנו מתנהגים, הלכך יש לנו להחמיר". (76) אף על פי כן לא הושה מדותיו גם

(72) ב"ח יו"ד סי' קפ"ב. והשווה דבריו על מה שכתב בעל הטורים, או"ח סי' ס"ח, לבטל את המנהג לומר פיוטים בברכת יוצר ביו"ט: "ונראה ליישב דעת רבינו היא דאף ר"א הקליר ותבריו לא יסדום אלא לאנשי דורם, והנהוג מנהגם, שנותנים עיניהם ולבם לומר הקרובין והפיוטים בכונה, אבל מיום שנתקלקלו הדורות, שמפסיקין בשיחה בטלה ובדברי הבאי, אף ר"א הקליר ודאי מסכים לבטלה. זה נראה ליישב דעת רבינו אבל חלילה לנו לטעום ולקבל דברי רבינו בזה. ואחד היה בזמנינו שהתחיל לבטל מלומר קרובין בקהלו ולא הוציא שנתו".

(73) ראה ב"ח, ישנות, סי' קכ"ו: "ע"כ ראוי לכל אדם לבקש עד שידו מגעת, כמו שעשיתי אני הקטן, ויגעתי ומצאתי שהמנהג נתהווה בלי ספק עפ"י דברי הר"א ממיץ בספר יראים בהלכות שבת".

(74) שו"ת ב"ח, ישנות, סי' ע"ד.

(75) "ולפי שהדבר הזה חידוש הוא, ולא נמצא בשום ספר ושום תשובה שדיבר מזה, ואנחנו מגזע חסידי אשכנז, דרכנו שלא להקל מדעת עצמנו ע"כ באתי למדה זו — — — ב"ח, ישנות סי' ע'. והשווה לזה את הנאמר בשאלה ק"ח. "ולא אאריך בפירושה והיה עובדי דרבינו רוב חביבא, לפי גרסת הרמב"ד והרשב"א, וכמו שהוא בספרי הדפוס שבידינו היום, דלפי גירסא זו יש להקל טובא, אלא לבאר ולפרש הדין ע"פ הגירסא דספרי אשכנז, שהביא הרא"ש והמרדכי, ופירושה דרשב"ם עליה, שאנחנו נמשכין אחריו בהוראה זו למחמיר, כדמוכח מכל דברי אחרונים בפסקיהם. ומקור מוצאו במרדכי. ואעתיק לשובנו כפי מה שהגהתי מספר ישן מוגה מפי גדולי הארץ".

(76) שו"ת ב"ח, חדשות סי' י"ט. ועי' בתשו' מהר"י קולון סי' מ' את הטעם מפני מה נהגו הצרפתים להחמיר יותר באיסורי טרפה, מפני שרוב פעמים הנכרים משחיתים, בפרט בימים הראשונים, אשר לא היתה הגלות רב, כאשר הוא עתה בעוה"ר, ואו לא

בוה תמיד. בימי חורפו העיד על עצמו שאחז במדת ההחמרה, ואחר כך נמלך ונטה להקל במקום שאפשר, כגון לצורך י"ט ובהפסד מרובה, וכדומה. (77) בדבר העומד ברומו של איסור, והעם התחילו מזלזלים בו, נהג להחמיר. וכך הוא אומר: "בדורות הללו שמקילין טובא באיסור רבית יש להחמיר". (78) כמקורות לפסקי דיניו שימשו לו, מלבד הבבלי והירושלמי, התוספתא והמדרשים. (79) דברי הגאונים, הראשונים והאחרונים, גם תקנות הקהילות. וכאן נפתח לפנינו מקור חדש, בספריו, לשדה נטוש ורטוש זה.

שתי התשובות ס', וס"א, בשו"ת ב"ח הישנות, דנות בשתי תקנות קהילות, הראשונה בתקנת הקהילה בבריסק, והשנייה בתקנת הקהילה בקראקא. ומאחר שפסקי שתי הקהילות הללו פתוחים לפנינו, יש בידינו לעמוד מתוכן על מידת החשואה, ועל מידת ערכה המשפטי של תקנת הקהילה בכללה, כאחד.

הנה תורף השאלה הראשונה: אנשים שהחזיקו בחכירה, אורנדא, בית מרוח וריחיים, משל השר, חפצו לחדש את חכירתם לאחר מות השר אצל בנו. מחה הקהל בידם, וחפץ להוציא מהם את האורנדא כדי להחזיקה בקהל, או להחכירה למי שירצו. טענת הקהל היתה, שאורנדא זו היתה מעיקרה לקהל, והם הסכימו למסרה ליחיד על מנת לשלם, "חמשים שאק ליטוויש בכל שנה ושנה לכיס הקהל". והמחזיק בא בטענת תקנה מפורשת של הקהל, האוסרת הסגת גבול בחכירות מעין אלו, ומייפה את כחו של מחזיק שלש שנים רצופות, שלא יוכלו להוציא מידו.

וזהו תמצית התשובה: כח הקהל לתקן תקנות הוא רק לתקנת הקהל ולא לקלקלתו, ואם עשו כן, טעו ואין בתקנתם ממש. לפיכך יש לפרש כוונת התקנה, כנגד הסגת גבול, שלא נאמרה זו אלא ביחיד כנגד יחיד, ולא בקהל עצמו כנגד יחיד. ועוד. בסוף כל התקנות כתוב כי פירושי התקנות לכל פרטיהן מטוריים לדיינים וליושבים על המשפט. לפיכך יש כח ביד הדיין לפרש את לשון התקנה לטובת הרבים. ועוד. היחידים המחזיקים הם עשירים ורוב הקהל הם עניים.

זוהי מצוי כלל, שהיהודי היה שוחט בהמת ישראל רק בהמת נכרי. ועי' בספר "מוקנים אהבונן" מאת בן ציון כץ ווארשא תרנ"ד עמ' 12.

(77) שו"ת ב"ח, חדשות, סי' כ"ג, הן אמת שבימי חורפי לא דקדקתי באלה ואסרתי הכל וכן שמעתי וראיתי מהרבה גדולים שאוסרים, ואעפ"י שהיה הפסד מרובה וגם צורך י"ט. אכן עתה שמת על לבי מאמרם ז"ל התורה חסה על ממונם של ישראל ואם באו להחמיר לעצמם, אבל לאחרים אין ראוי להחמיר שלא מן הדין ולילך בתושך — — — וכן מוכרח ברוקח — — — ואעפ"י שאין כן בספרי רוקח שבדפוס, מ"מ המעיין בו יראה שדילג המדפיס".

(78) שו"ת ב"ח, ישנות סי' ס"ו. באותם הימים תוקן כידוע היתר עיסקא ורבו פורצי דורי הריבית.

(79) שו"ת ב"ח ישנות סי' מ"א.

אם כן פרנסת עניים קודמת. והחלטתו היתה להבדיל בין הריחיים ובין מכירת היי"ש. באחרונה יש פרנסת רבים, שכשאר ישכרו הקהל היין שרף מהשר, או תהיה מחיה רבה להרבה בעלי בתים למכור יין שרוף. כל אחד בביתו, משא"כ בחכירת הריחיים, דפשיטא דאין להקהל בזה שום זכות, ויתנהגו בזה ע"פ תקנות בכל תוקף ועזו המבואר בתקנה⁽⁸⁰⁾.

התשובה השניה דנה בחכירת הטשאפאוי.⁽⁸¹⁾ השאלה היתה אם נוח גם כאן דין החזקה כמו באורנדא, או לא. ותשובתו היא: לא. וטעמו ונימוקו, כי באורנדא, החוכר, מוציא הוצאות בבניינים ובכמה דברים לצורך האורנדא, ואין להכנסת האורנדא שום הפסק, כי החכירות הולך ושב בכל יום ויום, ובצירוף שעל הרוב נשארו לחוכר חובות אצל גוים, ומלצין, ויין שרף והנלוה אל האורנדא, דבלי ספק היה מגיע היזק גדול לחוכר הראשון אם היה נדחה ממנו, הלכך הכרח גדול הוא לתקן התקנה שלא יהיה נדחה הראשון, ואין כל זה נופל בחכירות טשאפאוי, ולפיכך אין שם תקנה כלל. אדרבה, יש תקנה שלא יחכור שום יהודי את הטשאפאוי. "וכן דנתי הרבה פעמים בצירוף המנהיגים היודעים התקנה על אמתתה, וכך ראיתי אחר כך בגוף התקנה שתקנו וגזרו בהרבה עונשים על מקצת ארצות במלכותנו, שלא ישכור שום יהודי הטשאפאוי בשום ענין בעולם כי היתה הסכנה גדולה מצעקת הגוים ברוב המקומות, שהיהודים שולטים ומושלים עליהם, ואוחזים בהם כמלכים ושרים."⁽⁸²⁾

(80) התקנות הנזכרות בתשובה זו נמצאות במלואן בפנקס מדינת ליטא מאת ש. דובנוב בתקנות ועד שפ"ג, סימנים ע"גפ"ו, ויש להשוותן לקטעים המובאים בתשובה זו.

(81) czopowe מס מיוחד ממסחר היין ומכירת משקאוא.

(82) התקנה המרומזת בתשובה זו נדפסה בפנקס קהלת קראקא, שהוציא באלאנאן, די קראקאוער יודעני געמיינדע אָרדנונג פאן 1595, יאהר.ב. ד. ייד. ליט. געז. פראנקפורט 1916, ולפניו רח"ן דעמביצער, מכתבי בקורת, קראקא תרנ"ב, שהדפיס תקנה מיוחדת זו, וזו לשונה: "וזאת התקנה שעשו ד' ארצות ביחד בק"ק לובלין ביום ג' ט"ו כסלו של"ה לפ"ק. זאת לדעת לכל עמי הארץ אנשי קודש בני ברית שהסכימו האלופים והמנהיגים דארבע הארצות יצ"ו, בראותם המעמד והמצב של הארצות לעת כזאת, הצריכים חיות, ובפרט אודות האנשים הלהוטים אחרי הבצע והממון להתעשר מחמת אוראנדעס גדולים ועצומים, שיש לחוש פן יבואו לידי סכנה גדולה ועצומה יוצאה לרבים ח"ו. על כן הסכימו כולם כאיש אחד, ובפה אחד, שכל מי אשר בשם ישראל יכונה, לא יהיה לו שום עסק לשפוף טשאפאוי בפולין גדול ובפולין קטן ובמאזי, הן מהמלך ירי"ה והן על ידי מושלים, או בשום תחבולה שבעולם. גם שלא ישכרו שום מיניץ או זויפיא במדינות הג"ל, וגם לא שום גרעניץ מכס, דהיינו מכס קראקא ופונזן, והשייך להם. כל הג"ל לא ישכור שום יהודי בשום אופן הג"ל. ולא יתעסקו בעסקים אלו שום התעסקות שבעולם. ואיזה איש אשר ימלאו לבו לשכור או להתעסק בעסקים אלו שום התעסקות כג"ל, אחת דתו להיות מוחרם ומונזת בשני עולמות. ויהיה מובדל ומופרש מכל קדושת ישראל, פתו היא כפת כותי, יינו יין נסך, ושחיתתו כשחיתת נכרי, ובעילתו תהיה בעילת זנות, וקבורתו תהיה קבורת חסר, ושום רב או צורב לא יתעסק בקידושין שלו, הן לבניו והן לבנותיו, ושום אדם לו יתחנן עמו. ויהיה ארור ומקולל בכל האלות והקללות הכתובות בספר התורה, ובקללות שקול

אונן תבחן במלים אחרונות אלו את הקולות מבשרי הפורענות של ת"ח וז"ט, כי ודאי שקפץ כבר על מתקני התקנה הזאת בשנת של"ה (ראה בהערה) פרוגן של גזרות אלו. ובתשובות עצמן, אנו רואים את הגיונו החד והבהיר של ר' יואל סירקש שניתח את התקנות, ששימשו לקו לפסק דינו, כדברי התלמוד והגאונים וירד לסוף כוונתם, לפי בינתו.

חוץ מן המקורות המחייבים את הדיין והמורה שלא לנטות מהם (מבלי ליטול חרישות ממנו לפרשם כדעתו) נמלך גם בפסקי דין של גדולי דורו, והדור הסמוך לו, עד מקום שידו מגעת.⁽⁸³⁾ אבל באלה נהג זהירות, ושקל את הדעות מי מהן נפריעה יותר.⁽⁸⁴⁾ ואם הגיע בדעתו לכלל הכרעה, לא היה חלקו עם יראי הוראה, ולא חש למתנגדים. הוראתו להתיר חדש בשל נכרים בחו"ל, עוררה עליו התנגדות עזה והוא מדעתו לא זז.⁽⁸⁵⁾ חברו עליו גדולי דורו כר' יו"ט ליפמן העליר בעל תוי"ט.⁽⁸⁶⁾ ור' יהושע בעל "מגיני שלמה" ושו"ת "פני יהושע"⁽⁸⁷⁾ ור' אהרן

לישע לגיחזי נערו. כולם יחולו על ראשו, עד אשר יסור מדרכו הרעה וישמע ויציית לדברי המורים. עד כאן התקנה של ד' ארצות. ופה ק"ק קראקא הוספנו אומץ בדבר, וקללנו על שבעה ספרי תורות לחוק התקנה של ד' ארצות. ונוסיף על העונשין הג"ל, שכל מי שיעבור ח"ו על דבר אחד מכל הג"ל מחויב ליתן קנס מאה זקוקים להשר, וחמשים זקוקים להשופט, וחמשים זקוקים לקופת הקהל.

(83) שו"ת ב"ח, ישנות, סי' כ"ח. אדרכתן דעובדא כה"ג אתא לפני הרב הגדול מהר"ר ליבא מפראג ז"ל וראיתי פסק שלו.

(84) שם סי' פ"א. "הראו לי פסק אחד מהרב מוהר"ר בנימין סלנג ז"ל שהיה בזמנינו, חשוי על הוראות הרב הגדול מהר"ר דוד הכהן במה שהיתיר בשומא באבר פלוני במקום פלוני וז"ל ויאל תשגיח בדברי הר"ד הכהן וכו' גם אין הוראותיו ודבריו מפורסמים לנו כלל, אפי' כאחד מכל הגי רבוואתא שזכרנו — — עכ"ל. הדור אתם ראו הקולות והדברים שלא במשפט שיצאו מתחת הקולמוס זה הרב — — ושאר לי מאריה למהר"ר ב"ח ז"ל במ"ש שאין הוראות מהר"ד ודבריו מפורסמים לנו כלל וכו' כי אם לא היו מפורסמים אלו, הלא הם מפורסמים לכל גדולי ישראל כפי הנראה מתשובות מהר"ר יוסף טייטצאק ושאר גדולי עולם בתשובותיהם שהובאו בתחלת ספר בנימין זאב, חלקו לו כבוד גדול בגזירות תורתו וחריפתו. וגדול בדורו היה וירד לעומקה של ההלכה, ומהר"ב ז"ל חוץ מפורו כתב דברים אלו לפום ריהטא".

(85) ב"ח יו"ד, רצ"ג, "המנהג פשוט במלכותינו לנהוג היתר ואף גדולי התורה שהיו לפנינו מהר"ר שכנא ז"ל, ומהר"ר שלמה לוריה ז"ל ותלמידיהם לא היו אוסרין, ושותין השכר נועשה מתבואה שלא התירו העומר, זולת מקצת חסידים מקרוב נהגו באיסור זה. ואני יצוי חרופי בלמדי מסכת קידושין לפני שלשים שנה שמתני אל לבי לעיין בהוראה זו וראיתי שאינה הלכה פסוקה, ושאלתי את המאור הגדול כמוהר"ר ליבא בר בצלאל ז"ל, והצעת לי לפני מה שהעלתי במזדותי, גם לפני שאר גדולי התורה ולא היה מי שסתר את דברי — — ולכן אין לשום גדול להורות הוראה לאיסור הפך המנהג שנהגו ע"פ גזירי ישראל להיתר. ומי שרוצה להתמיר לעצמו מדת חסידות היא ולא יורה לאחרים יבא לייתי לאינצויי. ודוקא במי שהורגל בשאר פרישות ומפורסם לחסיד רשאי לנהוג באיסור גם בזה".

(86) תשו' גאוני בתראי א' וב'.

(87) שו"ת פני יהושע ח"ב סי' ל"ד.

ב"ר משה מאיר אשכנזי⁸⁸) ור' ברוך בענדיט סג"ל ממאהליב⁸⁹) ודברו אתו קשות ורכות, והוא עמד על הוראתו הראשונה.⁹⁰)

ה. — עסקו עם הצבור

כאב"ד, המשועבד לעסקי הצבור, וכת"ח שכל ענייני העיר מוטלים עליו, השקיע בודאי ר' יואל סירקש את נפשו בבנין הקהלות שחי בהן, ובחבורן לוועד המרכזי. אבל, מה היתה דרכו המיוחדת, ולהיכן היתה דעתו, כיחיד, נוטה? על זה אין לנו, אלא ידיעות מעטות. אך גם מן המעט יש ללמד, כי לא תמיד הלך עם הצבור. כאיש אשר רוח בו היה מוציא את הצבור משגרתו, ומביאו לחיים מתוקנים יותר, אף כשהיה צריך לקרוא תגר, ולהשיב מלחמה שערה.

ידועה היא דרישתו להרחיב את גבול ידיעת התלמידים בנביאים וכתובים, ולא לצמצמה בתורה בלבד: "כל ירא שמים יחא נזהר בזה ללמד לבנו בשכר גם נביאים וכתובים אפילו דחיקא ליה שעתא"⁹¹). ומתורף דבריו, ששלח למנהיגי קהלת קראקא, ושנרשמו בפנקס החברה משנות ש"א—שצטט, יש ללמוד כמה שקד על תקנת החנוך וכמה עמל לזרז את ידי המתרפים, "לשכלל ולחדש וליסד חבורה דת"ת כאשר היה מקודם, ולהחזיק ידם בהכנסות אשר היה להם מקודם, ועוד תוסיף זרוע ידם בכל אשר תוכל עשהו". לאחר שנחלשה חברת הת"ת, והוצרך לחזקה בעשרה בטבת שצ"ח.⁹²)

מאלפת היא ביחוד, בנידון שלפנינו, אגרתו למתאספים ביריד לובלין שנדפסה בשו"ת ב"ח, חדשות סי' מ"ג:

"אצילי ארץ גודרי גדר ועומדים בפרץ כל יגיע כליון וחרץ, הלא המה ראשי ומנהיגי ארץ המתוועדים ביריד לובלין לחזק ולתקן בדקי דבקי בית

(88) שו"ת ב"ח, חדשות, סי' מ"ח.

(89) שם סי' מ"ט.

(90) והוא הדין בהוראתו שהורה להתיר לראשי ישיבה ליהנות ממתנות הצבור ב"ח יו"ד סי' רמ"ו. וראה רח"ג דעמביצר, כלילת יופי ח"ב עמ' י"ט"כ בהערה. וישם העיר שם, שנכדו של בעל שו"ת "פני יהושע", בעל חידושי "פני יהושע" כתב קונטרס שלם בחידושיו למסכת קדושין, לריב את ריבו של ר' יואל סירקש ולקיים את הוראתו בנידון חדש, כנגד זקנו, בעל "פני יהושע" הקדמון.

(91) ב"ח יו"ד רמ"ה. וראה ש"ך שם: "משמע כל תניך, וכ"פ הבי"ח וכתב דשלא כדן נוהגין העולם שלא ללמד את בניהם תניך כו' ע"ש, ואני אומר מנהגן של ישראל תורה היא — שאין סומכין אהא דאמרינן בסנהדרין ש"ס בבלי שבלול במקרא ומשנה וש"ס, וראה במהרש"א, בן זמנו של הבי"ח, סנה' כ"ד א, "והוא שמתוך גאותן לומדין בלול ומעורבב לפי הזמן, דבן ה' למקרא לומדין משנה, ובן י' למשנה לומדין תלמוד, שבקטנותן לומדין מעורבב משנה ותלמוד מתוך גאותן". הדבר ברור שיותר משיש במלים אלו פירוש על המלה בכל שם, יש בה בקורת שיטת הלימוד בימיו, דבר שכוון אליו גם בעל הבי"ח.

(92) ראה מקורות לתולדות החנוך מאת הרב ש. אסף, ח"א מעמ' צ"ט ואילך.

ישראל, ידיהם ולבותם באמונה לאל. בזכותם וצדקתם ימהרו ויחישו הגואל. בימיהם ובימינו תוושע יהודא וישראל. אכ"ר.

"אנכי עבדכם, החתום בשולי היריעה, כבר באתי לעורר אתכם בכתב קטן, ביריד שהי' בחודש כסליו שפ"ב, על דבר החרמות, שהסכמתם לתקן תקנות ולהחרים ע"ז. ועתה באתי להוסיף. לשמע אוזן קול ענות, קול חלושה ממחנה העברים, מרחוב היהודים בלובלין, שגזלום ושללום השודדים ונלוו עליהם ריקים ופוחזים ימ"ש, והעלו בידם כל נתח טוב, וכסף וזהב לרוב, בעו"ה. והנה אנכי חושש ודואג על היהודים, מנהיגיהם וראשיהם, כי המה הגורמים בנוקין, כי הלא למשמע אוזן, שלש פעמים בשנה בהירידיים בלובלין, שמחרמים ליחידים המפוזרים בעיירות ובכרכים, דאבה נפשנו. כי המפורסמות ידועות לכל, שלא לבד שהמחרמים אינם נוהגים בעצמם דין נידוי ומוחרם, אלא גם הצדיקים ויראי אלקים נתפסים בעוונם, מקצתם בבלי דעת, וגם בלא דעת נפש לא טוב, ומקצתן כמותעין וכאנוסין. ולא די זה, אלא מקרוב באו להוסיף ולהחרים ולצאת על הכלל כולו בשבעה ס"ת. ולא עדיפי הני גדולי הדור ראשיהם ומנהיגיהם מיהושע בן נון, שהחרים כשאסר לישראל ביזת יריחו, והי' טעמו ונימוקו עמו, ועל כל זה אמר קום לך — — — ואם באנו לדון על גוף התקנות בחרמות יש להרהר כי מי התיר לכם להחרים על הכלל כולו בלי הסכמת גדולי החכמים. ואע"פ שאתם נבררים ונשלחים מכל הקהלות שבמלכות, מ"מ אפשר שאין ממש כמעט בכל מה שהחרמתם — — — והנה עמכם גדול הדור הגאון מוהר"ר שמואל סג"ל אב"ד ור"מ דק"ק לובלין, הי' לכם להמתיק סוד ועצה עמו בחומר חרם הגדול אשר החרמתם — — — והנה עיניכם הרואות דק"ו בן בנו של ק"ו שאינן יכולין להתאפק ולמשול ברוחם מלהרויח להחיות נפשם ונפש ביתם בעסק חלוף המטבעות, הנתחדש בעו"ה בדור הזה. ואינני אומר שלא לתקן תקנות ע"ז כי ודאי כל מה שתקנתם עד הנה, ותתקנו עוד, הכל הוא צורך שעה, אלא שיש לכם לפרש בתקנה שלא הסכמתם ע"ז בחרם, אלא שאר עונשים על העובר, שיענש בכך וכך ממון, וכך וכך בגופו, ולגרשו מן המלכות, או למסרו ביד השררות כפי ראות עיניכם. מה טוב לתקן הדור. והי' ד' אלקים עמכם בעצה זו. כי כאשר תעשו מעשה אף בא' מגדולי הדור, הך הכפתור וירעשו הספים, ותמנו ע"ז משרתים יראי ה' וחושבי שמו, שיהיו ראשי ההשגחה, ולא יחניפו לשום אדם, ולא יקחו מהם ממון להעלים עיניהם מהעובר על התקנה. ואל תחושו להפסד ממון, שתוציאו לפרנס ראשי ההשגחה, ולשלם להם שכירותם, כי אשר לו הכסף ולו הזהב ימלא חסרון זה בכפל כפלים ויצא הפסדכם בזה בשכרכם. והנה מעתה כל העם על מקומו יבא בשלום, כי התקנות יהי' להם חיזוק וקיום גדול, כי העובר יהי' נענש בגופו ובממונו מיד ב"ד. וכל ישראל ישמעו ויראו

ולא יזידון עוד — — — מי שאמר לעולמו די יאמר לצרת ישראל היושבים בגולה די ויראה בעינינו ויריב ריבנו ויגאלנו במהרה גאולה שלמה שאין אחריה צרה אכ"ר.⁹⁰

אגרת זו, במלואה, (כאן נעתקו רק קטעים ממנה) מעידה על כותבה, שהיה בעל אישיות מוסרית ומשפטית מוצקה. השאלה, איזוהי הסאנקציה המשפטית — שבלעדיה אין כל ערך למטבע של משפט — הולמת ביותר את הקהילה הגלותית, נידונה כאן במלוא היקפה. האיטור והחרם, כלי היוזין המוסריים והפסיכולוגיים, שמיעוט השימוש בהם יפה, והריבוי קשה להם, נשחקו וקהו מרוב שימוש בימיו, והזיקו יותר משהועילו. עמד והראה על רפיון ההוצאה לפועל, ועל משוא הפנים לתקיפים ולגדולים, כמקום התורפה היחידי בתקנה המשפטית. לא אוהרה ועונש, כי אם שופטים ושוטרים, הם שני צדדי המטבע המשפטית, המהלכת בכל הזמנים ובכל המקומות. וכל דבריו ולשונו באגרת זו הם של דבר לדור.

על מקומו בועד הארצות, שהיה מתכנס לעתים מזומנות בשעת הירידים, בלובלין ובירוסלב, אנו שומעים גם מתשובה אחרת שבספרו: „והנה נסתפקו גדולי הדור, שהתאספו מראשי הקהלות ביריד לובלין בחדש אדר שצ"ב, אם יהא ניתן גט זה לכתחלה ליד האשה שהיא בלאדמר — והטילו הדבר עלי ליעין בדבר הזה בבואי לביתי, וכאשר יצא פס"ד מאתי כן יקום".⁹¹

תעודות בודדות אלו מעידות על ערותו והענותו לכל ענייני הציבור היגעים, ועל דרכו לדרוש דרישות, ולומר דברים מתוך אמונת אומן שסופם להישמע.

1. — המאורעות ההסטוריים המרומזים בתשובותיו

מלבד מאורעות ומעשים, המעורים בתולדות חייו, ובדרכי לימודו והוראותיו, שכבר נזכרו, יש לייחד את הדיבור על מאורעות הסטוריים חשובים, הנזכרים בדרך אגב בתשובותיו, והם מוארים בהן מצדדים ידועים. תאורי נדודיהם של יהודי פולין למקומות יישוב חדשים ברוסיה ובאוקראינה, והשתתפותם של כמה יהודים בגדודי הפולנים והקוזקים כנגד

90) שו"ת, ב"ח, חדשות, סי' מ"ג. בסוף התשובה כתוב „הועתק מגוף כתיבת יד מגאון מוהר"ר יואל בעל ב"ח". ר' שמואל סגל מלובלין, הנזכר כאן, הוא מהרש"א זצ"ל שהיה בכמה דברים (ראה הערה 91) תמים דעים עמו. וע"ד המנהג להוסיף קללות ועונשין על תקנות מקובלות ראה גם סוף הערה 82.

94) שו"ת ב"ח, ישנות, סי' צ"א. לאחר שנשאו ונתנו המתועדים בועד הארצות וראו להיכן הדין נוטה, היו מוסרים, כנראה, לאחד מן המשתתפים הגדולים לכתוב את פסק הדין, כנהוג בבתי הדין העליונים המתקנים.

הרוסים, המוסקבאים, מצויים בתשובותיו בענייני עגונות. מתוך גביית העדיות המדויקות והמפורטות עולים כמו חיים טלטולי גברים היוצאים לבקש טרף לביתם למקומות רחוקים, והם מרחיבים על ידי כך את גבולות היישוב היהודי. כבית-קברות המעיד על יישוב קרוב, כך מעידים קברות אלה על טיבם של יישובים רחוקים, שנעשו קרובים. וכמה הרפתקאות עוברים לפנינו באותן העדיות של יהודים פשוטים, ושל נכרים המסיחים לפי תומם. אציג בזה את תורף העדיות החשובות ביותר:⁹⁵

א. — העיד יצחק בר שלמה: באתי לסמאלנציק, ומצאתי שם בערך שמונה מניינים. בתוכם היו ארבעה או חמשה בעלי בתים מקראקא, יוסף גדליה לוי פעטליצר, וגיסו, בן משה פישט, ועוד אחד מקראקא מיכל שמו. למיכל זה היתה שותפות עם יוסף גדליה „בכל דבר שבעולם, באכילה ושתיה ושאר עניינים". ועכשיו בסוכות שפ"ט, זה חמש עשרה שנה, ומיכל הנ"ל היה צעיר לימים, מתחת לעיניו ומעל לחוטמו היה מנומר, והנה חליתי, וגיסו מאיר כהן מקראקא טיפל בי בחליי. מת יהודי אחד, ואמר, כי יהודי מקראקא נפטר, והקהל השתדל לתת לו מקום קבורה שם ולא להוליכו מזה. הלך מאתי פעם גיסי מאיר הנ"ל, וכששב שאלתיו, איפה היית, ולמה עזבתני לבדי? ענה לי: הבאנו את ה"בר-מינץ" לקבורה. צעיר היה ובעל בית מקראקא. עכ"ל.⁹⁶

ב. — כמר יוסף בר משה העיד בב"ד וז"ל: י"א בעלי בתים היינו בחייל. קפץ יהודי אחד מתוכנו, ברכה בן הקדוש אהרן מטישוויץ, שהיה ממונה על ג' סוסים, לתוך מחנה המוסקבאים, שתיים ושלוש פעמים כסדר המלחמה. כשגברה יד המוסקבאים קפץ היהודי לאחוריו. ירו אחריו מתוך היער, ואני ראיתי את ה"לאדונקא" תחובה לו בגבו. מיד נפל על גבי האוכף, וביקש להאחז ברעמת הסוס. התנווד הנה והנה, כשהסוס הוליכו הלאה, ולא ראיתיו עוד, בנוסו עם שאר החייל. אח"כ ראיתיו שוב, כשנפל על הסוס וכעשן יצא מפיו. לא רחוק ממנו הייתי אז. אנחנו המשכנו לרדוף אחרי החייל וראיתי את סוסו רץ, ורוכבו לא היה עליו עוד. האוכף היה מעוקם, ואת הסוס הכרתי היטב בטביעת עין.

95) גביית העדות נמסרת בגוף התשובה על פי הרוב בלשון האשכנזית המדוברת אז. בסוף הספר, שו"ת ב"ח ישנות, פרנקפורט תנ"ז (בנת"ה) נמצא תרגום העדיות הללו לעברית. אך מאחר שהתרגום איננו מדויק כל צרכו ולקוי בחסר בכמה מקומות השויתי את התרגום לגוף העדיות והכנסתי בו שינויים אחדים לשם השלמה ודיוק. והרוצה לעמוד על גוף העדיות המעניינות מבחינת הלשון המדוברת בימים ההם, ומכמה בחינות אחרות, יעיין בגוף התשובות.

96) שו"ת ב"ח ישנות, סי' נ"ו. התשובה נכתבה בקראקא בח' תמוז שפ"ט. ר' יואל סירקש הורה להתיר את העגונה. אבל אחרי זה הגיעה לו עדות אחרת שאותו מיכל חי במאסקווי וחזרה האשה לאיסורה.

אחר כך הכה ראש החייל בתוף, וכל החייל המפוזר התאסף, והחלו מספרים בעסקי המלחמה. אמרו כמה קוזקים בהתאוננות כלפי שמים: וי לפרש זרין, היהודי ברכה שנהרג; ב"בארדוש" חתכוהו ודקרוהו. ביום שלאחריו הכו הקוזקים את המוסקבאים, והביאו הרבה שלל, ובתוכו גם את הסוס של ברכה הנ"ל, ואת כובעו — אותו הכרתי יפה — ואת חרבו — אותה לא הכרתי היטב. אז התחילו שר המאה ושר העשרה מדיינים האחד עם השני. כל אחד טען, שלו הכלים של ברכה, עד שהלכו לפני הקאצ'י למשפט. טען שר העשרה: לי זכות הבכורה, מאחר שכשרפו את הרוגינו הוצאתי בידי את ברכה, ושרפתי. ולקיים את דבריו, הביא עדות כמה קוזקים, שאמנם משך שר העשרה את ברכה לבית אחד ושרפו. פסק הדין, שכלי ברכה שייכים לשר העשרה. אחרי כן שמעתי מקווק אחד, חוועדר שמו, שנעשה אח"כ גלח בקיובא, שסיפר לפי תומו, שהיה נוכח בשעה ששרף שר העשרה את היהודי ששמו ברכה, וגם אני יודע בבירור שבכל החייל לא היה יהודי ששמו ברכה זולת היהודי הנ"ל. ואחרי כמה שבועות שמעתי קוזקים אחרים, שספרו לפי תומם מגבורת ברכה הנ"ל וכל ענייני המיתה הנ"ל.⁹⁷

ג. — במותב תלתא ב"ד כחדא הוינא, ואתו לקדמנא האחים, החבר שלמה וכמר אברהם, בני כהר"ר דוד הכהן והעידו בת"ע, בעונש אליו"ע וז"ל:⁹⁸

ראינו יהודי מק"ק בעלזא, שבא להתעסק בעסק העגונה מרת חינא בת יוסף הלוי, מק"ק בעלזא, שבעלה כפר בדת ישראל ושמו היה מרדכי בר יעקב. אמר לנו אותו יהודי, שהכופר שרת בצבא החיל של השר פטאצקי, השר של קאמניץ, ויצא עליו קול שגנב סוס ותלוהו. דברו האחים עם משרת אצל "פארוטשניק בידלאווסקי", והוא הגיד להם "באות ומופת לפי תומו", שהכופר שרת אצל חייל אחד בגדוד הנקרא סלאוינצקי, ושם הכופר היה אלכסנדר, ותלו אותו בעיר סמאטריטש, מחמת שגנב סוסים. מראה האיש היה שחור, ועיניו אפורות, ונשא נכרית אצל השר הטרואקסי, מן העיר סמאטריטש. והיא עוד בחיים באותה עיר, עכ"ל האחים. והכופר נתלה בעת הקיץ, זה שנה. עכ"ל.⁹⁹

ד. — 'הייתי בק"ק סלנעק יום כפור שע"ד, וישבתי בבית הכנסת שם, ונסבה השיחה על יהודים פולניים, בעלי בתים, והגידו, כי בע"ב פולני אחד נפטר

97) שם סי' נ"ז. ובסוף גביית העדות כתוב "ע"כ תורף העדות שקצתי מגוף העדות שהאריך בספור דברים דהעני הנ"ל בפני ב"ד דק' פלווינוב, ביום ב' ה' כסליו שע"ד. והגיעו לידי להודיע מה עמדי בדבר הזה".

98) בתורת עדות, בעונש אם לא יגיד ונשא עונו, וזו לשונה.

99) שו"ת ב"ה, ישנות, סי' ע'. גביית עדות זו נעשתה ביום ב' כ"ד אייר שפ"ד בעיר לעטיששאב, וחתומים עליה יעקב בר יצחק, חיים בן מוהר"ר אליקום מפראג ואפרים בה"ק שמעון ז"ל. ויש שם עוד גביית עדות שמתוכה אנו שומעים שאותו מרדכי שכפר בדתו היה בן לאשה מיילדת מלאמר, ועבד בצבא האוקראיני.

לפני ד' שנים, ושמו היה יעקב בר' יודא מינץ הלוי מק"ק בריסק, וסופר היה. לפני מיתתו הגיד שיש לו אשה מפרעמסלא סילא שמה והיא עגונה. והצוואה מונחת אצל ר' יצחק שאולש מקראקא אשר דר בסלנעק.¹⁰⁰

ה. — "זה שנה שהייתי בוואליכייא עם משה פלאצקר לקנות שוורים, והכרתי שם יהודי אחד מווייסן בורק, שלא ראיתי מאז ט"ו שנים, ושאלתיו על אחי יודא אם הוא מכיר אותו, וענה לי: מכיר אני אותך ואת אחיך, שהיה רגיל לומר בחליל (לויט). חזרתי ושאלתי אותו אם הוא יודע מה שאומרים עליו כי הוא נהרג בים או ביבשה. ענה ואמר לי: אמת הדבר שאחיך נהרג, וכך היה המעשה: הוא היה בווייסן בורק וחזר לחקור אחרי המקומות שנמצאים בהם שרים פולנים שבויים. וישמעאל אחד נסע עמו כדי לקנות את השבויים לכשימצאו. הניח הישמעאלי את הכסף על העגלה היהודית. והוא עצמו, התורקי, רכב על סוס אחרי העגלה. ראו קדרים (טטארים) שיש ליהודי כסף בעגלתו, רדפו אחריו והרגוהו, והתורקי ברח בחזרה לעיר ווייסן בורק".¹⁰¹

ו. — "גוי אחד בא לק"ק בריסק בלילה והסיח ל"ת, שהוליד יהודי אחד לתוך העיר. ובבאו על הגשר סמוך לעיר באו פריצים ודחפו את היהודי עד שנפל לתוך הנהר. צעק להצילו, ולא היה שם מי שיצילנו מן המים בלילה, ונטבע. הביא כליו של היהודי, שהיו על העגלה, ומסרם ליהודים, ואמר, שהיהודי דר בק' חאמסק, ויש לו שם אשה, והזכירו בשמו. וזה היה ביום ב' כ"ה טבת שצ"ו. אח"כ ביום ב' כ"ה ניסן שצ"ו באו גוים ואמרו, שמצאו יהודי במים צף ע"פ המים. הלך יהודי אחד עם הגוי, ושמהו בספינה קטנה, והוליכוהו העירה במעמד הרבה יהודים. ואחד, שמו הר"ר אוריה, הכירו בפניו בטביעת עין, שהוא כמר דוד בר בצלאל מק"ק חאמסק, שהיה מלמד תינוקות בק' חאמסק".¹⁰²

ז. — 'הייתי בירעסלב אחר השרפה כמעט שבוע שלם ושמעתי מדברים ומקוננים על השרפה. עמדו שם כמה אנשים וספרו בלשון זו: ראה בעונותינו הרבים איך אבדו כאן צעירים אחדים כענקים. והם קראו בשמות ליב ציפרש ודוד טעמוש. שאלתי: איה האנשים. השיב מי שהוא: ליב איננו ודוד מוטל

100) שם סי' ע"ג.

101) שם סי' ע"ז. גביית עדות זו נעשתה ביום ג' י"ב אב שני"ג, ועל פי כל העדות הנזכרת כתב הרב האלוף מהר"ר משה שי' מפרעמסלא פס"ד להתיר העגונה הנ"ז וסוף דבריו, ועכ"ה לא אסמוך על הוראתי אם לא שיסכימו ב' ראשי הישיבות עמי והרב החכם הכולל מהר"ר מענדל שי' הסכים עמו, וכתב מה שכתב בסוף תשובתו של מהר"ר משה שי'. והגיעו פסקם לידי להודיע מה עמדי בדבר זה. בכך נכנסתי במחיצה זו להודיע דעתי הקצרה אף כי שכבר דשו בה כמעט כל הגדולים שבארץ הלזו". תשובה זו נכתבה ע"י ר' יואל סירקש בחודש שבט ש"ס, והיא התשובה הראשונה בזמן, שנכתבה על ידו בספר תשובותיו שבידינו.

102) שם סי' ע"ה.

שורף. שאלתי כיצד אפשר לדעת שדוד הוא הנשרף. ענה לי אחד מחענטשין או שידלב, שכן הוא, כי כשרץ יחף מביתו קפץ למטה לתוך תעלת השופכין, שהיתה עמוקה, עד שבא בקושי לסמטא שממול וועלבארסקי, באנו ביחד עד לרובע התחתון, מקום שמניחים משם את השוורים לצאת ולא ראינו אותו עוד.¹⁰³ ח. — «עגונה, ילדה, מרת צירל בת הרב החסיד כמוהר"ר נתנאל ז"ל מלובלין, שהלך בעלה כמר שמשון בר אורי מקראקא עם שותפיו למקום מחנה הפאלקין להרויח במשא ומתן. כל שותפיו שבו לביתם חוץ מבעלה של מרת צירל שלא שב לביתה. השותפים הגידו שנאבד מהם ולא ידעו אנה הוא. חקרו ודרשו, ולא נודע להם מאומה. עתה הגיע כתב מק"ק טיפליץ איך שנמצא יהודי הרוג — (בתשובה זו, פ"א, נמצא גם תורף שטר השותפין שעשו ביניהם, כשהלכו להביא בנפשם את לחמם במחנה צבא הלוחמים).

ט. — «העידה מרת שרה אשת כמר יצחק: גויה אחת באה לביתי וסיפרה, שהיטב חרה לה על ששלמה אחיו של ר' זונסמן, טבע בנהר ווייסל. רציתי להצילו, אמרה, אבל לא היה בידי, כי יראתי שיסחוב אותי אליו. והגויים שעמדו שם לא רצו לעזור לו. ניגש אליהם גלח אחד והכה את הבערים ואמר להם: למה לא תעזרו ליהודי. בתוך כך טבע המסכן» (שם סי' ע"ט).

י. — יודא במהור"ר ישראל, מעיר גרידינג, סמוך לסטנאב, העיד: גרתי אחורי סטנאב בק"ק גרידינג ומחמת בלבול ועלילה הוכרתי לעקור משם לאוקריינא ע"י הנעפר. היתה בעת ההיא מלחמה גדולה שם, והרבה יהודים נהרגו. נתדלדלתי ונאלצתי לעקור גם משם. שאלוני אנשים להיכן אסע. אמרתי להם, מאחר שלא אוכל לשוב לארצי אסע לגלילות בריסק והורדנא. נתנו לי רשימת היהודים שנהרגו, ועליה חתומים החזן והשמש ועוד אחד מק"ק פריטיץ. עיר זו רחוקה ה' פרסאות מק"ק לוציק, ובתוך הרשימה היה כתוב כי אברהם בר שבתאי מק"ק הראדנה נהרג באותה המלחמה.

ושוב באותו ענין: צבי בר שמריה מק"ק לבוב העיד: בשבועות שצ"ב תמלאנה שנתים לזמן שהייתי באבוס, כשהיתה המלחמה שם עם הקוזקים סמוך

103) שם סי' ע"ב. בפתח התשובה בנידון זה אומר ר' יואל סירקש: «כבר נדרשתי ונשאלתי כדת מה להורות בילדה העגונה הלז והפצירו בי רבותי וחבירי, ואנכי מנעתי את עצמי כמה פעמים, כי די לי עול ומשא כבו, הקהל שלי קק"ק עיר גדולה לאלקים. ומה אני להוסיף עלי עוד משא מקהלה מפוארה מלאה חכמים וסופרים ומשנים ק"ק לבוב, שם מקור החכמים ומעיין התבונה, אבן פנה, יסוד אמונה, עד שהגיע לידי פסק החכם השלם הישיש הגאון כמהר"ר קאפיל כץ נר"י אב"ד דק"ק לבוב, מחוץ לעיר, להיתירא דרך איתתא. ושאל הגאון כמוהר"כ כץ בכתבו ממני לשום עיני ולבי על פסקי לחוות גם דעתי. והנה אבטל דעתי מפני דעתו, ואעלה על ספר מה שנראה לפי עיני דעתי בלי שום ספק. ובתנאי שיסכימו עמי עוד שני גאונים מגדולי המורים, התשובה נכתבה ביום ד' אסרו"הג דסוכות שפ"ז בקראקא.

לקהלות פרייסלאוו על הנעפר. מצאתי שם יהודי אחד ושמו אברהם. שאלתי מאין הוא. אמר לי: מק"ק הראדנא ויש לי אשה ובן שם. הוא היה גבוה ורוח. עשיתי עמו חברותה לקנות סחורה באבוס. נתתי לו חמשים זהובים, עגלה, וסוס והוא נסע לקנות יין שרף עם עוד יהודים. וכולם נהרגו בעו"ה. שכרנו אנו היהודים באבוס שלשים קוזקים והביאו אותם לאבוס וקברנום בקברי ישראל (שם סי' ק"ה).

יא. — גויים משיחים לפי תומם ספרו, שהיהודי שהיה נקרא בשמו חיים צימבליסטא ע"ש שהיה מכה בכלי-זמר שקורין צימבל, ואח"כ נשתמד, והיה משרת בחיל של וולרשטיין, מת בדבר וקברוהו שם בשדה במקום שמת (העדות ניתנה בפראג, ותשובת הב"ח נכתבה בקראקא בשנת שצ"ז שו"ת ב"ח סי' ק"ג). מתוך עדיות אלו, בענייני עגונות, אנו שומעים את קול גלגל החיים, המנסר באותם הימים, ורואים, כבמחזה, את תבנית הערים והעיריות כמו שהם. גופי השאלות באו גם לפני רבנים אחרים שבאותו דור, ויש מהן הנזכרות בספרי התשובות שלהם. אבל בספר בהיר זה, שבו נאספו התשובות שנכתבו בעצם ידו של ר' יואל סירקש, יוצאים הדברים מאירים ומסודרים, מבלי להניח דבר קטן או גדול השייכים לגופי העובדות.¹⁰⁴

יש גם סוג אחר של תשובות, הדנות בעסקי משא ומתן. אף מהן עולה קול המונה של העיר היהודית, עני אנשיה הפושעים על פת לחם, עם הפחד התמידי שבעיניהם מפני החיים התלויים להם מנגד. אביא דוגמאות אחדות מאלו.

א. — ראובן חייב לסוחר כמה אלפים זהובים, וברח. בא הסוחר בכתב של המושל ואייבדו¹⁰⁵, שיעשה לו הקהל דין. והוכרחו לעשות לו דין, שלא בפני ראובן, שקורין בדיניהם בנאציה. ואח"כ תבע הסוחר לראשי הקהל בפני המושל, באמרו שהבריחהו. והעמיד עדות גוים, שהיה ראובן בב"ה לאחור בנאציה. פסק המושל, שראשי הקהל מחוייבים להעמיד את ראובן למשפט, וקבע

104) בתשובות שנאספו בספר שו"ת גאוני בתראי חלו כבר ידי מקצצים ומעבדים. ראה הקדמה לספר שו"ת ב"ח, חושות, «ומודעת זאת כי המדפיס תשובות גאוני בתראי, חוץ מכבודו עשה שלא כראוי, כמה קצרן הוא זה, ולפום ריהטא אין הדברים מובנים, מחמת כי השמיט כמה טעמים — ובספר כ"י אשר אצלינו הדברים ארוכים כפלים לתושיה. ואעפ"כ לא העתקנום בספר הלז רק דבר שנתחדש ולא הובא בדפוס מעולם». ראו איפוא המוציאים לאור את השאלות והתשובות החדשות, את מה שעשו המוציאים לאור את השו"ת שבגאוני בתראי, אך לא תקנו את כל המעות, כי אין להם אלא חידושם. לעומת זה יצא הספר שו"ת ב"ח הישנות כפי שסודר על ידי ר' יואל סירקש בעצמו, ותחתם היסודור הגאוני טבוע עליו. כל הכתבים והתעודות הצריכים לגוף פסק הדין שבתשובה באים בראש התשובה, והשאלה יוצאת מחורת וברורה, ומסקנת ההלכה מחודדה וקולעת.

להם זמן, שאם יעברו על זה חייבים לשלם כל החוב וכל ההוצאות והיזקות שיגיעו לסוחר. ועוד ידוע, דראובן, כשנתן השט"ח לסוחר — ואמר המושל שלא יחזיקו הראשים ביניהם הריקים והגזלנים, — — — יכול להגיע מזה היוק לרבים, באמרם שהיהודים פסלנים ומזויפים שטרות. עתה באו הראשים ותפטו את ראובן, ודעתם להעמידו לפני המושל, כאשר גזר עליהם, ולפטור את עצמם. וראובן טוען, שאין ידו משגת לפרוע כל חובותיו, ונמצא, שכשיעמידו לפני המושל יצא דינו, שיהא נתפס בתפיסות, ואסור לישראל להציל את עצמו בגופו של חבירו. והראשים טוענים: עכ"פ יש תחת ידך לפרוע לסוחר זה. תסלק אותנו מידו, ואח"כ תלך ותברח עצמך משאר חובות של גוים. ועוד, טענו, הלא אין כאן סכנת נפשות, כי אם חבישה בבית האסורים. ועוד, אם תהיה בתפיסה, כל ישראל יפדוך" (106).

ב. — אפטרופסים הלוו מעות יתומים על משכנות של פריצים. וכשהגדילו מסרו המשכנות לידם, והודיעום מי ומי הם הפריצים. לאחר כמה שנים רצו היתומים למכור המשכנות, כי מטה ידם, ומקצתם השכינום ביד גוים. תבעו האפטרופסים אותם, וטענו כי סכנה גדולה היא להם, אם ימכרו המשכנות. גם שואלים, שיניחו כל משכנות ביד ב"ד. והיתומים טוענים, כי אין לנו לחוש לסכנה שלכם. ועוד, הלא נטלתם שכר, וגם, אין השגת ידינו לפדות המשכנות מיד הגוים. אם אתם תפחדו מן הפריצים, תפדום אתם משלכם" (107).

ג. — ראובן היה יודע חטים אצל פריץ, ולא היו לו מעות לקנותן. הלך אצל שמעון ואמר לו: אני יודע לקנות חטים שיש בהן ריוח, ואין לי מעות לקנותן נלך ביחד ונקנה לנו במעותיך, ונחלוק הריוח יחד. נתרצה שמעון, והלכו שניהם יחד אל הפריץ, ונשאו ונתנו עם הפריץ, ולא הגיע הקנין לידי גמר, ושב שניהם לביתם. אחר כך הלך שמעון לבדו וקנה החטים במעותיו, ואמר לעצמי קניתי. וראובן תובעו שיחלוק הריוח עמו כאשר התרצה בתחלה" (108).

ד. — שלשה אחים ירשו בית וחצר מאביהם, סמוך לחצר בית הכנסת. עמדו שני האחים ומכרו את חלקם לאיש אחר, והקהל רוצה לדחותו משום דינא דבר מצרא. טוען הלוקח: אני דרתי מתחלה בשכירות מתשרי שס"ה עד תשרי שס"ו, ואח"כ קניתי את חלק שני האחים, ולפיכך אין כאן טענת בר מצרא. ועוד, "הבית עומד מצד מזרח במצרו של גוי, והיה לנו לחוש שמא הגוי יקחנו. ארי

הברחתי מן המיצר, ואין בו משום דינא דבר מצרא". אבל הקהל משיבים: "יותר טוב וישר להרחיב חצר ב"ה מכמה טעמים. גם יש בזה תיקון גדול לכל הקהל, לבנות כיפה בבנין אבנים באמצע החצר, ויהיה ריוח גדול מכל סביביו, ואפשר בזה הצלה על צרה שלא תבא. גם ראוי וישר שיהיו כל הבתים של הקהל בחצר אחד לא מפורזין אחד הנה ואחד הנה" (109).

ה. — "ראובן ושמעון העמידו מעמד עם לוי, שילוו להם חמשת אלפים זהובים רייניש במעות העובר לסוחר באותו זמן. והיו אז נותנים שבעה זהובים רייניש מעות קיסרש בעד רייכש טאלר, ועשרה זהובים היו נותנים בעד זהב אדום הגרי. וקבעו זמן פרעון לסך הנ"ל אחר שלש שנים מעת ההלוואה. נתן לוי סך ההלוואה הנ"ל במעות קיסרש לראובן ושמעון. והם נתנו ממרמי ללוי. וכתוב בו מעבר לדף בזה"ל: משמעות שט"ח מע"ל על חמשת אלפים זהובים רייניש לשלם במטבע העובר לסוחר בר"ח סיון שפ"ו לפק. וזה נעשה בר"ח סיון שפ"ג. והנה כשהגיע סמוך לחדש אלול שפ"ד, היו ניתנים מעות קיסרש, עשרה זהובים בעד רייכש טאלר, וחמשה עשר זהובים בעד זהב אדום הגרי. באו שמעון וראובן ותבעו את לוי בפני ב"ד ואמרו לו, שישלמו לו מעותיו עכשיו, מיד, כי אינן יודעין להתעסק בשום משא ומתן, וע"כ יקח מעותיו קודם זמנו, כאשר הוא עובר לסוחר. טוען לוי כי איננו מחויב לקבלם תוך זמנו, מאחר שקלקול חלוף המטבע נראה לעינינו. וקלא דלא פסיק, שירידו מעות קיסרש תוך חצי שנה, או פחות או יותר. וכך הוא נראה אמת לעיני הב"ד כאשר טען לוי, דחילוף המטבעות והורדתם הוא גלוי וידוע אך לא כ"כ קרוב".

והתשובה: "בנידון דידן, דבשעת ההלוואה היו חוששין לסכנה זו, שהרי מה שעלו הטאלר והזהובים ההגרים לערך גדול, לעשרה זהובים רייניש ויותר, אין זה אלא מפני שמעות קיסרש היה הכל נחשת ומעט כסף מעורב בס. והקיסר גופיה לא גזר על מטבע שיצא טבעט בעולם, אלא מפני הדחק, שהיה צריך לפרוע לאנשי חיילותיו, שרבו כמו ארבה, ללחום מלחמותיו מסביב. והכל היו חוששין שתפסל המטבע הגרוע שחידש הקיסר לפי שעה, ולכך הלוח לוי סך חמשת אלפים זהובים רייניש על שלש שנים בלי קבלת ריוח". הדין עם לוי. ואשר לשאלה השניה — אין בזה משום ריבית" (110).

ו. — "ראובן חוכר משרי המלך עיירות וכפרים, ויש לו הרבה תבואות

(109) שם סי' י"ח. בפתח התשובה הוא אומר: "למען אחי ורעי אדברה נא דברי שלום ואמת באמתה של תורה, למען בית המקדש מעט אבקשה לעשות הטוב והישר בנינא דבר מצרא. ה' יתן לי עזו וחילו לגמור ולהחיל". והתשובה היא שהדין עם הקהל.

(110) שם סי' ט"ו.

(106) שו"ת ב"ח, ישנות, סי' מ"ד. הב"ח הורה שהדין עם הקהל. וראה שם גם סי' מ"ג בדבר שמש הקהל שהעלילו עליו בעיר קאליש, שקיבל מה שהוא מידי חתנו שהומת על קידוש השם, והוכרח, הקהל למסרו למלכות.

(107) שם סי' ל. הב"ח הורה שהדין עם האפטרופסים.

(108) שם סי' י"ט. הב"ח פסק שיחלוק עם ראובן בריוח.

זרעו, ומוליך התבואה בספינות למכור אותה לאנשים הבאים מכרכי הים. ויש הרבה יהודים מוכסנים בכח המלך, ומבקשים מכס מכל התבואות ע"פ חוקי המלך. טוען ראובן: השרים כשמולכים בעצמם תבואתם אין נותנין מכס. גם אנכי, העומד בכחם, אינני חייב ליתן מכס. והמוכסנים טוענין: אתה הוא חוכר העיירות והכפרים להרויח בהם, א"כ יש לך דין שאר סוחר, לכל מה שנוגע במכס, דכל סוחר חייב ליתן מסחורתו.

„הדין עם ראובן. ופטור מליתן מכס מכל תבואות זרעו, שזרע בשדות החכורות לו משרי המלך, דכיון דגוף הקרקע היא של שר, ואין לו ליהודי אלא הפרדס, א"כ יד הגוי באמצע בכל הדברים, והיהודי אינו חשוב טפי מאילו היה משרת שלו — ולהכי כל הנולדים פטורים מן הבכורה, כיון דגוף בהמות של השר הן; גם הגויים חורשין וזורעין בשבתות וי"ט, כדי שלא יפסיד השר — הלכך דין היהודי הבא מכח השר כמו השר עצמו. ותדע שהרי שאר פריצים, ששוכרים עיירות וכפרים מהשרים אינם נותנים כלל מכס מתבואות שמולכים בספינות, א"כ למה יגרע יהודי זה הבא מכח הגוי כנגד היהודי מחזיק המכס, שגם הוא בא מכח הגוי“¹¹¹.

הד עמום מעירו ומזמנו של אוריאל אקוסטה מגיע אלינו מתשובה אחת, שבה נתבקש ר' יואל סירקש להצטרף לחרם, שהכריזו רבני אמשטרדם על רופא אחד. רופא זה הלעיג על אגדות רז"ל, ושלה לשונו בחכמת הקבלה, ואמר „כי לא נחשב בעיניו כי אם רק הפלוסופיא, ואחריה יהא נמשך כל אדם“. ר' יואל סירקש נצטרף להם. אבל תנאי התנה בסוף תשובתו: „לאשר לא ראינו תמונות כתבו של פלוני הרופא יש לנו לדונו שלא בפניו באולי יאמר, כי גם החכמים הנזכרים הם אנשי ריבו, ומבקש להוציא לאור זכותו בפני איזה ב"ד חשוב שיברור בפניהם כי לא עשה מעשים כאלה אשר זממו ודימו בכתבים עליו הנה אין ספק שלא חל עליו נידוי וחרם“¹¹².

על סידור „משפט שלום“ מיוחד, שהיה מורכב משלשה „בעלי בתים“, כדי לסדר את גביית ההוצאות, שהיו מוציאות העיירות על חיילים שהיו עוברים בתוכן, אנו קוראים באחת מתשובותיו¹¹³. ובכמה הערות, המובלעות בפירושו הגדול על הטורים, אנו שומעים קולה של כנסת ישראל המבקשת לפרוש את כנפיה על היישובים המתפרקים ומתפשטים, ועל היחידים המתפורים

(111) שם סי' כ"ז.

(112) שם סי' ד.

(113) שם סי' קנ"ג.

ומתבדרים¹¹⁴). הכלל והפרט, ההתכנסות וההתפוררות, מתאבקים איש באחי ואשה באחותה — וגבר הכלל והכריעה הכנסת.

I. — חתימה

כל המרבה להתעמק בפירושו הגדול של ר' יואל סירקש על הטורים, ובתשובותיו, ובהגותיו, מוסיף לראות בו כעין נקודת-היקוד, וסמל לתקופתו — תקופת התהוותו של המרכז היהודי בפולין. מפה-לין, וממקום-מקלט ארעי לפליטי גיטו וחשוכי פרנסה, נעשתה לאחת החניות הגדולות ב„מדבר-העמים“. ומיוון מצולה ומקום עניות של תורה עלתה לפי עדות סופר הימים ההם ר' נתן נטע הנובר, למדרגה, שכל הרואה אמר: „שלא היה כל כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין. בכל קהלה וקהלה היו תופסין ישיבות והיו מרבין שכר לראש ישיבה שלהם, כדי שיוכל לתפוס ישיבה בלא דאגה ולהיות תורתו אומנתו“.

ר' יואל סירקש היה אחד מרבים. לפניו, וסמוך לו, היו ר' יעקב פולאק ור' שלום שכנא, הרמ"א והרש"ל, הלבוש והסמ"ע, המהרש"א והמהר"ם וכמה אחרים. אבל ר' יואל סירקש, בעל המוח הבהיר והדעת הצלולה, היה גם מורה, גם דיין, גם רואה מומים ויודע להבחין ביניהם. בבית המדרש כבישיבה, ובבית הקהלה כביריד נלחם על דעותיו. בקראקא, כתב סופר דברי הימים של המאה השבע עשרה יש ליהודים בית לימוד גבוה שאילו נוהרים מאיטליא, גרמניא, מורביה ואזיה¹¹⁵.

תלמידיו¹¹⁶ וספריו החזירו לבעל הב"ח מה שחבריו ו„בעלי הבתים“ שבימיו חפצו לשלול ממנו, את כבודו והשפעתו. מרחבי הארצות הסלאביות, שעייני פזורי ישראל התחילו להתלות בהם, וגבהה של ארץ ישראל, שאור חדש עלה עליה, כנגד צרות האופק ובלבול הדעת של ארצות רויות הדם והדמע, שמשם באו הגולים לפולין, נתנו חותמם על ר' יואל סירקש ועל הבית החדש שבנה על ד' הטורים — מצבת עד.

(114) „מיהו האידינא אין חיוב לחזור בעיירות, כוון שישארל מועטים בכל העיירות ואיכא נמי סכנת דרכים בין העכו"ם“ (ב"ח חו"מ סי' ט') „היכא דלא אפשר כגון בני איטליאה ובני תוגראמא הבאים במלכותינו, ואין כאן מי שיכיר לשונם כל עיקר, שומע הדין עפ"י תורגמן (שם סי' י"ז).“

(115) אינצקל, ערש וגרובער סעק, 2 חלק כ"ז, עמוד 135.

(116) מתלמידיו שהעמיד: ר' מנחם מענדל קראכמאל בעל שו"ת צמח צדק, ר' מענדל ראס מקראקא שהיה רב בפפד"מ, ר' גרשון אשכנזי בעל עבודת הגרשוני, ר' מנחם מענדל אוערבאך בעל עטרת זקנים, ר' צבי הירש בן ר' שמשון טוך פירר בעל נחלת צבי על אבות, וכמה אחרים.

להכניסם לתוך המסגרת של חוג רמח"ל, כי לדעתנו יש בהם משום לבאר במקצת את עמדתה של פירארה במחלוקת, שהתלקחה אח"כ מסביב לרמח"ל, עמדה, שבהשקפה ראשונה אינה הולמת אותה. עמדתם של שאר הקהילות הגדולות שבאיטליה במחלוקת רמח"ל היא די ברורה; רובן נטו אחרי רמח"ל: פאדובה עמדה לצדו, מנטובה נשארה בראשונה במצב של שב ואל תעשה ובין רבניה מנתה את ר' דוד פנצי, מעריצו. וכשרמח"ל נשא את בתו של מעריצו זה, היתה מנטובה למקום מפלטו, ומשם יצאו מגיניו, ר' אביעד שר שלום באסילה ור' יהודה מינדולה. והוא הדין למודינה וריגיניו. אנקונה וקסאלי, שנתבקשו מאת ר' משה חאגיז, ראש מתנגדיו של רמח"ל, להכנס בעובי הקורה, השתמטו מן התפקיד הזה, ולא מילאו את רצונו של חאגיז לצאת למלחמה גלויה נגד רמח"ל. ורק ליורנו, שספרדיותה היתה אז מרובה על איטלקיותה, נתנה, כנראה, און קשבת לדברי הר"מ חאגיז. על כל פנים השתתפותן של הקהילות הנזכרות במחלוקת היא די ניכרת; שני הצדדים פנו אליהן, וכל אחד מהם השתדל להטותן לצדו הוא. ואילו פירארה, שהיתה אז אחת הקהילות היותר חשובות שבאיטליה, — שכן באותו הזמן חי ופעל בתוכה ר' יצחק לאמפרונטי, בעל "פחד יצחק", אשר בית מדרשו היה למופת ותלמידיו נמנו אח"כ על עמודי היהדות האיטלקית, — בחרה בעמדה של סילוק ידים מוחלט, ומציאותה במחלוקת כמעט שאינה מורגשת. ואם נשים לב לדבר, שויניציאה הדגישה את זכותה להתערב בענין זה ולהשיג גבול שלטון פאדובה, שלא היתה כפופה לה, מפני שהיא "קרובה אל החלול", תגדל ביותר התפלאתו, מה ראו רבני וויניציאה לבלי לשתף במעשיהם את רבני פירארה, שבערך לאנקונה ולקסאלי גם פירארה יכולה להחשב ל"קרובה אל החלול". אמנם בהשקפה ראשונה נראה כאילו באמת הרגישו רבני וויניציאה את הצורך לצרף לפעולתם את העיר השניה הקרובה אל החלול, שכן בשטר ההתחייבות הראשון שמשנת ת"ץ, שקיבל עליו רמח"ל לסלק את ידיו מהפצת כתביו בקבלה, באו על החתום "נחמיה חי הכהן" אחד מרבני פירארה. אבל עובדה היא, שהשתתפות זאת היתה בת הרגע והמקרה, שכן לא קדמו לה משא ומתן בין רבני וויניציאה ופירארה, וגם עקבותיה נעלמות תיכף לאחר החתימה הנ"ל. ההשערה קרובה, שנחמיה הכהן בא לפאדובה לא בהזמנתם של רבני וויניציאה ואף לא בתור שליחם של רבני פירארה, כי אם כידיד ומכר של ר' ישעיה באסן, שביקש ממנו ללוותו לפאדובה ולהשפיע על רמח"ל, לקבל עליו גניזת תורתו כדי להרחיק מעצמו הסערה שעמדה להתחולל עליו. ואילו קהילת פירארה על רבניה עמדה מרחוק לכל הפולמוס. עובדה זו מצדיקה את ההשערה, שחוגים ידועים בעלי השפעה שבפירארה לא היתה דעתם נוחה מפעולותיהם של רבני וויניציאה. על החוגים

אבני בנין לקורות היהודים באיטליה

תעודות ומחקרים

המתיחסים אל חוגו של רמח"ל ור"י למפרונטי

מ א ת

ישעיהו זנה

בספר השנה ליהודי אמריקה תרצ"ה (עמ' 218—224) ותרצ"ח (עמ' 154—162) פרסמנו תעודות אחדות המתיחסות על רמח"ל וחוגו בשם "אבני בנין". בא' הולכנו את הקורא לפאדובה, מקום חיותו וגידולו, במסרנו בתרגום עברי תוכן דברי השבח שבהספדו האיטלקי של ר' משה דוד וואלי על רמח"ל רבו. ע"י כך נתוספו לנו קוים אחדים, שהשתדלנו להבליטם בדמות דיוקנו של רמח"ל, כפי מה שנשארה חקוקה בזכרון מעריציו. ביחד עם זה ניתנה לנו האפשרות לקרוע חלון חדש בבית מדרשו ולהסתכל במבט ישר בפעולתו של רמח"ל בחוג תלמידיו המצומצם שבפאדובה. לעומת זאת העברנו את הקורא בב' למהנה מתנגדיו של רמח"ל אשר בויניציאה. למדנו מתוך תעודות אחדות של ר' שלמה זלמן ושל ר' יעקב בליליוס להכיר את המאור שבהם, והשתדלנו להסיר מאישיותם את הצללים המרובים, שהחוקרים החדשים ריכזו מסביב לתמונותיהם, מתוך הערצה נפרזת לרמח"ל ומתוך קלות האמונה בעדותם של מתנגדיהם, הנוגעים בדבר.

פרק א' —

ר' יצחק לאמפרונטי בחוג המקובלים

צרור המכתבים והתעודות, שאנו מעבירים כעת לפני הקורא מרחיק אותנו ריחוק מקום וריחוק זמן במדה שוה משני הצדדים הנלחמים הנז' ; כי אין הם מוליכים אותנו לא לפאדובה, מגדל עוזו של רמח"ל, ולא לויניציאה, מבצר מתנגדיו, אלא לפירארה שלא נסתבכה בסבך המחלוקת, וזמנם של המכתבים — שנת תע"ה, כחמש עשרה שנה לפני פרוץ הפולמוס. ועם כל זאת חשבנו לנכון

האלה נמנה, לדעתנו, ר' יצחק לאמפרונטי ובית מדרשו. החוקרים החדשים אינם מייחסים אמנם ערך רב לעדותו של ר' חננאל ניפי, שהר"י לאמפרונטי היה ממעריציו רמח"ל. אולם התעודות הבאות מראות לנו את האוירה הרוחנית שבבית מדרשו של הר"י לאמפרונטי ספוגה אמונת מסתורין, ובין תלמידיו חיבה יתרון נודעת לספרים גנוזים, שלא היו מגלים אלא ליודעי ח"ן, מיסודו של ר' בנימין הכהן מריגיני, מעריצו של רמח"ל.

התעודות המתפרסמות כאן מכילות חליפת-מכתבים בין לאמפרונטי ור' שמואל ב"ר עובדיה הלוי, שד"ר מצפת, משנת תע"ה. במכתב א' ערוך ממנטובא מודיע ר' שמואל הלוי, שבמקרה פגש שם, במנטובה, בר' בנימין הכהן מריגיני, והוא שולח לו העתקים אחדים מ"הספר אשר חיבר הרב הנזכר בעל אלון בכות פלא ישובח", אשר בקשו ממנו, בזמן שהותו בק"ק פירארה כמה בני אדם דיודעי ח"ן. מבטיח הוא "שאילו היו לי הרבה, ודאי שהייתי מוכרם ונותנם במתנה, ועתה אלה הם מעטים, ויהיו המעות ביד כת"ר לסדר, שיסדר הרב המחבר יצ"ן ליתן המעות יתן". אם דבריו של השד"ר סתומים ביחס לשם הספר ומהותו, הרי דברי הר"י בתשובתו סתומים וחתומים פי שבע. "קבלתי התורה שנית", כותב הר"י לאמפרונטי, "מידי משה, ואומר לי לבבי כי תמימה היא וחמורה מן הראשונה, יען כי מגדולת הסרסור יודע גדול הדבר הניתן, ואם הראשונה נתנה לנו לוי, זו מידי כה"ן נמסרה, כי על כן עד למעלה בעיני יקרה ואם אמצא מכנסים אפור ואם לא אכנס". הזהירות והסודיות שבדבריהם אלה מעידות, שיש לנו ענין

(1) הדברים האלה נכתבו עוד לפני הופעתן של "אגרות רמח"ל", הוצ' "דביר" ירושלים תרצ"ז, ומבוססים רק על החומר שב"תולדות רמח"ל" לאלמנצי, בכרם חמד, ח"ג, וכעת שהחומר מונח לפנינו בשלמותו אין לי אלא להראות שהשערותי נתאשרו ונעשו לודיות. א. שנחמיה הכהן החתום על שטר ההתחייבות של רמח"ל משנת ת"ץ אינו נמנה על מתנגדיו של רמח"ל כי אם על סגוריו, וכי יחסי ידידות שררו בין כהן מצד אחד ורמח"ל ובאסן מצד שני; כל זה יוצא ברור מהאגרות הבאות: באגרת ג"ב (עמ' קי"ח) כותב רמח"ל לרבו: "הן בואו את כמהור"ר נחמיה כהן וכו' לא ירע לי כי ידעתיו ואת שיחו איש נחת בו". באגרת ס"א (עמ' קל"ז) כותב ר' ישעיה באסן לרמח"ל: "לא אוכל לימוע מלכת לפירארה להפיק רצון אוהבי כמהור"ר נחמיה וכו', אז אי"ה אניע עידך עמו, כי הלא הכרח גדול הוא, כי ים התלונות על ענין הולך וסוער מאד". באסן הביא אתו את נחמיה הכהן להשקית את ים התלונות נגד רמח"ל. ועי' אגרת ס"ז (עמ' קנ"א). ור' משה חאגיז (אגרת קט"ו, עמ' רצ"ז) כותב לבאסן על נחמיה הכהן לאחר לתרבות רעה: "דהאיש הבלילע הזה הוא היה הסניגור (כך צריך לקרוא. ולא "פדוגור" או "פדוגוג" שמציע גינצבורג) של תלמידו (= רמח"ל) הנז', ושהוא היה ראש וראשון להחזיק בדיעתו וס'".

ב. אישור מלא קבלה השערתי שר' יצחק לאמפרונטי, בעל "פחד יצחק" היה ממעריצו רמח"ל: באגרת מ"ג (עמ' צ"ו) מודיע רמח"ל לבאסן: "והיום קבלתי אגרת מכמהור"ר יצחק לאמפרונטי באמנה גדולה". וביותר תוקף מתאשרת השערתי מתוך האגרת ס"ח (עמ' קצ"ב) מייט סיון ת"ץ, שבה כותב רמח"ל לבאסן: "הנה פה אתי כמהור"ר יצחק לאמפרונטי נר"ה, וגם כל השבת יתעכב והוא לומד עמי הכללים אשר חיברתי".

עם איזה ספר, ואולי עם איזה כתבים, שלא ניתנו להגלות אלא לצנועים, וקשה לחאמין, שהכונה אל ספר "אלון בכות" הנדפס ונמסר לרשות הקהל הרחב. נקודות הרמוז שמעל למלים "לוי" ו"כהן" מורות, לדעתנו, שהספר ששלח לו הכיל אותה "תורה" עצמה, שניתנה ללאמפרונטי מקודם ע"י הלוי, ר' שמואל הלוי, וכעת נמסרה לו מידי ר' בנימין הכה"ן. ההשערה קרובה, שהדברים מתייחסים אל כתבים חשודים, שיצאו מבית מדרשו של ר' בנימין הכהן, ששימש אז לבית חרושת להעתקת כתבי ר' נתן העזתי וסייעתו והפצתם באיטליה. מלבד זה "סרסרות" בהמצאת ספרים חשודים עסק השד"ר ר' שמואל הלוי בכתיבת קמיעות על מנת לקבל פרס, אומנות, שהיתה נפוצה בין השד"רים בכלל ושד"רי צפת בפרט. רובם נחשבו "לבעלי שם", או "לפועלי טוב" בלשון בני איטליה. הרי"ל, "הרופא המובהק", לא די שביקש ממנו קמיע בשביל בן אחותו וחולה, אלא שפונה אליו ג"כ במקרים ידועים בתפלה בעד אחרים, בבקשו ממנו ש"יטפל בדבר מצוה", ואם יצליח בדבר, "כאשר הצליח עד עתה בדברים אחרים" הוא מבטיח לו, שיהיה "שכרו הרבה מאד".

אנו רואים שהר"י לאמ. חי באוירה של אמונה בפעולותיה של הקבלה המעשית, באופן שמעשיו של רמח"ל לא יכלו לעורר אצלו רק רגשי הערצה ועין אלה שהוא רוחש לר' שמואל הלוי. והרי"ל לא היה היחידי ברבני פירארה שנמשך אחרי המסתורין של בני זמנו, כי גם הרב השני, ר' שבתאי אלחנן ריקנאטי נמנה על אותו החוג. שכן כשקיבל הר"י לאמפרונטי את מכתבו של השד"ר בצירוף התרופה וקצרה תבונתן לרדת לסוף דעתה עמד ומסרה לריקנאטי, שכנראה היה נחשב למומחה בעניני קמיעות וסגולות. על האטמוספירה ספוגת מסתורין וכיסופי משיח, ששררה בבית המדרש שבפירארה בתחילת המאה הי"ח מעידה כמו-כן העובדה, — שבעלילת הדם שהעלילו על יהודי פירארה בשנת

(2) על דבר השתיכותו של בנימין הכהן לשבתאות ע"י ענייני ש"ץ, פריימן, מקיצי נדומים, ברלין 1912, 93—103, 106—108; שלום, חלומות ר' מרדכי אשכנזי, ירושלים תרצ"ח. לאחר מותו של ר' בנימין הכהן (ת"ץ) עברו, כנראה, הכתבים החשודים האלה לרשות חתנו ר' ישעיה באסן, שעם כל נטייתו לתורת הסוד היה לבו נוקפו להחזיק בכתבי נתן העזתי וחוגו. ועל כן פנה בשאלה לרמח"ל לחתת דעתו על כתבי "ר' נתן". רמח"ל המכתבו מייט סיון ת"ץ השיב לו: "על אודות כתבי ר' נתן — הנה אין רע לגנוז אותם וניוחם היא קבורתם". כי "גם בהם, אומר רמח"ל, יש למצוא איזה דבר טוב. ובמכתבו פניו סיון ת"ץ רמח"ל מבקש מבאסן: "הנה ייטיב שיביא כ"ת עמו בבואו כתבי נתן". אנו רואים איפוא, שכתבי נתן היו ברשותו של ישעיה באסן אחר מותו של בנימין הכהן, ו"ישעיה באסן שמע לעצת רמח"ל וגנו את הספרים ולא קברם, ומן הגניזה הונו גלית לפני חמש עשרה שנים בערך בסקאנדיאנו, עיירה קטנה קרובה לריגיני, מקום מושבו של באסן, ורבה מכתבי נתן העזתי וחוגו.

תפ"א, כעשר שנים לפני פולמוס רמח"ל, נאשמו יהודי פירארה, שהכריזו בבית מדרשם למשיח איזה פנחס כהן (*). לא נחטיא אפוא את המטרה, אם נשער שמרבני ויניציאה לא נעלם הרוח המנשב בבית מדרשו של הר"י לאמפרונטי, ולפיכך לא פנו לפירארה בכלל, או שפנו לשם ולא מצאו און קשבת.

ואם נשאל מדוע אין אנו מוצאים את רבני פירארה בשורת מגיניו וחסידיו של רמח"ל? עלינו לדעת, שבצדם של הר"י לאמפרונטי וריקאנטי שזכרנו למעלה, עמד אז בראש רבני פירארה איש, שעד כמה שאנו יכולים לדון מתוך מעשיו וכתביו לא היה נוטה ביחוד אחרי תורת הסוד, והוא ר' מרדכי צהלון, כשייסד לאמפרונטי בשנת תע"ה את המכתב-עתי הראשון לספרות ההלכה, והתחיל לפרסם את פסקי תלמידיו בשורה של חוברות, שבאו בזו אחר זו, נתקלה החוברת השניה בהתנגדותו של ר' מרדכי צהלון, ונתנה מקום לפולמוס חריף בינו ובין חוגו של הר"י לאמפרונטי. וגופא דעובדא כך הוזה: החוברת השנייה שנדפסה בשם "תוספת ביכורי קציר" מכילה פסקו של ר' פנחס ענו, מתלמידיו המובהקים של הר"י לאמפרונטי, הבא להכריע בזכותו של מנהג האשכנזים לנגן את ברכת כהנים מלרע ונגד דעתו של ר' נחמיה הכהן וסייעתו שרצו לשנות את המנהג. לאחר פרסומה של החוברת מצא ר' נחמיה הכהן, שענו פגע בכבודו במקומות אחדים ופנה לר' מרדכי צהלון בקובלנא נגד ענו. הר"מ צהלון, שכנראה היתה לו טינא על לאמפרונטי, שלא שאל את הסכמתו בהפסקים שפירסם, מצא כאן מקום לגבות את חובו, והדפיס חוברת בשם "מציץ ומליץ", שבו הוא תובע את עלבונו של ר' נחמיה הכהן, ובדברים חריפים הוא פונה נגד "פרחי התורה" ונגד הרבנים, המסכימים על ידיהם. בעקיצה מכוונת כלפי רבני ויניציאה, שנתנו הסכמתם על פסקו של ענו, הוא מוכיחם על קלות דעתם בנתינת הסכמות: "וחדשים לבקרים", הוא אומר קרו מקריס בלתי טהורים בכתבי חיון הארורים, כי עמודי תבל לא היו נוהרים לשקול בפלס הרים מה טיבן של החיבורים אשר הם בסטרייכו, אם כי הפיסקא מכוונת בעיקר נגד רבני ויניציאה, שבשנת תע"א הסכימו על ספרו של חיון "רזא דיחודא", אין מן הנמנע שצהלון רצה בזה גם לבקר את חבורת החכמים, שהתרכזו מסביבו של הר"י. כך שולל הוא מהר"י לאמפרונטי את הזכות להקרא בשם "רב כולל", בהתאם להסכמות הק"ק, שגזרו שלא יהיה רשות לשום א' מחכמי הק"ק לסמוך שום א' מבני הק"ק גם דבר סמכא הוא בלי הסכמת הועד כללי ועמו הסכמת חכמי העיר". ו"רבו", אומר הר"מ צהלון, "חכם אתקרי רבי לא יתקרי". אמת, שלאמפרונטי נסמך באותה השנה ל"רב הכולל" ע"י ר' שמואל הלוי מצפת, אבל אין הר"מ צהלון מייחס שום

(3) ע"י קאסטו ב"אנציקלופדיה יודאיקה" ערך פירארה.

ערך לדברי השד"ר מצפת: "ואין מביאין ראיה", הוא אומר, "מהשטים בארץ דרך העברים". ואחרי הר"מ צהלון נגרר, כנראה, עוד אחד מוקני הרבנים שבפירארה, והוא ר' שבתי אלחנן סאנגויניטי, שכן אין אנו מוצאים את הסכמתו על הפסקים שנדפסו. וגם זקן הרבנים, ר' יוסף בורגי, נראה, שבתחלה היסס בדבר, אם לקרב או לרחק, ורק לאחר זמן מה החליט לומר הן לפסקי תלמידיו של לאמפרונטי. הפירוד הפנימי בחיק הרבנים שבפירארה וההיסוס של אחדים מחבריה, יש בו משום לבאר את שיתוק פעולתם בפולמוס רמח"ל.

השניות בהרכב רבני פירארה בתחלת המאה הי"ח, ובעיקר הנגוד בין הר"מ צהלון והר"י לאמפרונטי, מוצאת את ביטויה ברשימה אחת של "חליצות" בכתב ידו של הר"י לאמפרונטי על שני דפים נספחים לספר נחלת צבי, על האבן העזר, וינ' תכ"א. הרשימה מכילה שש עשרה חליצות, שנעשו בפירארה ובעיירות הסמוכות לה — צינטו, פינאלי ולוגו — בשנות תע"ז—תק"ז. מלבד שמות-איש והאשה רשומים שם גם שמות הדיינים הראשיים והנוספים. והנה הרכבתו של בית הדין בתקופות השונות היא די מאלפת. משנת ת"ע עד תע"ז הדיינים הראשיים הם: ר' יוסף בורגי, ר' שבתי אלחנן סאנגויניטי ור' יצחק לאמפרונטי. משנת ת"פ עד תצ"א הדיינים הראשיים הם ר' מרדכי צהלון, ר' שבתי אלחנן ריקנאטי ור' שמואל ברוך בורגי, והר"י לאמפרונטי הורד למעלת דיין נוסף ביחד עם א' מתלמידיו או עם ר' נחמיה הכהן. משנת תצ"א ואילך כל בית הדין, גם הדיינים הראשיים וגם הנוספים, מבית המדרש של הר"י לאמפרונטי, והוא בכלל, הם. סימן הוא, שכל ימיו של הר"מ צהלון התרחק מהר"י לאמפרונטי.

(1) תעודות סמיכת רב לר"י לאמפרונטי משנת תתע"ה *

התיצבו וראו בתורה שבכתב ואם יקניטוני ויו"ס ויאמר כת"ר (*).
זעיר ואחוך וכו' ואם לא חרשתם בעגלתי עדין תחרישון תמצאו יחיד"תי (*).
ויאמרו רבנן ותלמידהון שמו"אל (*). חרגא וקטינא שפיר וספיר קאמר,
תחלת כל בעי לברוכי וברצונם הטוב יהיו עונים אמן ויודו שמש"ה (*). היה

(* [סמיכת "רב" לר' יצחק לאמפרונטי בצירוף סמיכת "חבר לארבעה מתלמידיו — מאת ר' שמואל הלוי שד"ר מצפת. התעודה כתובה על קלף. מתחת לחתימתו של הסופר, נמצאים חמשה חותמות שעוזה שלו כנגד מספר המוסמכים].

(1) על דרך הכתוב איוב ל"ו, ב במובן: יש לי הקטן (זעיר) כת"ר תורה לשים

בראש ...

(2) עדה"כ שופטים י"ד, יח, "יחידתי" במקום "יחידתי".

(3) מרמו על עצמו.

(4) = משה חי ריקאנטי.

ענו, הגם שאליש"ע⁵ נביא ועניו היה, ומאן נעים החוט השלישי מצלי"ח⁶, וחזור חזור לאברהם⁷ יהיה לגוי גדול, ופוק חזי ותא חזי ומה מה בין ת"ש לת"ח⁸ הקבצו ויאספו אסיפות אסיפות⁹ לדבר הלכה וראו מה המעיין הזה כמה פרה ורבה דגים גדולים וקטנים, וקטנים בולעים את הגדולים הזאת היא מן התמיה ואם אמר יאמר המקשן גם התרצן יש לו ולומר דע לך דכל זה תלוי בעשה מלאכת יי באהבה וחבה ושלא על מנת לקבל פרס, ומכ"ש שיקראו לו רב. כי מאליו המים עולים, ואין מים אלא תורה עינים מאירה הוא האיש הלזה ובשם רב וכולל ושלם יכונה חכם מרבני ישראל ועדיפא מזה רופא ומובהק כזה וכזה ראה וקדש, ומזה יזה, ה"ה כמהר"ר יצחק לאמפרונטי יצ"ו, ובשיתא סדרי שרי לנסויי בחורי ופארי ומעשה ידו להתפאר תלמידים נאים יראים וענוים והחוט של חסד על פניהם אזיל סומקי ואתי חיורי¹⁰, ה"ה אשר למדתי עמהם בהרמב"ם וש"ס ובספרים אחרים, והקשיתי להם מענין לענין ותירצו, והזקיקו לענין, מעיינים ומפלפלים, וידעי למה דקאמרי רבנן, ובכן ראויים לקרותם בשם חבר, והם בפירוש איתמר הגם שכבר נזכרו לעיל בשמם בתרי תרי נקודות הכסף על ראשם, עכ"ז רצה הקב"ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם ש"ם וכו' ה"ה את האורי"ם ואת התומי"ם הבכור כבכורתו כמהר"ר אברהם בכמ"ר משה הכהן, והטור השני כמהר"ר אלישע בכמ"ר אוריאל פנצי, והטור השלישי כמהר"ר מצליח בכמ"ר המנוח יצחק פיסארו, והטור הרביעי הותיק כתיק וספר כמהר"ר משה חי בכמהר"ר שבתי אלחנן ריקאנאטי, כלם כאחד ישמרם השומר מעינא בישא ויציצו ויסריהו בתורה כגפן פוריה, שנת עת"ה תקום תרחם ציון, ס' ונחיה ולא נמות גם אנחנו, ושריר ובריר וקים.

שמואל הלוי שליח
ס"ט ק"ק צפת
ת"ו

- (5) = אלישע פינצי
(6) = מצליח (פראספערצ) פיסארו
(7) = אברהם בכ"ר משה הכהן.
(8) = אולי צ"ל . . . "ח"ש לחי"ח" = בין "חכם שלם לחכם חבר" ?
(9) ע"י תנחומא, הוצ' בובר, ויחי, ס"י י"א.
(10) פתגם תלמודי ידוע, וכאן במובן: הלכה מדת הדין (= סומקי) ובאה מדת החסד (= חיורי).

(2) חליפת-מכתבים בין ר' יצחק לאמפרונטי והשד"ר
ר' שמואל הלוי מצפת

א. ב"ה יום ד' . . . .

יפיית מבני אדם הוצק חן בשפתותיך. אב"י ר"ם ואב"י עז"ר¹.
ה"ה החכם השלם הרב הכולל הודי והדרי כמהר"ר יצחק לאמפרונטי נר"ן.
אחדשו² זאת להודיע למר איך בעיצומו של יום שנכנסתי בקק"י מנטובה זרחה השמש והיה אור במתא ואור עצום בבואו אדוננו הרב המובהק מר קשישא והוא כהן לאל עליון כמהר"ר בנימן³ יצ"ו. ובזמן שהייתי בק"ק פירארה כמה בני אדם דיודעי חן וכן אנשים אחרים בקשו הספר שחיבר הרב הנז' בעל אלון בכות פלא ישובח⁴. ובכן כת"ר ישובח למי שירצו בישיבתו גם לחכם שמואל⁵ יצ"ו שאכל עמו בשבת, ולחכם יעקב⁶ ולמי שירצה אדוני, שאילו היה לי הרבה ודאי שהייתי מוכרם ונותנם במתנה, ועתה אלה הם מעטים ימכרו ויהיו המעות ביד כת"ר לסדר שיסדר הרב המחבר יצ"ו ליתן המעות יתן וחן חן למר. לשמואל הקטן⁷ שיחיה ינשקוה אף נשיקות. לכל הבית בכלל ובפרט שלום רב. להודיע לכת"ר שנתארחתי בבית הגביר כמהר"ר שמואל קנטון יצ"ו בכבוד גדול, ובאחרת אאריך⁸, ומעתה השיאני הנח"ץ⁹, ואני דורש בשלום כ"ת ובאחרת ג"כ אכתוב מה שנדרתי ליצחק שלמה יצ"ו.

שמואל הלוי שליח צפת ת"ו

הרי זה בכי יותן לדת"ן ואב"י ר"ם ה"ה החכם השלם הרב הכולל הרופא המובהק כמהר"ר יצחק לאמפרונטי יצ"ו אור תורתו זורת בק"ק פירארה יע"א.

- (1) מליצה משמות "אבירם ואביעזר".
(2) אחרי דרישת שלומו וטובתו.
(3) = ר' בנימן הכהן ויטאלי מריגיין.
(4) ע"י למעלה במבוא ובהערה 2 שם.
(5) חכם שמואל הוא, כנראה, אחד מפרנסי בית מדרשו של לאמפרונטי, ז"א או שמואל מנירבי הנז' בתור פרנס הת"ת ב"תוס' בכורי קציר" או ר' שמואל חי הלוי הנז' ב"עיסור ביכורי קציר".
(6) חכם יעקב הוא ר' יעקב דניאל אולמו מגדולי תלמידיו של לאמפרונטי.
(7) הוא בנו של לאמפרונטי.
(8) עדה"כ בראשית ג', יג: "הנח"ש השיאני".

ב. יום א' פה פירארה שלשה לחדש טבת שנת עת"ה באתי לפ"ק.

לשמואל דנהירין ליה שבילי דשמיא ככל שאר שבילי דנה"ר דעה וכל עמיקתא ומסרתא. כל מלתא מיני לא אודא⁹. מרבבות קודש אתא. מארעא קדישא לבני גלותא. לראות היש משכיל אל דל, דורש את אלקים כבני מתיבתא, יושב על מדין והולך על דרך, אב לחכמה אב לתורה, ריחיה חמרא וטעמיה חמרא, ידו בכל במדה ובמשקל ובמשרה, לנו ולכל ישראל יהיה זכותו לצנה וסוחרה, ה"ה הרב הכולל ארי שבחבורה, כמהר"ר שמואל הלוי, הגיע זמני לומר לפניו שירה, שליחא דרחמנא ודרבנן מעיר צפת הבריה, ליהודים יהיה לששון ולשמחה יקר ואורה, אכ"ר.

שמחתי כעל כל הון ושימחתי אחרים היושבים עמי במחיצתא במכתב יד מעכ"ת מעשה אצבעותיו. גם על טובה לו השמועה אשר הגיע למחוז חפצו לשלום, אין שטן ואין פגע רע. וגם על כל הכבוד שהוא אשר הכין ה' אלקים לעבדו נאמן ביתו בבית הגביר קנטו"ן ממנו פנה ממנו יתד. חפץ ה' לעולם בידו יצח כנפשו וכנפש כל אוהביו דורשי שלומו, אשר ביניהם אתפאר לעלות מעלה מכל האדם אשר על פני האדמה, הן לכבוד התורה נקיה צרופה וברה, הן לאיש מוסר כמוהו היום נזר פאר ועטרה לראשינו. — קבלתי התורה שנית מיד משה ואומר לי לבבי כי תמימה היא וחמורה מן הראשונה. יען כי מגדולת הסרסור יודע גודל ערך הדבר הנתן, ואם הראשונה נתנה לו לוי, זו מידי כה"ן נמסרה, כי על כן עד למעלה בעיני יקרה, ואם אמצא מכנסים אפזר ואם לא! אכנס, למען לא אעבור דברי הורינו היושבים ראשונה במלכות באתרא וכו' ¹⁰. כל תלמידי וכל חברי אומרים שלום למעכ"ת ולאזהבי תורתו, ואני נשקתי מנשיקות פי אלף אלפים לשמואל הקטן בעד שמואל הגדול והנורא. וכל בני ביתי ציוני ויאמרו לי לבא לפני כת"ר בקידה והשתחויה בעדם. אך אהיה נעצב ולא אוכל להסתיר מפני כת"ר דאבוני ועצבון לבי, יען כי בא לי שחר האורה בצאתו מאתי, ולי חשך השמש בצאתו וירח לא יגיה אורו, דכיון שנפטר צדיק מן העיר פנה הודה פנה זיוה וכו'. הן אמת כי כתבי קדשו האירו אל עבר פני מדרשי עד אשר סרו מאז החשך והאפלה, לכן אם ייטב בעיני אדוני יאיר אורו תמיד בדברי תורתו ולא נלך עוד בחשכה. שלמה יצחק בן אחותי שמחה מצפה לראות בטובת בחירו כאשר הבטיחו, ואני אתנהלה לרגל מלאכת עבודתי לאהוב כל משא כבד, ולא יהיה עלי

לטורח ולא אלאה נשוא את כל אשר יצונו, ואם אקבל מצוותיו עם שמע טוב כאשר הצליח ה' את שליחותו, אזי אהיה שקט ושלאנו, ובצל שדי אתלונן, ושלום, קטינא דארעא יצחק בכ"מ, שמואל לאמפרונטי.

[הוספה]. אגרותיו הלכו להן לאנקונה פיסארו וסיניגאליה. אין זה תוספת כי אם עיקר לטפל מעכ"ת בדבר מצוה רבה ואם יגזור ה' שיצליח בכל מעשיו כמו שהצליח עד עתה בדברים אחרים שכרו הרבה מאד אצל הבורא ית' ואף כי שכר מצוה בהאי עלמא ליכא, עפ"י הרב הגדול כמהור"ר שבתאי אלחנן ריקאנטי נר"ו ועפ"י הצעיר הכותב יפורש שכרו. וכל זה אני מבטיח לכת"ר יען כי האיש אשר אלה לו ירא אלקים הוא מנעוריו ומוקיר רבנן ודחיל מרבנן, ואף הוא צורבא מרבנן. ועתה אבאר את דברי. ידיע להוי למר כי יש אתנו זוג בחורי חמד אשר זה ארבע שנים שנעשו הנשואין ביניהם, ועד עתה לא יכול החתן לבעול בעילה ראשונה ואף כי כאיש גבורתו, והם יראים כי מפני הכשפים נקשרו. האיש שמו יששכר בן מזל טוב ובן ידידיה והאשה שמה לונה בת מרים ובת משה. ושניהם יראי אלקים באמת. ונוסף על כל אלה בליל חמישי פ' מקץ שעברה הלכה האשה על מטתה עם קמיע קשור במתניה כמנהגה, ובחצי הלילה בהיותה עם אישה במטה וישנה לא נתנוה השב רוחה וכמעט נחנקה ולא היה לה כח לדבר ובעזר אלקים דחפה בידה את בעלה והיעירתו משנתו, ויהי כי נעורו שניהם מצאה הקמיע קשור בצוארה הדוק ומהודק היטב כמו בנחנקין ח"ו. כל הדברים האלה אני מודיע לכת"ר למען יבין הדבר על בורייו ויתן תרופה למכתה. והגני חוזר על הראשונות להבטיחו כי שכרו בעולם הזה יהיה נכון נוסף על שכרו הטוב מזומן לעולם הבא. וש"ש ¹¹.

ג. ברוך שבחר בעמו ישראל, וברוך שככה לו בעולמו מי הוא זה אשר לו קול וגדולה וכתר ש"ט הוא אחי יפת הגדל נופך ספיר וג' טורים עמו יפים מיופים על לב מונחים, הודי והדרי, רחוק מעיני וקרוב אל לבי, ושחולת אהבה אני ה"ה החכם השלם הדיין המצוין הרב הכולל הרופא המובהק כמהור"ר יצחק יצ"ו וידיד לבי ואור עיני, ילד שעשועים שמואל הקטן יצ"ו, וגברת הבית והדרה אשת חיל וצנועה אם הבנים תהיה שמחה, ואחותי הגברת וכלילת יופי היא כבודה ובת מלך פנימה סניורה רח"ל מב"ת ¹² ואחותי רעייתי רבות בנות עשו חיל אחות הרב סניורה שמחה ¹³

(11) = ושים שלום

(12) = סיניורה (גברת) רחל מנשים באהל תבורך = אשת לאמפרונטי.

(13) = סיניורה (גברת) שמחה (=אללעגרא) מנשים באהל תבורך.

(9) האיטליקים מבטאים תיו רפה "דלית", וע"כ חורו לאמפרונטי: אודא—אתא. (10) עיי מה שכתבנו במבוא על זה.

מב"ת לכולם ש"ש (= שים שלום) יתן בעדי, ובפרט לחכם וגביר כמה"ך שמואל" (וחכם וגביר סניור קלב"א" ¹⁶) יצ"ו.

אחרי דרוש שלומו וטובתו זאת להודיע איך האיר הבית וכל החדרים אור גדול בקבלת כתבו של קדש קדשים וכמעט שקטונתי ולא נשאר ממני מאומה על כי הגדיל אותי במה שאין בי ולא ריח ולא טעם לשבח שבו הניח עלי. וזה ה' ימים שאני בצער מחולי של טוס ¹⁷, וגם כאב לי אפיטו ¹⁸. וזה ג' ימים שלא הלכתי לבית הכנסת ובקשו עלי רחמים. יקבל הקמיע של הילד שלמה יעקב ¹⁹, וימחול יתן הכתב שבתוך לבעליו, וכן חן למר. לאחרון חביב ש"ר (שלום רב) לחכם המרומם פנחס ²⁰ ולחכם המרומם כמה"ר יעקב יצ"ו ²¹, ובשביל שהייתי בצער לא כתבתי להם בפרטות, והם יבקשו עלי רחמים.

הצער עבד ונאמן בבית אדוני אחי.

שמואל הלוי יצ"ו פ"ט.

ד. פיראה יום א' לס' שים ימינך על ראשו.

לאיש אלקים קדוש הוא שלום רב. ממזרח ממערב, ממני ומכל בני ביתי כגדול קטן ומכל תלמידי וחברי היושבים עמי במחיצתי בקידה והשתחויה כמשפטן הבכור כבכורתו והצער כצעירתו, כאשר היינו באמנה אתו ה"ה איש חיל ורב פעלים, מקור תורתו כמים נוזלים. הרב הגדול החכם הכולל משים למרום שפלים, הלכה כמותו בין בדיני ובין באיסורי כמהר"ר שמואל הלוי שליחא דרחמנא מק"ק צפת. אורו זורח מק"ק ויניציאה הבירה.

אחדשו"ו מכתבי הוזה להודיע לכת"ר איך קבלתי אגרתו השניה שלוחה אלי ממכהר"ר אביעד שר שלום באסילה ²² ממנטובה ובתוכה הכתב אשר נתתי ביד האלוף שר וטפסר כמהר"ר שבתי אלחנן ריקאנטי, והנה תשובתו בצדו. ובאמת כי לקוצר דעתי ומיעוט תבונתי לא יכולתי לקרוא בתוכה ולהבין את דבריו, וגם הרב הנ"ל לא ידע ולא הבין מה

(14) = סיניור קלאווא הוא בודאי ר' אלישע יהושע קלאווא, הגו' בתור פקיד על הת"ת ב"ראשית בכורי קציר".

(17) = טאסטע = שיעול.

(18) = א פעטטא = יש לי כאב בחזה.

(19) נראה שיש כאן טעות וצ"ל "שלמה יצחק" בן אחות לאמפרונטי הנזכר למעלה.

(20) הוא ר' פנחס ענו, מגדולי תלמידיו של לאמפרונטי.

(21) הוא ר' יעקב דניאל אולמו הגו'.

(22) בעל "אמונת חכמים" ממעריצי רמח"ל.

שם השרץ הידוע בסימניו, א"כ יחזור כת"ר לכתוב הדברים כולם בפירוש יותר ויאמר שם השרץ או בלה"ק או בלשון לאטינו או באיזה מלשונות העמים, ויפרש הדברים על בוריין למען הציל אותו האיש מיד מנגדיו להשיבו אל אביו שבשמים בבני חיי ומזוני. חן חן לאדוני ר"ם ונשא מאת אחותי אשר קבלה התרופה על בנה ומה' תהיה משכורתי שלימה. ואני תפלה לאל חיינו למען יתן ארוכה מרפא לכל תחלואיו. וכולנו יחד אמרנו אל נא רפא נא לו בתוך חולי עם ישראל, אע"ג דידענו נאמנה דאיהו כעבדא וכשר קמיה מאריה, מ"מ אמרינן אין חבוש מתיר את עצמו מבית האסורים כדאמרינן בברכות ²³. שמואל הקטן ²⁴ משתחוה לפני הרב שמואל הגדול ואומר בכל יום ובכל לילה בקשות, אולי מזליה קא חזי חליי דמר ומבקש עליו רחמים. וגם כל נשי ביתי מתפללות על רפואתו, אולי ישמע ה' בקולנו ויראה את לחצו אכי"ר וירחם עליו ועל משלחיו ועל כל ישראל כנפשו וכנפש הדורש בשלומו, עבדו נאמן ביתו.

הצער יצחק לאמפרונטי

ה. עמוד הימיני פטיש החזק ורישא דעמי' מדברנא דאומתיה, דורש טוב לעמו, יהי אלקיו עמו וירבה שלומו.

קבלתי אגרתו הטהורה ע"י החכם הכולל סיני ועוקר הרים כמהור"ר יצחק לאמפרונטי נר"ו וקראתי אותו ועיינתי בו מלה במלה, וראיתי התקון הטוב אשר כת"ר תיקן לתועלת האיש והאשה אשר במר נפשם עוברים כל ימיהם, והכל הבנתי חוץ משם השרץ אשר כת"ר כתב. לכן צריך שיפרש השם או בלה"ק או בלשון לעז כמו שייטב בעיניו וישלים התיקון כמו שכתב כת"ר. ועוד צריך לדעת אימתי יניחום הקמיעים עליהם אם בליל טבילה או בזמן אחר. על הכל ימחול האדון. ואם כת"ר יכיר שמשפל מצבי אוכל לשרתו ולעבוד עבודתו, נא בכל לשון בקשה אל ימנע ממני טובו וחסדו, ויקרבני לעבודתו, ובין דא לדא בהשתחויה וקידה אכוף ראשי כאגמון ואכרע עד שיתפקקו כל חוליותי שבשדרה ויראה

(23) דף ה', ע"ב.

(24) הוא בנו של לאמפרונטי.

אושר כנגד לבי החפץ ודורש שלומו נצח. וה' יחזק במעוזו יעשה שלום שלום יעשה לו.

פירארה, יום א', צום עשרה בטבת, לישועתך קייתי ה'. אפר כירה מוכן לעבודתו, שרפרף לכסאו, כלא חשיב.

שבתי אלחנן ריקאנטי

ליד הנשא ומאד נעלה ה"ה הרב הכולל מקובל אלקי כמהור"ר שמואל

הלוי נר"ו

בויניצה.

1. ב"ה סדר ולא יתן המשחית לבא.

החכם הכולל השלם הדר הוא לכל חסדיו אחי וגדול כמהור"ר יצחק

לאמפרונטי יצ"ו.

אותותי אלו יעלו בחימה שפוכה לפני כת"ר שאני אמרתי לאדוני שיתנו לי ליטרא של חילוף²⁵, ולעת כזאת אני המבקש צדקה, ואני האמנתי לדברי אדוני ובכן לא הרהרתי אחר דברי כת"ר, וכל הקהלות נתנו לי נחת רוח וקק"י פירארה כל השנה כולה אני אכתוב כתבים על דבר צדקה לדלי צפת הענייה והחרבה. ועתה אדוני על כל פשעים תכסה אהבה. נא יגדל הודך וחסדך. בחיי שמואל הקטן יצ"ו שלא ישקוט ולא ינוח עד שיגמור ענין צפת, ותיכף ומיד ישלחו אורדין וחילוף²⁶ לא שיעבור ימים אלה ותיכף ומיד אקבלם. בחיי כל ישראל יש לנו לשלוח צדקה לצפת. ותשובתו מהרה. ישועה ושלום לכל אנשי ביתו ולסניויו יוסף ברוך²⁷ וינשק לשמואל בפיו בעדי.

שמואל הלוי

בחיי שמואל הקטן אל יאשימני שהכתב מסוכסך, מרוב כעסי לא

ידעתי מה עשיתי, וחכם המרומם שמואל מפירארה תלמיד כת"ר דרש שלומו.

3 רשימת החליצות שנעשו בפירארה, פינאלי צונטו ולוגו

בשנות ת"ע-תק"ז

1) היום יום י"א לחדש מנחם שנת הת"ע פה פירארה כמ' שלמה מיימון פטר

בחליצה כשרה מרת סמיראלדא בכמ' יצחק כהן אלמנת אחיו כמ' מצליח

(25) קאמביאלי = שטר המחאה.

(26) אַרדינאַ = צו והמחאה.

(27) סיניויר יוסף ברוך הוא בודאי זקן הרבנים שבפירארה: יוסף ברוך בורגו.

מיימון. והג' דיינים היו אלה: כמהר"ר יוסף בורגי, כמהר"ר שבתי אלחנן סאנגויניטי, יצחק לאמפרונטי. והשנים הנוספים: כמהר"ר ידידה כהן כמ' בן ציון אברהם ב"ר יוסף אסקולי. והעדים: כמ' יונה אשכנזי וכמ' יצחק בר שבתי ריאטי.

2) היום יום ד' י"ד לחדש כסלו שנת התע"ב פה פירארה כמ' יחזקאל פונטירי" מולי פטר בחליצה כשרה מרת פיורי באסאנא בתו של כמ' יעקב באסאנא ז"ל אלמנת אחיו כמ' שלמה ב"ר יהודה פונטירימולי ז"ל. והג' דיינים היו: כמהר"ר יוסף בורגי, כמהר"ר שבתי אלחנן סאנגויניטי, יצחק לאמפרונטי. והשנים הנוספים: כמהר"ר ידידה כהן, כמהר"ר יהודה כהן פיראנו. והעדים: כמהר"ר מתתיה פינצי, כמהר"ר יוסף ברוך אלאטיני.

3) היום יום חמישי כ"ח לחדש טבת כ"ו לחדש ינארו (תע"ב?) כמ' מצליח צאמוראנו פטר בחליצה כשרה גמורה מרת בילא חסא אשכנזית אלמנת ר' יוסף צאמוראנו ז"ל אחיו. והשלשה דיינים היו: כמהר"ר יוסף בורגי, כמהר"ר שבתי אלחנן סאנגויניטי, יצחק לאמפרונטי. והשנים הנוספים היו: כמהר"ר ידידה כהן, כמהר"ר יהודה כהן פיראנו. והעדים: כמהר"ר יוסף ברוך אלאטריני, כמ' בן ציון אברהם ב"ר יוסף אסקולי.

4) היום יום ב' עשרה לחדש ניסן כ"ב לחדש מרצו שנת התע"ז אברהם קסטיל בולוניסי פטר בחליצה כשרה מרת שרה ק' בולוניסי בת יונה אלמנת אחיו ר' אלישע חיים קאסטיל בולוניסי. והג' דיינים היו אלה: כמהר"ר יוסף בורגי, כמהר"ר שבתי אלחנן סאנגויניטי, יצחק לאמפרונטי. והשנים הנוספים: כמהר"ר ידידה כהן, כמהר"ר יהודה כהן פיראנו. והעדים: כמהר"ר מתתיה פינצי, כמהר"ר יוסף ברוך אלאטריני.

5) באחד בשבת תשעה עשר לחדש טבת שנת חמשת אלפים וארבע מאות ושמונים לבריאת עולם למנין שאנו מונין פה פירארה מתא דיתבא על נהר פה ומי בארות נפטרה בחליצה כשרה מרת מרים בת יהודה לוי מעיר פינאלי מאת יבמה כמ' יצחק ב"ר דוד כהן מסירמידי, והב"ד היו אלה: כמהר"ר מרדכי צהלון, כמהר"ר שבתי אלחנן ריקאנטי, כמהר"ר שמואל ברוך בורגי. והנוספים: יצחק לאמפרונטי, כמהר"ר ידידה כהן. והעדים: כמהר"ר אברהם ב"ר משה כהן, כמהר"ר אלישע פינצי ב"ר אוריאל רפאל.

6) בחמישי בשבת ארבעה ימים לחדש שבט שנת חמשת אלפים וארבע מאות ושמונים וחמשה לבריאת עולם למנין שאנו מונין פה פירארה מתא דיתבא על נהר פ"ה ומי בארות נפטרה בחליצה כשרה מרת שרה ק' בולוניסי בת יונה אלמנת ר' שמואל ביאנקיני מאת ר' יואב ברוך ביאנקיני תושב רוויגו אחיו של ר' שמואל ביאנקיני ז"ל הגדול. הג' דיינים היו: כמהר"ר מרדכי

7 צהלון, כמהר"ר שבתי אלחנן ריקאנאטי, כמהר"ר שמואל ברוך בורגי, והשנים הנוספים היו: כמהר"ר יצחק לאמפרונטי, כמהח"ר אברהם כהן, והעדים: כמהח"ר יוסף ברוך אלאטיני, כמ' יצחק ריאטי שמש מהישיבת, בשלישי בשבת כ"ג לחדש אדר שני שנת התפ"ז לבריאת עולם למנין שאנו מונין פה פירארה נפטרה בחליצה כשרה מרת מלכה בת יוסף ריאטי אלמנת ר' אליה ינון (?) לאמפרונטי מאת יבמה מנחם בכמ"ר יעקב לאמפרונטי, והשלשה דיינים היו: כמהר"ר מרדכי צהלון, כמהר"ר שבתי אלחנן ריקאנאטי, כמהר"ר שמואל ברוך בורגי, והשנים הנוספים היו: יצחק לאמפרונטי, כמהח"ר יעקב דניאל אולמו. והעדים: כמהח"ר אברהם שבתי כהן, כמהח"ר יוסף ברוך אלאטיני.

8 [צינטון] בשלישי בשבת עשרים לחדש אייר שנת חמשת אלפים ארבע מאות ושמונים ושש לבריאת עולם למנין שאנו מונין פה צינטו מתא דיתבא על נהר פירנו ומי בארות נפטרה בחליצה כשרה מרת רח"ל בכמ"ר יעקב שאקי, ארמלת משה רפאל חיים הלוי בכ"מ יהודה מאת יבמה כמ"ר יצחק עוזיאל ב"ר יהודה הלוי, והשלשה דיינים היו: יצחק לאמפרונטי, כמהר"ר ראובן בר זרחיה יחיא, כמהח"ר עמנואל ב"ר יצחק בן ציון ריקי, והנוספים: כמ' מנשה במכמהר"ר יצחק ידידיה בורגי, כמ' שלמה בר מעלת החכם ר' אליעזר שער אריה.

9 בחמישי בשבת ט' לחדש סיון שנת התפ"ז נפטרה בחליצה כשרה מרת ברכה בת ר' מנחם הלוי מוכר יין מאת יבמה כמר רפאל בכמ"ר יעקב קאמארינו אחיו של כמ"ר משה אליעזר קאמארינו, והדיינים היו: כמהר"ר מרדכי צהלון, כמהר"ר שבתי אלחנן ריקאנאטי, כמהר"ר שמואל ברוך בורגי, והנוספים: יצחק לאמפרונטי, הח"ר יעקב אולמו, והעדים: הח"ר יוסף ברוך אלאטיני, הח"ר אלישע מיכאל פינצי.

10 ברביעי בשבת יום ר"ח סיון שנת הת"ץ נפטרה בחליצה כשרה מרת ברכה בת ר' מנחם מוכר היין מאת יבמה כמ"ר יוחנן דיינה מלוגו אחיו של ר' חננאל דיינה, והדיינים היו: כמהר"ר מרדכי צהלון, כמהר"ר שמואל ברוך בורגי, הרופא יצחק לאמפרונטי, והנוספים: כמהח"ר אברהם ב"ר משה כהן, וכמהח"ר משה חי בכמהר"ר שבתי אלחנן ריקאנאטי, והעדים: כמ"ר משה סאנגויניטי וכמ' מרדכי הכהן.

11 [לוגו] בשנת התצ"א י"ז סיון יום ה' פה לוגו נפטרה בחליצה מרת דינה אשת ר' ישראל חיים זלמן מאת אחי בעלה כמ' טוביה, דיינים: יצחק לאמפרונטי, כמהח"ר יצחק מודונא, והמשכיל שבתי גייניסי, והנוספים: זרחיה יחיא ויהודה רינייאני, והעדים: יוסף חי גאליקו ודוד פאנו.

12 תצ"א יום ב' י"ח לחדש מנחם נפטרה בחליצה פה פירארא מרת גיינטולי אשת ר' שמואל פיסארו מאת אחי בעלה כמ' ברוך, והג' דיינים היו: כמהר"ר מרדכי צהלון, כמהר"ר ריקאנאטי, וכמהר"ר שמואל ברוך בורגי, הנוספים: יצחק לאמפרונטי ונחמיה כהן, והעדים: כמ' יוסף ברוך אלאטריני וכמ' משה סאנגויניטי.

13 בשלישי בשבת תשעה ימים לחדש כסלו שנת התצ"ז נפטרה בחליצה כשרה מרת גוייא בת כמ' משה פיסא תושב עיר צינטו, ארמלת חנניה ב"ר זבולן גאליקו מעיר לוגו מר' ישראל חיים ב"ר זבולן גאליקו, והדיינים היו: יצחק לאמפרונטי, החבר יעקב אולמו, החבר אברהם כהן, הנוספים: כמהח"ר אלישע פינצי וכמהח"ר משה חי ריקאנאטי, והעדים: כמ"ר ברוך כהן, וכמ' יצחק פינטו.

14 בשנת התק"ו ביום שלישי ששה ימים לחדש חשוון פה פירארה נפטרה בחליצה כשרה מרת מזל טוב בת ר' אהרן אשכנזי אשת יעקב ב"ר יהודה צינגולי מאת אחי בעלה כמ' שם טוב ב"ר יהודה צינגולי, והשלשה דיינים היו: יצחק לאמפרונטי ועמו החברים כמהח"ר יעקב אולמו ואברהם שבתי כהן, והנוספים היו: החברים כמהח"ר אלישע מיכאל ומשה חי ריקאנאטי ארבעתם תלמידי. והעדים היו: מנחם ב"ר יואב ביאנקיני, וגד ב"ר יוסף חיים ריגיו.

15 בשנת התק"ז ביום ד' פ' מטות ומסעי כ"ז לחדש תמוז נפטרה בחליצה כשרה פה פירארה מרת בונא אלמנת ר' אליעזר בכמ' שלמה לוי מורטארא מריגיו מאת אחי בעלה כמ' מיכאל, והדיינים היו: הצעיר המחבר יצחק לאמפרונטי ושנים מתלמידי הגדולים: כמהח"ר יעקב אולמו וכמהח"ר אברהם שבתי הכהן, והשנים הנוספים ג"כ היו שני תלמידי, כמהח"ר אלישע פינצי וכמ' שמואל בכהח"ר מתת' פינצי ז"ל, והעדים היו: כמ' יששכר בכמ"ר אפרים כהן ז"ל, וכמ' דוד בכמ' משה חיים מלאוידא ז"ל.

פרק ב' -

ר' יצחק לאמפרונטי מיסדו של המכתב עתי

הראשון להלכה

אף על פי שקבלה היא בידי הביבליוגרפים, שהמכתבעתי הראשון להלכה ולספרות הרבנות הוא הקובץ "שו"ת פרי עץ חיים", המכיל פסקים מתלמידי ביהמ"ד "עץ חיים" שבאמשרדס, שהלכו ונתפרסמו אחד לחדש החל משנת

תפ"ח, לאמיתו של דבר זכות הקדימה לבית מדרשו של ר' יצחק לאמפרונטי, זאת אומרת לשיבת תלמוד תורה של ק"ק האשכנזים שבפירארה בתחילת המאה הי"ח, כי משם יצא הרעיון לפרסם בפרקי זמן מסוימים פרי רוחם של תלמידי הישיבה, דוגמת כתבי האקדמיות השונות, ששרצו אז באיטליה. והרעיון הזה גם הוצא אל הפועל ונשא פרי אם כי לא האריך ימים כיורשו פע"ח באמשטרדם. וגדולה מזאת ישנם כמה סימנים המעידים על הקובץ שבאמשטרדם שקובץ פירארה שימש לו בראשונה מופת ודוגמה.

ואל נא יחשבו הביבליוגרפים, שהוצאתי מתוך איזה גניזה קובץ בלתי ידוע להם כי קובץ פירארה ידוע לכולם, אלא שלא עמדו על טיבו ועל חלקו של לאמפרונטי בעריכתו. שם הקובץ הוא „בכורי קציר תלמוד תורה של ק"ק פירארה", והא לכם פרטים על הקובץ:

בשנת תע"ה נדפסו בוניציאה שלש חוברות זו אחר זו: (1) „ראשית בכורי קציר תלמוד תורה של ק"ק פירארה יצ"ו" והוא פסק על . . . אשר און וחקר ותקן להלכה אחד מתלמידי תת"י (תלמוד תורה יצ"ו) הנ"ל / ה"ה מעלת החבר כמהח"ר יעקב אולמו יצ"ו וקיים דבריו להלכה ולמעשה מעלת / הרב הכולל והרופא המובהק כמה"ר יצחק / לאמפרונטי נר"ו רבו מובהק / המרביץ תורה בקק"י / במדרש הנ"ל ובאו על החתום / שאר רבני וגאוני ישיבת נר"ו / אפריין נמטייה אל האנשים השלמים המעולים ה"ה . . . שניהם היו לאחדים פקידים גם על הת"ת הנ"ל . . . ונדפסו בוניציאה / בשנת עת"ה באתי לפ"ק.

החוברת היא בת 8 (או 9) דפים בגודל קווארט. תשובתו של אולמו תופסת את הדפים 2—5, ובאות אחריה ההסכמות הבאות: מרבו יצחק לאמפרונטי, מיהודה בריאל (מנטובה), מחכמי הישיבה שברומה (יצחק קשטילנובו, מנוח קורקוס ושבתי פונטיקורבו), ממנשה חפץ (וירונה), מיצחק מהחזנים (פאדובה), מיוסף פיאימיטה ושמשון מורפורנו (אנקונה), משבתי אלחנן ריקאנטי (פירארה), מאברהם סיגרי (קסאלי), מיואל פינקרלי (אליסנדריה), מחכמי הישיבה שבויניציאה [שלמה ניצה, רפאל סילוה, יעקב אבואב ושמואל דוד אוטולינגי], ולבסוף באה הסכמתו של ר' יוסף בורגו זקן הרבנים שבפירארה. מלבד להסכמה הזאת כל שאר ההסכמות קודמות לחדש כסלו תע"ה.

(2) תוספת בכורי קציר / תלמוד תורה יצ"ו של ק"ק פירארה יצ"ו / והוא פסק . . . על . . . אשר און חקר / ותכן אחד מתלמידי ת"ת יצ"ו הנ"ל להלכה ה"ה החכם השלם כמהח"ר פנחס חי ענו וקיים דבריו להלכה ולמעשה מעלת / הרב הכולל והרופא הבקי כמה"ר / יצחק לאמפרונטי בכמ"ר שמואל

/ ולה"ה / מעיר סטאנבול נר"ו רבו מובהק המרביץ תורה בקק"י במדרש הנ"ל ובאו על החתום שאר / רבני וגאוני ישיבות נר"ו / אפריין נמטייה אל הגבירים השלמים ה"ה . . . שניהם לאחדים היו פקידים על התורה התמימה בתת"י הנ"ל / ונדפס בוניציאה / בשנת עת"ה ידעתי לפ"ק.

החוברת היא בת י"ז דפים בגודל קווארט. תשובתו של ענו תופסת את הדפים 2—8, ובאות אחריה ההסכמות של: לאמפרונטי, מהחזנים, בריאל, חשד"ר שמואל הלוי, משה זאב (ממזריטש שבפולין, שליח לפדיון שבויים), בורגו, ריקאנטי מרפורגו, מנחם מניס הלוי ליסר (מוורעשנא אשר בפולין גדול), סיגרי, חכמי ישיבת ויניציאה, פינקרלי. כל ההסכמות קדומות לאדר ב' של שנת תע"ה, ובאמת אנו יודעים מתוך מכתב לאמפרונטי שאנו מפרסמים בסוף, שבשמונה לאדר ב' החוברת כבר יצאה לאור.

(3) עיטור בכורי קציר / תלמוד תורה יצ"ו של ק"ק פירארה / סימן א / והוא פסק על . . . אשר / און חקר ותקן אחד מתלמידי תת"י הנ"ל להלכה ה"ה החכם והרופא הבקי כמה"ר יצחק לאמפרונטי בכמ"ר שמואל ולה"ה נר"ו רבו / מובהק המרביץ / תורה בקק"י במדרש הנ"ל ובאו על החתום שאר רבני וגאוני ישיבת (1) נר"ו / אפריין נמטייה אל הגבירים השלמים ה"ה . . . שניהם לאחדים היו פקידים / על התורה התמימה בתת"י הנ"ל / ונדפס בוניציאה / בשנת עת"ה אקום לפ"ק.

החוברת היא בת ט' דפים; תשובתו של נורצי תופסת את הדפים 2—5, ואחריה באות ההסכמות של: לאמפרונטי, בריאל, מהחזנים, מורפורגו, סיגרי, פינקרלי, משה זאב ממעזריטש, מנחם מניס ליסר מוורעשנא, שמואל הלוי שד"ר נוצפת, ריקאנטי, רפאל שלמה הלוי מפינאלי, חכמי ישיבת ויניציאה. כל ההסכמות קודמות לאייר תע"ה.

אם נשים את דעתנו על היסודות משותפים שבשלשת החוברות, שהבלטנו למעלה, יוצא, שמהוות הן חטיבה אחת בתור פרי תלמוד תורה של פירארה, תחת הנהלתו של ר' יצחק לאמפרונטי, ונתפרסמו במצות פקידי הת"ת, ושיש לנו ענין במכתב עתי, זאת אומרת עם חוברות, שפרקי זמן מסוימים מפסיקים בין האחת לחברתה בהדפסתן. עובדה זו מתגלית מתוך הזמנים השונים, המלויים את החסכמות שבשלשת החוברות. ומלבד זאת אנו רואים, שהפקידים על הת"ת, שבמצוותם נדפסו החוברות, אחרים הם בכל אחת מהם. ומאחר שאנו יודעים מתוך תעודות ארכיביות, שפקידי הת"ת נתחלפו בכל שלשה חדשים, הרי שפרק זמן מסוים מוכרח היה להפסיק בין האחת לחברתה. אבל באמת אין צורך לרמוז שכאלה, כי לאמפרונטי (או תלמידו) מגלה לנו את הסוד הזה ברמו די

ברור בחתימה לחוברת השלישית: „אמר המחבר גלוי וידוע לכל מעיין במסכת ביכורים טעם הקרא פסקי דינים אלו בשם ראשית, תוספת ועיטור ביכורים, כי על כן לא נשאר לי כי אם להודיע מה שעניי ראו לא זר, כי רבו כמו רבו פסקי דינים בתת"י של ק"ק פירארא אשר חברום התלמידים הנודעים וגם תלמידים אחרים, אשר לא הגיע זמנם עדיין להראות על . . . ואם יגזור ה' בחיים ויזכו כל הפסקים לעלות על מזבח הדפוס כלם אחד לאחד יעלו ויבאו בשם עיטור ביכורי קציר. אך בואת יבדלו איש מאחיו בציון המספר, כי זה נסמן בסימן א' והאחרים בסימן ב', ג' וכו'". זאת היא תכנית מפורשת לפרסם „אחד לאחד" את פרי רוחם של תלמידי הת"ת במספרים סדוריים כפי שהתגשמה אח"כ בישיבת „עץ חיים" באמשטרדם.

על יסוד זמני ההסכמות אנו יכולים לשער שעל פי התכנית צריכה היתה להופיע פעם לחדשים חוברת אחת בעלת 8-9 דפים, החל מתחילת שנת תע"ה. החוברת הראשונה הופיעה בזמנה, זאת אומרת בתחלת כסלו, שהוא גליון תשרי-חשוון. החוברת השנייה, לרגלי ריבוי החומר שבה, הופיעה בתור גליון כפול בכמות, י"ז דפים, ובזמן, בתחילת אדר ב', כמו שיוצא ברור ממכתבו של לאמפרונטי משמונה לאדר שאנו מפרסמים בסוף. החוברת השלישית בעלת ט' דפים הופיעה בזמנה, ז"א לאחר חדשים — בתחילת אייר בערך.

אם נשווה את „קציר" פירארה עם „פרי" אמשטרדם, נראה שהשם מכתב-עתי הולם יותר את הראשון מכמה פנים. ראשית מצד הצורה החיצונית, כי לחוברות פירארה שער משותף המקושט בציר סמלי, והוא כתר תורה נשוא בידי שני כרובים. וגם מצד התוכן, השאלות אינן שאלות אקדימיות, כי אם שאלות למעשה הנותנות מקום להשתתפותם של רוב רבני איטליה ולווכחים. וכל זה חסר בקובץ „פרי עץ חיים", אשר מלבד לזמן ההופעה הקבוע אין בו מסימני העתונות ולא כלום (פרובסט בק"ס שנה ב', 212).

לאחר שעמדנו על טיבן של החוברות הנזכרות, וראינו שהן מהוות חטיבה אחת ואינו אלא שלשה גליונות של מכתב-עתי דו-חדשי, מצאנו את הפתרון לחידה ביבליוגרפית בחוברת הראשונה, שהעיר עליה שטיינשניידר (ב„צייטשריפט פיר העברעאישע ביבליאגראפיי", כרך ט', עמ' 93). כפי שזכרנו, נמצא בטופסים אחדים של החוברת הראשונה דף נוסף עם הסכמתו של ר' יוסף בורגו, והדף הזה נושא לא את המספר ט' כי אם את המספר י"ח. הזרות הזאת מתבארת על נקלה, אם נשים לב לזמנה של הסכמת בורגו, שהוא ד' בשבט, היינו כחדשים לאחר שנדפסה החוברת הראשונה לפי חשבוננו. בורגו כנראה היה מתחילה מהסס אם לתמוך במפעלו של לאמפרונטי או לא, ורק לאחר שראה רוב רבני

איטליה בהסכמותיהם, שלח אף הוא את הסכמתו. והסכמתו זאת הגיעה לידי לאמפרונטי בשעה שהכין לדפוס את החוברת השניה. ומאחר שהיתה זאת הסכמתו של זקן הרבנים מפירארה, אשר רק לאחר היסוסים הכריע את הכף לזכותו של לאמפרונטי, החליט לאמפרונטי לפרסם את הסכמתו לחוברת הראשונה, שהגיעה לידו באיחור זמן, בסוף החוברת השניה, בעלת י"ז דפים, ולסמן אותה במספר י"ח. לאחר ההדפסה הסירו את הדף האחרון מן החוברת השניה וסיפחו אותו לחוברת הראשונה, כי שם מקומו. מובן מאליה, שלא כל הטופסים זכו לצירוף זה, כי בארבעת החדשים שעברו בין הופעתה של החוברת הראשונה והשניה, נשלחו הרבה טופסים לחותמים שונים. ועל כן נמצאים טופסים, שחסר בהם הדף האחרון הזה.

נשאר לנו כעת לברר את סיבת מותו הפתאומי של המכתב-עתי הזה לאחר הגליון השלישי. הסיבה לקוצר ימיו של „קציר" פירארה, עלינו לחפש בחילוקי דעות, ששררו אז בין ארבעת החכמים שחיו אז בפירארה, ששנים מהם היו רופאים, ואלה הם: זקן הרבנים הרופא יוסף בורגו, שבתי אלחנן סנגויניטי, הרופא מרדכי צהלון ושבתי אלחנן ריקנאטי. מכל הרבנים האלה ריקנאטי לבד נתן את ידו תיכף למפעלו של לאמפרונטי וחוגו. בורגו, כמו שראינו למעלה, ענה הן לאחר היסוס. ואילו סנגויניטי והרופא צהלון עמדו מרחוק לתנועה הספרותית, שיצאה מבית מדרשו של לאמפרונטי ולא באו בסוד המסכימים. וכך אירע הדבר שבשעה שלאמפרונטי חשב שהנסיון עלה יפה, והוא הבטיח לחותמיו לפרסם „אחד לאחד" את קציר תלמידיו במספר סידורי, עסק צהלון בעריכת כתב נגד לאמפרונטי וחוגו, והוא הוא שקירב את קץ הופעתם של פסקי פירארה. ההודמנות להתקפתו של צהלון נתנה החוברת השניה, שבה הסתבך חוג לאמפרונטי בפולמוס עם אחת המשפחות רבת ההשפעה בפירארה, והיא משפחת כהן. צהלון נעשה אז למליצו ופרקליטו של נחמיה ב"ר ברוך הכהן ופירסם בעלום שם חוברת בשם „מציץ ומליץ". בה הוא מתקיף קשה את תלמידי לאמפרונטי, „שלא שמשו כל צרכם", אבל גם את רבם אינו מקמץ. וכדי שהתקפתו לא תחטא את המטרה, הוא פונה כמורכב נגד רבני ויניציאה ומוכיח אותם על קלות דעתם בנתינת הסכמות להדפיס ספרים חדשים, ושעל כן נכשלו בספרי חיון. צהלון רצה להשפיע על רבני ויניציאה, שימשכו את הסכמתם מחוגו של לאמפרונטי, ובלי הסכמתם אי אפשר היה להדפיס בוויניציאה. דברי צהלון קלעו אל המטרה, כי הפולמוס מסביב לחיון היה אז בעצם תקפו, ורבני ויניציאה, כנראה, משכו את הסכמתם מלאמפרונטי מפני דרכי שלום, והוצאת הפסקים נפסקה.

מזרות דרכי היצירה, יש והיא מניחה מכשולים על דרכי היוצר כדי

לכוון את צעדיו למסלולו הוא, למלא את התפקיד שהוטל עליו בלא יודעים. כי כשראה לאמפרונטי שנבעלו לפניו דלתי העתונות, שפתח לשם שיתוף העבודה בין תלמידי בית מדרשו, פנה את תשומת לבו לדרך השנייה של עבודה משותפת, שהיתה אז רווחת באקדמיות שבאיטליה, והיא עבודת האספה והסידור. וכך נוצר בבית מדרשו של לאמפרונטי האוצר התלמודי ה"פחד יצחק", ובאוצר זה השקיע לאמפרונטי כמו כן את רוב החומר שהיה מוכן בידו בשביל ה"בכורי קציר" שלו.

לאמפרונטי נועד אמנם לתפקיד יותר חשוב ומוכרח היה להפסיק בהגשמת רעיונו הראשון, אבל הרעיון הזה לא נח ולא שקט עד שמצא את תיקונו ב"פרי עץ חיים". אמנם טרם מצאנו תעודות מפורשות המעידות, שקובץ פירארה סנה את הדרך לקובץ אמשטרדם, וכי אין ה"פרי עץ חיים" אלא גלגולו של ה"בכורי קציר", אבל הדמיונות שבין שתי הפעולות הספרותיות, המתגלים לעין בוחנת, יש בהם משום לתת ביסוס להשערתנו זאת. ואם נשאל מי הם ה"סרסרים", שהעבירו את הרעיון מפירארה לאמשטרדם, לא תקשה עלינו התשובה. עלינו לזכור, שחלק לא מצער בפירסום חוברות פירארה היה להם לשלשה רבנים אורחים, ששהו אז בפירארה: ר' שמואל הלוי השד"ר מצפת, החסיד כמהר"ר משה זאב . . . שליח לפדיון שבויים מק"ק מעזריטש והרב הגדול . . . המורה צדק בק"ק וורעשנא במדינת פולין הגדול מנחם מניס סג"ל . . . ליסיר. השפעתו של השד"ר מצפת על לאמפרונטי וחוגו בולטת מתוך חליפת מכתבים שפרסמו למעלה, וביחוד מתוך כתב הסמיכה, שמתוכו יוצא ששמואל הלוי היה מן המורים והבוחנים בבית מדרשו של לאמפרונטי, והוא גם עורר את התלמידים, שיפיעו את מעייני תורתם. אבל לא פחותה מזו היתה התענינותם של שני רבני פולוניה במפעלו של לאמפרונטי, וביחוד זו של הרב מוורעשנא, שכן בהסכמתו לחוברת השלישית הוא כותב: "כאשר אנכי רואה ראיתי ספרים שהדפיסו תלמידיו ועוד ידם נטויה להדפיס חבילות חבילות . . . וכדנא חל עלינו להחזיק ידי לומדי התורה לתת ידינו עמהם". ואת סוד התענינותו של הרב מוורעשנא מגלה לו לאמפרונטי במכתב אחד ערוך לבולזאן להרב מוורעשנא, ובו הוא מודיעהו, שהוא שולח לו את התוספת ביכורים מאותו המין של הראשית ביכורים, ומוסיף לאמר: "ואני אבטח ביה במר יקים דיבורו . . . על דבר החתימות אשר הבטיחני". הרב מוורעשנא קיבל עליו אפוא לאסוף חתימות בשביל ה"ביכורי קציר". ואם ניתן על דעתנו, שבמאה הי"ח כמעט כל השד"רים למיניהם לאחר שעשו זמן מה באיטליה נסעו משם לאמשטרדם, המרכז הראשי ל"קבוצים" באירופה המערבית, כי אז נוכל להניח כמעט בוודאות, כי שלשת הרבנים

האורחים שמנינו למעלה הגיעו בדרך נדודם לאמשטרדם והם הם שהביאו לשם את זרע הבשורה של המפעל לאמפרונטי, שהיה כל כך קרוב ללבם. הזרע נפל שם על "עץ חיים" פורה ועושה "פרי" כמאתים שנה.

הדמיון שבין החוברות "בכורי קציר" ושל ה"פרי עץ חיים", מבחינה טכנית וטיפוגרפית, היא הרבה יותר גדול מזה שהביבליוגרפים השטחיים יכולים לתפוס. הללו, בשהם מדברים על קובץ "פרי עץ חיים", רואים בעיניהם כרכים עבים בעלי מאתים ועד חמש מאות דף ויותר, המכילים מאות של פסקים, מזוינים במספרים רצופים של הדפים ושל הפסקים, מספרים המבריחים את הפסקים השונים ומאהלים אותם לקובץ אחד. ואילו החוברות "בכורי קציר" מופיעות אחת לאחת בשער מיוחד ובמספר דפים מיוחד, באופן שכמעט אין שום קשר חיצוני ביניהם. אבל כל מי שאינו מסתפק בסקירה שטחית, וטורח לבדוק את ה"פרי עץ חיים" בהתהוותם, ימצא שכל אותה הרציפות והאיחוד שבין הפסקים שמנינו למעלה אינם בחוברות הראשונות שהופיעו עד ניסן תפ"ט — ז"א ב"ב החוברות של השנה הראשונה. החוברות האלו קיימות לרוב בארבע דפים, חסרי מספר הדף והחוברת, בלי שום קשר חיצוני בין האחת לחברתה. כל אחת מהן עומדת לעצמה ממש כמו ה"בכורי קציר". וגדולה מזו, העמודים טרם נחלקו לשתי עמודיות, כי אם נדפסו בטור אחד כ"בכורי קציר", מה שנותן להם אופי של חוברת ולא של ספר. וסימן לדבר, כי כאשר החליטו לאחד את הפסקים וליצוק אותם בצורה של ספר התחילו מדפיסים את הפסקים בשתי עמודיות.

וגם השער המיוחד שבבכורי קציר יש דוגמתו בחוברות הראשונות של הפע"ח. כי כל חוברת מתחילה ב"הקדמה", התופסת את העמוד הראשון, עם פריזיקישוט בראשה. ההקדמה מזכירה לטוב את הפרנסים אשר נדבה רוחם להקים את דגל התורה (כלומר: שהמציאו את האמצעים החמריים), את הריש מתיבתא ר' יצחק אבאנדנא די בריטו (הראש הרוחני), את חברי הישיבה (המשתתפים בפע"ח). כנגדם אתה מוצא בשער "בכורי קציר" את ר' יצחק לאמפרונטי, שאר רבני וגאוני ישיבות (משתתפים בב"ק) וה"פקידים" על הת"ת. יש הבדל בהדגשה בין פירארה לאמשטרדם, בהתחלה לבה"פ, היוזמה בידי הפרנסים ותופסים את המקום הראשון; בפירארה היוזמה בידי ר"י לאמפרונטי, והפקידים טפלים.

ויצוין כאן, שהצורה הזאת של פסק עם הקדמה בראש נשארה קבועה גם לדורות בשביל כל הבא להשתתף בפעם הראשונה בפע"ח. כך, למשל, אנו מוצאים בקובץ השני משנת תק"א את פסקו הראשון של ר' משה אלואריש

קיים בארבעה דפים (ט'—יב); עמ' א מחזיק הקדמה, נדפסת באותיות מרובעות ובטור אחד, ובה אנו קוראים: "היום יצאתי . . . להלל . . . מע' הפרנסים ומנהיגי החברה המפוארה הנקראת בשם עץ חיים . . . כי בער אנכי מאיש . . . לדבר בפני גדולים . . . ה"ה חכמי ומשכילי בית מדרשנו . . . וכ"ש לפני הרב . . . כמוהר"ר יצחק חיים ו' דנא די בריטו נר"ו".

בניסן תפ"ט מופיעה בפעם הראשונה חוברת פע"ח מזוינת למעלה במספר הדפים, רצוף להחברות הבאות, ולמטה במספר החוברת. וביחד עם זה התחילו מדפיסים בשתי עמודיות לעמוד. מהי משמעותו של השנוי הטכני הזה? לא נחטא את המטרה אם נאמר, שהשנה הראשונה נחשבה בעיני הפרנסים שב' אמשטרדם לשנת נסיון; טרם ידעו אם יהיו להם האמצעים החומריים והרוחניים הנדרשים, כדי לעשות את הופעת הפסקים קבע. בתור נסיון אי אפשר היה לעשות את הפסקים תלויים זה בזה, מפני שטרם ידעו אם ימשכו את ההדפסה וע"כ כל חוברת נשארה בודדה לעצמה. ורק לאחר שנה, כשראו שהנסיון הצליח, ונוכחו שיש בידם כל האמצעים הנחוצים לעשות את הופעת הפסקים קבע לשנה שלמה, החליטו להוברות צורה של גליונות מספר אחד גדול.

ולבסוף כדאי לציין. שבמדה ידועה אמשטרדם קבלה מפירארה גם את כמות החוברת; כפי שראינו למעלה תכנית ה"בכורי קציר" היתה להדפיס שמונה דפים פעם בחודשים; וכנגדה קבעה אמשטרדם גליון, כלומר ארבעה דפים, לחדש.

תעודה: מכתב המלצה מר"י לאמפרונטי לר' יקותיאל גורדון משנת תקי"ב

שיל"ת שמנה ימים לחדש ואדר שנת התע"ה פירארה.

אבי אבי רכב ישראל ופרשיו נר ישראל עמוד הימיני פטיש החוק גבר על כל גוברין הוא ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו ידו הדה בכל תלמוד מדרש ספרי וספרא וגם בשבילי דשמיא נכנס ויוצא כבן בית כעבדא קמיה מאריה הרב הכולל המופלג והמופלא, החסיד הענו והישר זה סיני ועוקר הרים אב"ד ור"מ דק"ק וורענש"א כמהר"ר מנחם מניס סג"ל נר"ו יאיר לנו ולכל יוצק מים על ידו אכ"ר.

אחדשו זאת להגיד לאדוני נשיא אלקים הוא בתוכנו ומבחר גברי"נו כי אין מלה בלשוני ראויה לבוא ולעלות לפני כסא כבודו כי על כן בתחלה חשבתי דרכי ואמר לי לבי אל תהרוס להוציא מפיך מענה כי לא נכונו אמריך לבא על שלחן מלכים מאן מלכי רבנן. אבל בהעלותי על לבבי כי לכבוד אלקינו ישרו אמרינו באמרו קחו עמכם דברים ואם אין כח בפינו

לאמר אמרי יושר ראויים להקרב לפניו, אמרתי גם אני לבא בתשובה שלימה וחסיירה לפני מכתו"ר להגיד לאדוני כי עשיתי ככל אשר צונו בין בעסק המצוה רבה נעשתה ביום אתמול באור"ת משולחת לעיר ויניז"א של שנים ועשרים דוקאטי בין על דבר שלום ואמת אשר צוני לדבר לכל חכמי ישיבתנו, וכולם עונים באימה וביראה שלום שלום למר ולתורתו, וכולנו יחד עשינו ככל יכלתנו למען יסע מהר"ר משה זאב ממחנה זה בכבוד ולא בבזיון וכן היה. וקודם נסעו מפה נתן בידי שלש אגרות לשלוח אותן לכת"ר אחת לפאדוואה, שנית לבולזאנו, שלישיית לאינשפרוק, אולי אחת מהן תגיע לידו, ובתוכן כמדומה לי שהוא מתחנן לפני מעכ"ת על דבר שש ציקינז"ס הראויים להנתן לו, והיה רוצה שיגיעם לידו להביאם אליו בעיר אשר יצוה. ועל דבר קנטורין שאמר שלמה שאינו בשיר השירים ולא קדש הוא, אמינא ולא מסתפינא כי יסכר פי דוברי שקר, ואע"ג דלא ידענא מאן ניהו שלמה מדברי כת"ר אני מבין דאין שלום בעירו ואין שלום שלו. ולמען יצלח מהר"ר משה הנ"ל במצותו הבאתי על החתום הרב הזקן מהר"ר יוסף בורגו נר"ו ואני עמו במחיצתו כתבתי שמי ודברי עדות כת"ר הבאים אלי גם מפיו וגם במכתב בספרו, והיטב ידעתי שיצליח ה' דרכו יען הוא צניע ומעלי ותורת אמת היא בפיו, ועל דבר המגו כבר עיינתי בגמ' שלוחה אלי מעיר רוויגו וראיתי דלאו בכח מגו דהעוזה תירצו התוספות אלא דלי מסתבר דאינוהו טעיני הכי למען לא ליפסדו אנפשיהו. דיוקא דמר טבא הוא וטבא ליהו. ואוסיף שנית ידי לבוא לפני כת"ר בתוספת ביכורים מאותו המין שהבאתי ראשית בכורי תלמידי; אבל יאמר לי מר למי אשלח לאינשפרוק או לבולזאנו, למען יבואו אחרי כן על מזבח, ואני אבטח ביה במר יקיים דיבורו ומאמרו חזק ובריא כאילם על דבר החתימות אשר הבטיחני . . .

כל הרבנים והחכמים והתלמידים מחוו עמי קידה קמי לוי ומשתחויים לפניו ומצפים דברי שלומו וטובתו כל הימים ומתפללים לה' יאריך ימים על ממלכתו אכ"ר.

כתאות הדורש מצוותיו הצעיר יצחק לאמפרונטי יצ"ו

לכי ובואי אל המלך הוא הרב הגדול המופלא והמופלג כמהר"ר מנחם מניס סג"ל ליסר אב"ד ור"מ דק"ק וורענש"א. משכן כבודו בעיר פאדוואה ולזולתו בחדר"ג (=בחרם דר' גרשון).

אינשפרוק להאדון מיכאל מא"י והוא תקיף בחצר השררה

להאדון יעקב ליב קאמיר לאקאנטי אפולזאן

פרק ג' —

תפקידו של המומר נחמיה כהן — לפנים חברו של לאמפרונטי ברבנות בפירארה — בפולמוס רמח"ל

לא למותר יהיה לברר את התפקיד שמילא האיש הזה, שיצא אחר כך מכלל ישראל, בפולמוס רמח"ל. והבירור הזה אינו מן הדברים הקלים, כי מטעמים מובנים למדי, התאמצו בני זמנו להשכיח את שמו ולטשטש את עקבותיו (בפולמוס'). השאלה היא איפוא אם מעשה ההמרה של נחמיה הכהן השפיע מבחינת-מה על מהלך הפולמוס? השאלה לא יכלה מקודם לעלות על לב החוקרים, כי כל מה שידענו על נחמיה זה היתה חתימתו על שטר התחיבותו של רמח"ל, ואף היא נמחקה לרוב, אבל כעת שמונחות לפנינו "אגרות רמח"ל" בשלמותן, ואנו רואים מתוכן את חלקו הגדול של נחמיה הכהן בפולמוס רמח"ל, השאלה בדבר השפעת המרתו על מהלך הפולמוס אומרת שאלוני. והשיבות מיוחדת לשאלה זו, שכן יש בה משום להוציא את השקפתנו על הפולמוס כולו מתוך המסגרת הצרה, שתחמו לה החוקרים החדשים, והיא שכל עיקרה של המחלוקת בקנאה ושנאה אישית יסודה, ולכל היותר באימת שבתאיות מופרות מצדם של הרבנים, כי כפי שנראה להן, הכחות שהניעו את מתנגדי רמח"ל היו הרבה יותר עמוקים ויותר כוללים.

קודם שניגש לבירור שאלתנו, טוב יהיה לזהות את נחמיה הכהן שלנו, כי לא פחות משלשה "נחמיה כהן" היו בתקופה זו בפירארה ולא תמיד נזהרו החוקרים להפריד ביניהם, ואלה הם: א. ר' נחמיה ב"ר ברוך הכהן, שעורר את שאלת הניגון בברכת כהנים, וגרם לפירסומו של כתב הפלסטר "מציץ ומליץ" שנוכר למעלה. ב. נחמיה חי ב"ר יעקב הכהן החתום על שטר ההתחייבות של רמח"ל משנת ת"ץ וקרוב לודאי, שהוא גם חברו של מהר"י לאמפרונטי ברשימת החליצות שפירסמו למעלה. ג. הגביר נחמיה חי ב"ר משה הכהן, שביתו היה פתוח לרווחה ללאמפרונטי ולר' ישעיה באסן). כולם,

(1) על נחמיה הכהן בכלל עיי' נפיג'ירונדי "תג"י". עמ' 223—231, גינצבורג, אגרות 2, עמ' תנ"ט. על טשטוש שמו בתעודות עיי' אלמנצי, תולדות רמח"ל, כרם חמד, ח"ג, עמ' 152, הע' 77; גינצבורג, שם 1, עמ' קצ"ה, הע' 2,400, עמ' תכ"ח, הע' 104, עמוד תל"א, הערה 126.

(2) עיי' פחד יצחק ללאמפרונטי ערך "דגים", שבנשימה אחת הוא מרמז על נחמיה הכהן "שהבאיש את ריחו" ומזכיר את התאכסנותו של ר' ישעיה באסן בביתו של הגביר כמ"ר נחמיה ב"ר משה הכהן בפירארה. נחמיה הכהן דגן הוא לפי דעתי "הגביר נחמיה הכהן" הנז' באגרות רמח"ל, עמ' קג, שאינו מזדהה עם "כמהורר נחמיה הכהן" הנז' כמו כן באותו העמוד. בלתי ברורה היא הזדהותו של "נחמיה הכהן" הנז' באגרות רמח"ל עמ' רל"ח.

כנראה, בני משפחה אחת חשובה ובעלת השפעה, שתורה וגדולה נתאחדו בה, והיו לה יחסי ידידות עם גדולי התורה שבמחוזם — הר"מ צהלון, מהר"י לאמפרונטי ור' ישעיה באסן. בנוגע לר' נחמיה ב"ר ברוך הוקן שבחבורה, וכנראה דודם של האחרים, כבר ראינו למעלה איך נתקלקלו היחסים בינו ובין לאמפרונטי בשל הפסק "תוספת ביכורי קציר"; נחמיה ב"ר ברוך עבר אז למחנה צהלון וסאנגוויניטי מתנגדי הר"י לאמפרונטי, אבל הקשרים והיחסים הטובים שבין הר"י לאמפרונטי ושני "הכהנים" האחרים לא נתרופפו, כנראה, בהתאם להשערתנו שנחמיה ב"ר יעקב הכהן היה מאנשי סודו של הר"י באסן ורמח"ל, השערה, שכפי שראינו נתאשרה בינתים על-ידי מכתבים שונים שבאגרות רמח"ל, שמתוכם יוצא ברור שלא כקטגור בא נחמיה הכהן לפאדובה, אלא כסניגורו של רמח"ל¹).

נתבונן נא לראות כעת, איך מדמים לנפשם תלמידי רמח"ל את היחסים בין רבם ובין הכהן הזה "שהבאיש את ריחו". דמיונם משתקף מתוך הסיפור שמוסר לנו ר' חננאל ניפי בשם ר' יהודה חי מלאוידה, והוא "שפעם אחת הלך שם לפאדובה חכם אחד ממשפחת כהנים שבעיר (זה היה נחמיה, שנקרא אח"כ חרמיה, כהן) שאח"כ נעשה ישמעאלי, וביקש לילך עמו בעוד שהיה מתעסק לילך לעשות קבלת שבת חוץ לעיר ואמרו לו תלמידיו . . . יש כאן החכם פלוני אורח שרוצה לשאול בשלומי ולילך עמנו והוא נאנח על זה והשיב להם ח"ו אל יבא, דכבר אין תקנה לנשמתו, ואז כשהשיב דברים אלה היה אותו חכם בחזקת כשרות בעיני הכל והיה לומד תורה". שני יסודות בסיפור זה, הא' מקום ומאושר על-ידי מכתבים שונים שבאגרות רמח"ל, אלא שכאן הוא מכוסה טפחיים, והוא שנחמיה הכהן היה יוצא ונכנס בחוגו של רמח"ל, דרש את קרבתו וטייל בסודותיו, השני אין לו יסוד בתעודות הידועות לנו, והוא, שרמח"ל ראה מראש, שעתידי הוא נחמיה הכהן לצאת מכלל ישראל ועל כן דחהו בשתי ידי. האגדה, כדרכה, אינה מבחינה בין אוהב לאויב, ושמה היא את דברי ר' משה חאגיז בפיו של רמח"ל, כי כשנודע להר"מ חאגיז דבר המרתו של נחמיה כהן כתב כדברים האלה: שאינו מצטער, "על מה שכבר עשה, דאצלי מה שעשה עכשיו כבר היה עשוי מזה ימים ושנים". (אגרות רמח"ל, עמ' רב"ח). התאמצותם של חסידי רמח"ל לטשטש את היחסים הטובים, שהיו קיימים בינו ובין נחמיה הכהן, מעידה, שמתנגדי רמח"ל הטילו את האשמה על ההשפעה המזיקה של תורתו על אנשים בלתי מחוסנים למדי נגד טענות המסיתים הנוצרים. ואל

(3) עיין למעלה פרק א', הערה 1.

נגד היהודים, מלווה בספרות הסתה לשמד, השתפך בארצות הקטוליות לאחר מפלת הטורקים בסוף המאה הי"ז (1683). ההטפה וההסתה לשמד בין יהודי איטליה הגיעה לשיאה בתחילת המאה הי"ח לרגלי פעולותיהם רבות ההרס של משומדים שונים מסוגו של פאולו מדיצי. כתבי פולמוס וקטגוריה נגד היהודים והיהדות צצו אז כפטריות; לעומתם רבו גם כתבי הסניגוריה של גדולי רבני איטליה, שהכי חשובים הם ספריו של ר' יהודה בריאל ושל תלמידיו ר' יהושע סיגרי ור' יונה רפ"א. וכל מי שחושב, שהוכוח נשאר תמיד בתחומי הספרות, אינו אלא טועה. לעתים קרובות היתה זאת מלחמה כבדה מסביב ל"נפש" שמסיתים שמו עיניהם עליה ופרשו לה רשת לסבכה בסבך של שאלות וספקות, שנים שלמות ארבו המסיתים לטרפם, וכשראו שהארס הספיק לפעפע בשרשי נשמתו עזבוהו לנפשו, ואף גם שלחוהו לבקש עזרה מן המבוכה אצל הרבנים, שברוב המקרים לא נשאר להם אלא לקבוע את העובדה, שאין תיקון לנשמת האבודה. היתה זאת מלחמה קשה, שלרוב הסתיימה בטרגדיה של המרה. נושא של מלחמה נואשה כזאת היה, כנראה, גם נחמיה הכהן. זמן רב לפני המרתו נתנו המסיתים עיניהם בו, ניסו את קרקע נשמתו ומצאוהו תחוח ומוכשר לקלוט את זרע ההסתה. שנים אחדות עבדו את הקרקע וטיפחו את הזרע, וכשראוהו מסתבך בסבך של ספיקות באמונתו לאין מוצא, שלחוהו לנפשו, וכל עמלם של הרבנים, חבריו, שפנה אליהם, להחזירו למוטב, היה לשוא. כי הרקבון כבר נגע במקום חיותו, ונחמיה הכהן עשה את הצעד האחרון; יצא מן היהדות לבלי שוב. קרוב לשער, שבפרפוריו האחרונים פנה גם לרמח"ל מכירו ומעריצו מלפנים, ואז אולי הכיר בו שאין לנשמתו תיקון.

מי שאינו בקי בתנאי החיים הדתיים באיטליה בתקופת הירידיה של המאה הי"ז ותחילת המאה הי"ח, יראה בוודאי בתיאור פעולת ההסתה ששרטטנו כאן יציר דמיוני לבד, ועל כן אני מרגיש חובה לעצמי להעביר כאן לעיני הקורא עובדות אחדות, שעליהן מיוסד תיאורי. בכת"י אחד שבספריית הקהילה בטורין, המכיל תרגום עברי של הברית החדשה (כנראה מעשה ידי ר' יהודה בריאל) והשגותיו של בריאל, נספחו בסוף סוניטים אחדים, שאינם אלא ריב דברים מסביב לאנשים שעמדו על סף ההמרה. והנה נשמע נא את דברי המקור: . . . כי קרבה ישועת אלהים להציל מני שחת את נשמת אדם אחד מן העברים שמו

(4) ר' יהודה בריאל חיבר ספרי פולמוס שונים בעברית וגם באיטלקית. תלמידו יהושע סגרי חיבר ספר פולמוס ידוע בשם "אשם תלוי". ר' יונה רפ"א בעל המחבר של הפרוידה "פלפול זמן זמנם זמניהם" הוא ג"כ תלמידו של בריאל וחיבר מלבד זה ספר פולמוס בשלשה חלקים בשם: "עבודה זרה, גילוי עריות, שפיכת דמים". זמנו ומקומו של יונה רפ"א גיליתי בכת"י אחד בפירארה, שנכתב ממנו בשנת תפ"ה.

טורא בן כמהר"ר שמעון מפאנו ז"ל מתושבי מנטובה אשר בא פירארה לשאוף מי ששון ממעיני הישועה, כה היו דברי אליו:

א עזרא עזרת מצר מתגרה בנו — המציא לישועתך רכב שמים (אח"כ באות עוד ט' טורים) . . .

א אלו היו דברי ישע של הרופא לוריא אל יש"ו זה הנזכר לעיל כי חזר לצורו ואח"כ לסורו

ב סוניט אחר — תשובת יהודה בריאל:

ב עזרא על מה אל צר מתגרה בנו — תלך ותשכח אל כוכבי שמים . . .

ג סוניט אחר — תשובת אס"י (אברהם סגרי יצ"ו):

ג "עזרא על מה תקשיב מתגרה בנו — על מה תזנח האל רוכב שמים . . ."

ד סוניט אחר — תשובה אחרת לבריאל:

ד "עזרא על מה מקור נובע בנו — מים חיים תמיד ודגן שמים . . ."

ה סוניט אחר — תשובת קזיס

ה "עזרא איך יקרא שמך עוד בנו — אם אין עזרתה בך מני שמים . . ."

ה באותו כת"י בעצמו נמסרו שלשה סוניטים אחרים מסביב להמרתו של יהודה אנקונה:

א [כנראה מר' יצחק פאציפיקו] °

א "לו חכמו אנשי ברית צוחו — כי נסתתרה בינת נבניהם . . ."

ב תשובת בריאל:

ב "רועי אליל בוזי ברית צוחו — כי נשגבה בינת נבניהם . . ."

ג תשובת אס"י (= אברהם סגרי יצ"ו)

(5) הסוניט הזה מיוחס ל"אי"ש, ואני משער שאינו אלא "אני יצחק שלום". "שלום" הוא התרגום העברי של "פיציפיקו". את התחימה הזאת "אי"ש במסתרים מצאתי בחרון אחד בסוף ספר מציץ ומליץ שהזכרנו למעלה, וגם שם שיערנו שהוא יצחק פאציפיקו. כבר בשנת תע"ה אנו מוצאים איפוא את ר' יצחק פאציפיקו במחנה צהלון, מתנגדו של לאמפרונטי וחוגו. הסוניטים המתייחסים להמרתו של יהודה אנקונה נמצאים ג"כ בכת"י קויפמן ד. מס' 490. מתוכו נדפס שירו של בריאל במבחר השירה העברית באיטליה לשירמן, 347.

„לו חכמו אלה בכך צוחו — כי נסתרה בינת נבונהים . . .“

כפי שאנו רואים מכאן, ראשי המדברים הם בריאל ואברהם סגרי, שהיו כמו כן ראשי המדברים בעניין חייו, ופגרי היה ג"כ מראשי המדברים באיטליה בעניין רמח"ל. ואין להסיח את הדעת מן העובדה שגם יצחק פאציפיקו, ראש המתנגדים של רמח"ל, מטפל בעניין זה.

על התעודה הזאת יש להוסיף, שבפנסק הרשימות של ר' יהודה אריה מודינה, הנמצא בספרית הקהילה באנקונה, נמצאים טופסי מכתבים באיטלקית „לכתוב למי שרוצה לשנות את אורח חיין“ (ז"א להמיר את דתו).

אולם לאמיתו של דבר אין אנו צריכים להרחיק את עדותנו, שהרי גם ממקומנו הוא מוכרע, שהרי ר' משה חאג'ו כותב בעניין נחמיה הכהן דנו, שבעיניו היתה המרתו לעובדה זה ימים ושנים, „ומפני זה“, הוא ממשיך, „עם היות דרבים בתורה חילו פני לייחד לו כתב להיות פורש ממניות, לא נשאתי להם פנים“.

ועדיין אין אנו רואים מה עניין רמח"ל ותורתו לכאן? לשם זה עלינו לשום לב על הנשק החביב על המטיפים והמסיתים שבין יהודי איטליה בתקופה זו, אין מן הצורך להתעמק יותר מדאי בספרות ההסתה הרחבה של הזמן, כדי לעמוד על טיבו של הנשק, שהשתמשו בו. לדעתנו, יספיק למסור פרטים אחדים על ספרו של מומר אחד, שהמרתו חלה בעונה אחת עם זו של נחמיה הכהן, באופן שיש בספר הזה משום לקרוע חלון לחדרי נשמתו של נחמיה הכהן ולגלות לנו את הנימוקים שהתעו אותו מן היהדות. כוונתי לספר: „התגלות אמיתתה של הדת הנוצרית לעדת ישראל על יסוד סמכויותיהם של הרבנים המובהקים . . . מאת פרנציסקו מריה פיריטי מאנקונה לפנים שבתי נחמו רב . . .“ ויניציה 1741, בהקדמתו לקוראים הנוצרים הוא מודה, שסך שנים מועטות עברו מאז נכנס תחת כנפי דת הנוצרית. במקום אחר הוא מגלה לנו ביתר ביאור את הזמן והמסיבות של המרתו. רק לאחר מלחמה פנימית קשה, הוא אומר, ולאחר וכוחים גמשיים ומייגעיים עם המומר פאולו מדיצי החליט לעשות את הצעד הנואש.⁶ דין וחשבון של המרתו נתפרסם על ידי המסית מדיצי בשנת המרתו והיא 1734, כי במקרים כאלה רגילים היום לסמוך את הפרסום למעשה. המרתו של נחמיה הכהן חלה בשנת תצ"ה, ז"א ג"כ בשנת 1734/35, וגם אצלו, כנראה, תיכף

(6) ע"י אגרות רמח"ל 2, עמ' רצ"ח.

(8) פיריטי מוסר במקום הזה את התפלה בעברית שהתפלל בבדידות שלשה ימים רצופים לפני המרתו. בתרגום גרמני נדפסה התפלה בספרו של החומר פירשט (עמ' 96—98) הנוי להלן בהע' 11. בתפלה זו באה לידי ביטוי כל המלחמה הפנימית שהתלקחה בלבו קודם המרתו.

להמרה פרסום⁹, וראה, שלא רק קירוב זמן מקרב את שני המומרים האלה, אלא גם קירוב מקום, כי מקום פעולתם היא פאדובה—ויניציאה¹⁰. ההקבלות האלו העלו ספיקות בלבי, אם אין כאן איזו ערבוביה בין „נחמו“ ו„נחמיה“ ושני המומרים אינם אלא אחד, ספיקות, שטרם הספקתי לסלקם לגמרי^{10א}. על כל פנים בריא הוא, שהלך הרוח, המשתקף בספרו של המומר „נחמו“ יכול לשמש ראי להלך רוחו של המומר „נחמיה“. להטענות וההוכחות שבספרו של „נחמו“—פיריטי, היה בודאי ערך ניכר בהמרתו של נחמיה, ועל כן חשבנו לנכון למסור את ראשי הפרקים של הספר. מורכב הוא מעשרה מאמרים הדנים:

- א. על אמונת השילוש, המסמכים מספרות הרבנים לקיומה הם: זוהר פ' בא, פרדס רמונים לקורדוירו מאמר ג' ח', וכ"ג. מערכת האלהות (המגיה), מרכבת יחזקאל המיוחס לנחוני' בן הקנה, בחיי פ' תשא וקדושים, שערי אורה לגיקטילייה, מדרש תהלים וקהלת. שמות השילוש הוא מוצא בוהר, בריקאנטי על התורה ובפרדס.
- ב. על הגשמת הדיבור, גם כן המסמכים הראשיים הם ספר הזוהר, קורדואירו, מערכת האלהות וכו' . . .
- ג. שמיח כבר בא. רוב המסמכים לקוחים מספרות הקץ שבתלמוד ובמדרשים, ובכל זאת לא יחסרו הרמב"ן, בחיי על התורה וחיי עולם הבא לאבולעפיא.
- ד. על התורה החדשה לימות המשיח. מסמכים מספרות המדרש, מן הזוהר, אותיות דר. עקיבא, ריקאנטי. מביא כמו כן איזה ספר „מנחת זכרון“ לר' שלמה צרפתי, שאינו ידוע לי.

(9) ר' משה חאג'ו במכתבו הנז', אגרות רמח"ל 2, עמ' רצ"ז מודיע, שדבר המרתו של נחמיה הכהן בא „במכתבי השמועות“ מתחלה בלי שם המומר ואח"כ „בכתב אחר“ נזכר גם שמו.

(10) זה יצא מתוך סיפורו של פוריטי בספרו הנז' על דבר וכוח שהיה לו עם יהודי עשיר אחד שנודמן אתו בנסיעתו מפדואה לויניציאה.
(10א) בינתיים עלה בידי לברר את הדבר, ששני משומדים שונים הם: האחד מאנקונה, ששמו לפניו היה שבתי נחמו, נטבל בכ"ו למרץ תצ"ה, ונקרא שמו בגוים: פרנציסקו מריה פיריטי. מעשה המרתו מתואר בפרטות ע"י המומר מסיתו פאולו מדיצי בחוברת מיוחדת שנדפסה בפירנצי באותה השנה, ואילו המרתו של נחמיה הכהן חלה לא מוקדם לסוף מאי שבאותה השנה ונקרא שמו בגוים גיובני ט' רופיני. במאמרו על „ההמרות שבאונס באיטליה“ (ברבעון האנגלי שמשנת 1936, עמ' 117 וכו'), מזכיר בצלאל רות (עמ' 126, הע' 15) מכתב כתוב בכ"ח למאי 1735, שיש בו ידיעה על ההמרה, העומדת לצאת אל הפועל בפירארה, של איזה כהן ובניו. ונעלה מכל ספק שהמכוון על נחמיה הכהן שלנו. באותה הערה מביא רות חוברת נדפסת על הענין הזה, המכילה שירים „לשם הטבילה שניתן

ה. גאולת העולם כולו על ידי המשיח, המסמכים בעיקר מכתבי הקדש ומדרשים.

ו. עניני המשיח ומותו . . . המסמכים : זוהר, עולם הבא לאבולעפיא, של"ה, לחם דמעה, מלבד זה : כה"ק ומדרשים.

ז. שהמשיח קם לתחייה. מסמכים רק מכתבי הקדש.

ח. עליית המשיח ומקומו לימין ה' באחרית הימים. המסמכים : זוהר משפטים ובלק (מעיר שהמדפיסים במנטובה תיקנו את הטכסט במקום שמצאו בו רמז לנצרות!). ילקוט שמעוני.

ט. שיעבוד ישראל כעונש על סירובם להכיר את ביאת המשיח מסמכים : זוהר, רעיא מהימנא, ריקאנטי על התורה, קורדורו, מדרש תהלים וילקוט.

י. שהיהודים אינם מקיימים לא את הברית החדשה ואף לא תורת משה. וכאן באה התנפלות על התורה שבעל פה ובעיקר על התלמוד, כפי שהיא ידועה לנו מספרות הקראית ומספרות הפולמוס הקודמת.

נוסף בסוף הספר : „לוח משאר מאמרי הרבנים שיש בהם משום לקיים סודות האמונה הנוצרית ועקריה“. כמעט כל המאמרים המצויינים כאן (כשבועים במספר) מאמרי קבלה הם, ומקורם : זוהר, מערכת האלהות, ריקאנטי וקורדורו. המקום הראשי שתופסות הציטטות מספרות הקבלה, ביחוד הזוהר, בביסוס

בחגיגות מידי החשמן טיטו רופו לט. ג. רופני, לפני (בישראל) גרציאדיאו (=נחמיה) ויטא (—) בן יעקב כהן, רב יהודי. השם מתאים לגמרי עם נחמיה כהן החתום על שטר ההתחייבות של רמח"ל, ופלא שרות לא ידע לזהות אותו. אם זמן המכתב מדויק, יצא לנו שזמן רב לפני המרתו הרשמית כבר פרסמו המסיתים את הצלחתם ברכישות נפשו של נחמיה כהן, שכן מכתבו של חאגיו הנז' בהע' הקודמת, המודיע שכבר נתפרסמו הדברים במכתבי שמועות פעמים, הוא כנראה ג"כ ממאי (המכתב בא בתור הוספה למכתבו של יחזקאל קצנלנבוגן, שנכתב בח' ניסן תצ"ה). וזה מחוק את השערתנו, שהמלחמה מסביב לנפשו של נחמיה כהן היתה ארוכה וקשה, ובודאי השאירה פצע עמוק בלב מכיריו וחביריו שמלפנים, שהשתדלו לטשטש את כל המאורע. מעניין, ששד"ל שחי כמאה שנה אחר המאורע יודע לספר לנו מפי השמועה, שנחמיה כהן „היה רועה זונות“ והרבנים גלו חרפתו בקהל ולקחו ממנו הרבנות כדי שלא יתחלל ש"ש ברבים, והוא מפני הבושה יצא מכלל ישראל“ (פניני שד"ל, פרועמישל 1888, עמ' 12). עלינו לראות באגדה זו ניסיון של הקטנות דמותה של ההמרה, אשר המסיתים שמוה לנס נצחון על הרבנים, ז"א לתת להמרת נחמיה כהן גוון אישי ולהורידה לעולם הטומאה של זנות. וראה, המומר גיליו מורוסיני, לפני שמואל נחמיאש, בספרו האיטלקי „דרך אמונה“ (רומה 1683), בהקדמתו המכונה ליהודים, כותב שבשביל כך הוא מספר על עושר משפחתו וכבודה, „כדי להסיר מעלי את הלעו, שרגילים אתם לרונן אחר כל שאר המומרים, והוא שלשם פניות חמריות מוכרחים היו לעזוב את היהדות“.

שני העיקרים הראשונים, השילוש וההגשמה, נקודות ההתנגדות הכי קשות, מראות לנו בעליל עד כמה חביב היה על המשומדים שבאותה התקופה ובאותה הסביבה הנשק הלכות מן הקבלה. היה זה, כנראה, נשק בדוק ומנוסה בפעולת ההסתה שלהם בין היהודים, ורבים היו חלליו¹¹. אנו מוצאים במכתבו של רמח"ל לר' ישעיה באסן, שבו הוא מודיע לו, כי עסוק הוא בכתיבת חיבור להציל מאמרים מרשב"י (= מספר זוהר) זלה"ה מאשר חפא עליהם איש נבל נוצרי אחד, שרצה להוכיח כל בנייני שוא אמונתם הרעה על פיהם. והמה בכתובים בספר אחד נדפס אשר ניתן ליד כמהר"ר יצחק לאמפרונטי ולכמהר"ר נחמיה הכהן נר"ו¹²). אין ספק שיש לנו לראות כאן התחלת פעולתה של ההסתה, שבחרה לה בחושה המפותח את חוג רמח"ל לשדה פעולתה, כי תלמידי רמח"ל בהעמידם את תיקון העולם על לימוד הזוהר, הרי כאילו הכינו את הקרקע לנשק החביב או על המומרים המסיתים. ונחמיה הכהן נפגע. הוא פנה אמנם, כנראה, לרמח"ל, והלזה חיבר בשבילו את כתב ההגנה שמוכיר במכתבו לבאסן. אבל יותר מדאי זלול רמח"ל בכח המשיכה של הטענות האלו¹³, ולא ראה שאת חודו של חרב הקבלה אפשר היה לשבור, או לכל הפחות לפגום, רק בשלילת ערכה של הקבלה בעולם הוכוח והמחשבה, וזה אם על ידי העלתה למעלה מתבונת אנוש למקום „דלית מחשבה תפיסא ביה“, או ע"י הורדתה למטה, רמח"ל שהעמיד את הקבלה, וביחוד את הזוהר, במרכז עולמו היה חסר אונים להושיט לנחמיה הכהן את העזרה הדרושה לו. וכך נולדה ההרגשה בחוגי רמח"ל, ששמץ של אחריות בעד מעשה ההמרה של נחמיה הכהן רובץ על רמח"ל. ומכאן התאמצותם של תלמידיו להקים מחיצה בין נחמיה הכהן ורבם, מחיצה שאינה עומדת בפני התעודות מפורשות שבאגרות רמח"ל. הסכנה הזאת של המשומדים והמסיתים

11) המומר אלכסנדר פירשט בספרו הגרמני „נוצרים ויהודים“ שטרסבורג 1892, מקדיש פרק מיוחד ל„הקבלה והפרותה בשדה הסנגוריה הנוצרית“ (עמ' 222 וכו'). אעפ"י שכשלעצמו מתנגד הוא לנשק הקבלה, אין הוא נמנע מלהכיר את פעולתו המיסיונרית של הנשק הזה בידיהם של מומרים ממינו של פיריטי (ע"י עמ' 226).

אגב, בפרק שהוא מקדיש להמומרים מדיצי ופיריטי (עמ' 94 וכו') הוא מוסר לנו את שמו של פיריטי בישראל : שבתי נחום. מפני שלא ידע את השם „נחמו“, שהוא שם משפחה ליואנטינית שכיה באותו הזמן בויניציאה (בספר מעשה טוביה שנדפס בויניציאה, תע"ה, נמצא שיר לכבוד המחבר מאת זניאל נחמו). גם רות במאמרו הנז' בהע' הקודמת נתקשה בקריאת השם, ולא ידע לזהותו.

12) אגרות רמח"ל 2, עמ' קנ"ב.

13) „כי הראשונה — ז"א להציל מאמרי רשב"י מאשר חפא עליהם איש נוצרי אחד — קלה“, כותב רמח"ל שם, „והנם כמוץ לפני רוח“.

למיניהם — יותר מכולם הרגיש בה ר' משה האגיו שהראה הבנה עמוקה ומקיפה במאורעות זמנו, והוא הוא שלא נרתע מלהטיל את האשמה בהמרתו של נחמיה הכהן על רמח"ל¹⁴).

למראה הפירצה בחומת ההגנה מפני התקפת ההסתה שנפרצה על ידי תנועת רמח"ל, כמה מצרות האופק בניקוריהם וחיטוטיהם של חוקרינו באותיות שטר התחיבותו של רמח"ל, כדי להכריע אם האשמה שהטילו רבני ויניציאה עליו, שבהפצת תורת הקבלה מחוץ לר' אמותיו עבר על שבועתו נכונה היא או לא. כאילו באמת היו רבני ויניציאה ור' משה האגיו בהולים כל כך על האות הכתובה ונכונים למסור נפש רמח"ל עליה¹⁵. ואין החוקרים הללו מרגישים ולא חלים שהרבנים האלה היו שקועים ראשם ורובם בזרם החיים, שהקיף אותם, וכי פעולתם נבעה מתוך צו החיים; הפצת תורת הקבלה במובנו של אותם, וכי פעולתם נבעה מתוך צו החיים; וכל הכרוכים על זיוף שבועתו ועל עוות הדין וכדומה, מעידים, שהחוקרים טרם פרצו להם דרך מן האות הכתובה אל הכחות הפועלים בחיי הרוח.

ואל לנו להתפלא על שאין אנו מוצאים רמז לאשמה זו בכתבי רבני ויניציאה, כי הללו שאימת החקירה מלאת עינים ששררה או באיטליה היתה מוטלת עליהם, לא יכלו לנמק בפומבי את התנגדותם לרמח"ל בזה, שהוא מסייע לפעולת ההסתה של המשומדים, ומוכרחים היו לטפל עליו אשמות העומדות גם בפני השופטים הנוצרים. אבל די להטות און לדופק החיים של הסביבה ולדברי האגיו, כדי לקלוט מתחת להאשמות הנגלות את החרדה מפני הסכנה הנסתרת. מנקודת השקפתנו זאת מקבלת הארה חדשה גם התנגדותם של רבני ויניציאה לפירסום ספר "מאמר הוכוח" של רמח"ל, הבא להגן על הקבלה מפני

"ומכ"ש שאר חכמי האומות, כי כל חפצם ויגיעם להרים דגל ישועתם . . . על קצת דברים ואמרים המתפרסמים מבני עמנו . . . " ועי' כמ"כ דבריו במכתב הנז' (אגרות, עמ' רצ"ו—רצ"ח).

14 עי' למשל דבריו במכתבו לחכמי ויניציאה (אגרות רמח"ל 1, עמ' קנ"ט) . . .
15 השיא במשא פנים לרמח"ל ובאי הבנה לרוחם של רבני ויניציאה ור' משה האגיו השיג גינצבורג במבוא לה"אגרות", שרואה בפעולותיהם, כי "אין קצה לשפלות האדם", והיא אשר "ארגה רשת לרגלי רמח"ל שתשאר לדורות כסמל וכדוגמה של טפשות ורשעות", והרי הוא גם שפרסם את ה"אגרות" המכילות כמה תעודות לזכותם של רבני ויניציאה ותאגיו — כמובן למי שיועד לקרות בין השיטין. גינצבורג אינו חדל מלהדגיש בכל מקום . . . "שרמח"ל נשאר נאמן עד יום האחרון לאותו טופס השבועה". ורואה בכל צעד ושעל זיופים מצד הרבנים כדי להכשילו (מבוא, 22). עי' עמ' תכ"ד, הע' 19, תכ"ה, הע' 52, עמ' תל"א, הע' 133, תל"ד, הע' 176, 173.

טענותיו של ר' יהודה אריה ממודינה ב"שאגת אריה" שלו. החוקרים החדשים מצאו כאן מקום, "להוקיע את שרירות לבם" של רבני ויניציאה; הם מוכיחים באותות ומופתים שאין למצוא שום יסוד לאיסור זה בשטר ההתחייבות של רמח"ל, ולא מצאו טעם אחר לאיסורם אלא קנאתם לכבודו של ר' יהודה אריה מודינה בתור רב "ויניציאי". לאמתו של דבר, חוג מבטם של רבני ויניציאה היה הרבה יותר מקיף מכפי שמדמים להם החוקרים האלה, ולשבח יחשב להם, שלא השתעבדו להאזות הכתובה, ופעלו מתוך נימוקים שבמציאות יסודם, כי ספרו של מודינה נגד הקבלה שימש אז תריס בפני תעמולת ההסתה עד כמה שהיתה מבוססת על ממשלתה של הקבלה בחוגים ידועים. פרסום מאמר נגד ה"שאגת אריה" של ריא"ם זאת אומרת לחתור חתירה תחת אחת מחומות ההגנה של היהדות בתקופה זו. כדאי להעיר שעד כמה שיכולתי לבחון את פעולותיו הסתפרותיות של ר' יהודה אריה מודינה נדמה לי, שהוא בעצמו חיבר את מאמרו נגד הקבלה מתוך כוונות של הגנה כי נשק הקבלה היה רווח גם בידי המסיתים של בני זמנו והרבה להשתמש בו המומר פביאנו פיוגי ב"דיאלוגו" שלו¹⁶, וביחוד במהדורה השנייה משנת 1611. במקום אחר העירונו, שגם מאמרו נגד אמונת הגלגול חיבר ריא"ם מתוך כוונה סניגורית, כי באותו הזמן נדפסה חוברת איטלקית "נגד האמונה הטפלה של הגלגול אצל היהודים". ובכלל רוב חיבוריו של ריא"ם, שהחוקרים רגילים לייחס להם כוונות של "חתירה" תחת קיומה של היהדות, כוונה סניגורית צפונה בתוכם.

שומע אני את קובלנתם של החוקרים, שיותר מדאי הרשיתי לעצמי לפרוץ את התחומים ולהוציא את רמח"ל מתוך חוגו הצר ולהכניסו לתוך שדה המלחמה שבין היהדות והנצרות. אבל רמח"ל בעצמו מגלה לנו את הסוד הזה, כי שמו חדר מעבר לחומת הגיטו והגיע לחוגים נוצרים משכילים, והם הכירו את סמכותו בתורת הקבלה. וכדאי להביא כאן את כל דבריו: "ואגב אגיד לכ"ת דבר חידוש", הוא כותב לר' ישעיה באסן, "כי היום ממש באה אלי אגרת אחת גדולה מן השופט אקוילה פיקי הידוע לכ"ת מויסינצה, שהוא שופט שם, וכותב לי בכמה מיני תחנונים שאכתוב לו דעתי בהיות שמחלוקת היה לו לפני השר שלשם עם עירון אחד ע"ד הקבלה אשר לנו, שהוא קיים היותה חכמה קדושה ומעולה מאד מגלה מצפוני התורה באמת, וזה העירון הכחיש ואמר, שהוא הבל, והביא לסיוע לו דברי ר' יהודה אריה ממודינא בס' שלו שמראה היותה בלי שום יסוד וכולה הבל הבלים. ראה כ"ת עד היכן הגיע פרי המר של זה

17 אגרות רמח"ל 2, עמ' רנ"ה—רנ"ו.

האישי, שאפילו בין הגוים נתפשט ארסו. וגם שרית גדולה מגינובה והיא צרפתית שלחה לקחת אותי בויניציאה בתחנונים גדולים, והיא חכמה מחוכמה, לדבר עמי על הקבלה הקדושה הזאת לשמוע אם היא אמת או לאו והיא יודעת באמת כל דברי האר"י זלה"ה מראש ועד סוף, שנפלאתי מאד לשמוע אותה" (17).
אין מן הצורך להדגיש, שהתעניינותם של הנוצרים המשכילים האלה בספרות הקבלה נובעת מתוך הפצתם של ספרי ההסתה המרובים מעין זה של פיריטי, שהזכרנו למעלה, וכי הנוצרים האלה, לא ניקו לגמרי מפניות מיסיוניות, כי גדולים מהם, רייכלן ופיקו דילה מירנדולה בזמנם, לא ניקו מפניות כאלו, וילדות ותמימות מדברות מתוך קובלנתו של רמח"ל "על שנתפשט ארסו" של מודינא בין הגוים, ולא הרגיש, שהספר הזה שימש אז "ארס נגדי", שהרבנים בעצמם הפיצו אז בגוים.

ויצויין כאן, שר' יצחק פאציפיקו, מתנגדו הראשי של רמח"ל בויניציאה, עסק בהפצת כתב סניגוריה אחר שיצאו מידי ר' יהודה אריה מודינא, והוא הס' "מגן וצנה" (18) המכיל תשובותיו של מודינא על טענותיו של אוריאל דה קושטא נגד התורה שבעל פה, טענות הלקוחות כמעט כולן מספרות הפולמוס הנוצרית, ואשר חזרו ונשנו בכתבי ההסתה של המומרים של המאה הי"ח ממינם של מדיצי ופיריטי שמנינו למעלה. ר' יצחק פאציפיקו מצא העתק איטלקי מכתב "ההגנה" הזה, והרגיש צורך בדבר לתרגמו לעברית בשביל הקוראים העבריים. כל זה מעיד כמה גדולה ורגישה היתה תגובתם של מתנגדי רמח"ל על כל מה שנתן פתחון פה למסיתים לעשות נפשות לנצרות. ולזכותו של רמח"ל עלינו להדגיש, שהוא בעצמו לא נשאר מן הצד בפעולת ההגנה נגד מלחמת התנופה של המסיתים, כי "מאמר העקרים ומאמר החכמה" שנתפרסמו מעזבונו באמ" שטרדם 1783 אינם אלא סניגוריה על עיקרי האמונה של היהדות ועל התורה שבעל פה, סניגוריה המכוונת נגד טענותיהם של המומרים המסיתים ממינו של פיריטי.

יותר מדאי הסחנו את דעתנו מנחמיה הכהן; הגיעה השעה לחזור אליו ולסכם את דברינו. מתוך כל מה שראינו עד עכשיו קרוב לשער, שפעולתו של נחמיה הכהן בפולמוס רמח"ל היתה גדולה בהרבה ממה שרגילים לייחס לו, וזה לא כל כך במערכה הראשונה של הפולמוס שהסתיים בשטר ההתחייבות, שבאה עליו חתימתו של נחמיה כהן, כי אם דוקא במערכה השנייה, משנת תצ"ד והילך,

(18) על מהותו של כתב היד הזה הנמצא בספרות הסמינר בניו יורק, הואיל בטובו להעיר את שימת לבי הפרופ' מארכס לפני שנים אחדות. והריני בזה להביע לו את תודתי הנאמנה.

ופעולתו קיימת בצל המרתו. זמן רב לפני המרתו, בהיותו פוסח על שתי הסעיפים, התחיל נחמיה הכהן להטיל צל על רמח"ל ותורתו. דבר זה פקח את עיני רבני ויניציאה על הסכנה שבהפצת תורתו, שהספיקה להגיע עד לספירות הגבוהות של המלומדים הנוצרים. לא נתרחק מן האמת, אם נשער שנחמיה הכהן הוא הוא שהודיע את טיבו ואת תורת רבו בגוים. כי בזמן שהיה נתון להשפעת המסיתים היה יוצא ונכנס בביתו של רמח"ל וביקש ממנו עזר נגד המסיתים. מתחילה חשב רמח"ל, שעל נקלה יעלה בידו להוציא את נחמיה הכהן מסבך הטענות, שהקיפו אותו המסיתים. בשנת תצ"ד, כנראה, הרגיש רמח"ל, שיצא מנוצח במלחמה מסביב לנפשו של נחמיה הכהן, וכי מעריצו מלפנים לא יחמיץ את ההזדמנות לצאת למלחמת הסתה נגדו בנשקו הוא (19). וזו היתה אולי הסיבה להחלטתו לעזוב את בית אביו, פאדובה, ולעבור לאמשטר-דם, כי עד עכשיו נלאו החוקרים למצוא את הסיבה להחלטתו זו שקיבל עוד קודם שהתחוללה הסערה נגדו. בעונה אחת הרגיש רמח"ל שעזיבתו את מערכת המלחמה והמרתו הקרובה של תלמידו עתידות הן לפגוע פגיעה קשה בתוכן חייו, והיא הקבלה. ועל כן אזור את שארית כחותיו להשיג רשיון לפרסום ספר "מאמר הוכוח", כדי להגן על תוכן חייו מפני ההתקפות הקשות של מודינא, שמצאו להן אז מהלכים בין היהודים ובין הגוים. אולם התאמצותו זו הביאה את רמח"ל בהתנגשות עם רבני ויניציאה, התנגשות שנגמרה בגניזת ספריו.

עוד מלים אחדות על מהר"י לאמפרונטי בקשר עם המרתו של נחמיה הכהן. בעמדתו של בעל "פחד יצחק" לקבלה נראה שחל שינוי חשוב עקב המרתו של חברו לבית-דין נחמיה הכהן. ראינו שבשנת תע"ה היה ממעריצי הקבלה ומכנס ספרים גנוזים שנפוצו בחוג ר' בנימין הכהן: עוד בשנת ת"ץ הוא מגדולי האמונה אצל רמח"ל, מתאבק בעפר רגליו ולומד את כללי החכמה שלו (20). וכשאנו מדפדפים בספרו "פחד יצחק" רב הכרכים, אנו מתפלאים לבלי למצוא הד מעולם המסתורין הזה. ולא עוד, אלא שבמקומות שהוא מוכרח לנגוע בקבלה, מבליט הוא ביחוד את הצד השלילי. בערך גלגול, למשל, מכריעות "העינים" ל"ספרי המתנגדים", ומביא הוא את "ספר בן דוד חברו מהר"ר יהודה אריה

(19) ע"י דברי חאגיז במכתבו הנז' (אגרות עמי רצ"ח) "אמנם צר לי על מה שעתיד (נחמיה הכהן) להרע לישראל בכל פרטי קיום הדת. . . ואין ספק שהוא יגלה מסתורין של ישראל, ובכלם יגלה מספרים אלו שאנו זנין עליהם, ובכך זו עת לעשות לה' ונהיה מוכרחים שלא להניח הדבר בשתיקה עד שיתבערו כל ספריו ומכתביו של זה הנדון מן העולם". מי זה לא ירגיש את הפחד הטמיר, שלא ישובו ספרי רמח"ל לנשק הסתה בידי המומר, מעריצו של רמח"ל מלפנים?

(20) ע"י למעלה מבוא והע' 1.

ממדינא ז"ל לתלמידו הרופא הר"ר יוסף חמיץ ז"ל נגד גלגול הנשמות, ושם חשב להוכיח, שאמונת הגלגול חדשה היא באומה הישראלית ולא נתקבלה ממשח ולא מנביאים. בערך "זוהר" הוא מרבה להביא את דברי הפוסקים שאין לסמוך על הזוהר כשהוא מתנגד לתלמוד. בערך "קבלה" הוא כותב בין השאר: " . . . ועיין ספר שאגת אריה נגד הקבלה והמקובלים והם ל"א פרקים חברו הרב הכולל כמהור"ר יהודה אריה ממדינה זצ"ל לתלמידו הרופא כמהר"ר יוסף חמיץ ז"ל ועובר בשתיקה על ספרי הסניגוריה של יש"ר וכדומה. ברור הדבר, שרחוקים אנו מ"האמונה הגדולה" של רמח"ל, שלפיה ספרי מדינא, "ארס" הם, כי בודאי שלא היה מכניס את ה"ארס" לתוך ספרו. לא נחטא את המטרה, לדעתי, אם נזקוף את שינוי עמדתו של לאמפרונטי לקבלה בחמתו של חברו לבית דין, לאמפרונטי הכיר מקרוב את הסכנה הכרוכה בהפצת תורת הקבלה, כי כמו שראינו, פרשו המסיתים את רשת "הקבלה" עליו ועל נחמיה הכהן בבת אחת, האחרון נפגע ונלכד ולאמפרונטי יצא בשלום. מנפשו חזה את המאור האפולוגיטי שבכתבי מדינא, ועל כן הכניסם לתוך ספרו כארס נגדי למגפת ההסתה. את דעתו בסוף ימיו עלינו לראות בדברי ר' משה חאגיז, המובאים על ידו באריכות בערך לימוד וסדריו. עם כל ההערצה לזוהר ולספרי קבלה, צורך השעה היא לגנוזם דווקא היא עת לעשות לה' הפרו תורתך . . . ואבותינו ספרו לנו מכמה אנשים שחלפו ברית התורה בהיותם נסמכים על הפירושים שהם היו מפרשים בדברי הזוהר הקדוש והרעיא מהימנא . . ." (21).

נסיונותיו המרים עם נחמיה הכהן פקחו את עיני לאמפרונטי והראו לו לדעת כמה גדולים ומרחיקי ראות הם דברי הר"מ חאגיז, מתנגדו של רמח"ל, ולא היסס מלסגלם לעצמו — ובזה גדולתו.

פרק ד' —

ר' יקותיאל גורדון, תלמידו של רמח"ל באיטליה, בשנת תק"ב

בפרק הראשון עשינו צעד לאחור, והסתכלנו מאחורי הפרגוד של רוח הסוד, שפרש את ממשלתו על החוגים הקרובים לרמח"ל עוד טרם שהופיע האחרון על הבימה ההסטורית. בפרק זה האחרון אנו עושים צעד לפנים ומעבירים לפני הקורא פרט ידוע מחייו של אחד מתלמידי רמח"ל הנלהבים בשנת תק"ב, זאת אומרת כשש עשרה שנים לאחר ששכך אש המחלוקת. התלמיד הוא הרופא ר' יקותיאל גורדון מוילנא, אשר הדליק את גץ המחלוקת כידוע. השינוים, שחלו

(21) הדברים האלה מתאימים לדברי חאגיז ב"אגרות רמח"ל" שהבאנו למעלה בהע' 19.

בהערכת אישיותו של רמח"ל, חלו כמובן בהערכת תלמידו זה. מתחלה טבעו אותו החוקרים בחותם של שרלטן ונוכל, וכשעלה כוכבו של רמח"ל נחו אחדים מקוי אורו על הרופא יקותיאל גורדון.

התעודה, שאנו מפרסמים כאן, מראה לנו את ר' יקותיאל מסתובב בערי איטליה בתור שליח לפדיון שבויים מקהילת בריסק דליטא. כותבי תולדותיו של ר' יקותיאל מזכירים את שליחותו לקבץ כסף בשנה זו בהג' (1). תעודתו מראה, שהשליחים מבריסק דליטא פנו גם כן לאיטליה הענייה, שבשנת תצ"ז ראתה את עצמה אנוסה לפנות להונלדיה העשירה, ולבקש מיהודי אמשטרדם תמיכה כספית.

התעודה הזאת אף היא מוליכה אותנו לחוגו של לאמפרונטי. לקוחה היא מ"פנסק הקיבוצים" שבפירארה, כתוב בכתב ידו של לאמפרונטי, שהיה "אפי" טרופוס לפדיון שבויים ולעניי ארץ ישראל". הפנסק מכיל העתקת כתבי המלצה, "קיבוץ" בלשון הזמן ההוא, שהביאו אתם השליחים השונים למיניהם ולארצותיהם, אשר עברו דרך פירארה לשם קיבוץ כספים. רגיל הוא לאמפרונטי להעתיק בפנסקו את ה"קיבוצים" השונים, שקיבצו השליחים דרך הילוכם. על ידי כך ניתן לנו להכיר את דרך נדודם של השליחים האלה, וביחוד את הערים, שעברו בהן, עד שהגיעו לפירארה; כשהמעתיק מגיע לפירארה, הוא מוסיף לרוב כדברים האלה: "היה פה פירארה ועשינו עמו חסד ואמת" . . . או פתגם דומה לו. ברגיל סרו השליחים שבאו מצפון מקודם לויניציא, משם נסעו לפאדובה ועברו עוד עיירות קטנות אחדות לפי שהגיעו לפירארה.

(1) ע"י תולדות חכמי ירושלים לפרומקין ח"ב, עמ' 139. כדאי להעיר כאן, שמתוך תפלתו של ר' יקותיאל גורדון שהנפיש ריבלין בספי' הגד' עולה הד קול הפולמוס במסיתים, שדברנו עליהם בפרק שלפני זה, וישנם רמזים, שהתפלה באה כנגד תפילת המסיתים של המומרי' מדיצי—פיריטי, הנזכרת למעלה (ע"י הערתנו 8 לפרק הקודם), ואשר נדפסה ע"י פאולי מדיצי בשנת 1734. יקותיאל גורדון, בתור תלמיד לרפואה בפדואה ויוצא ונכנס בביתו של רמח"ל, מוכרח היה למשוך על עצמו תשומת לבם של צידי נפשות, שכמו שראינו לטעו את עיניהם ללאמפרונטי ולנחמיה כהן. מעשה ההכנה להתפלה שר' יקותיאל מתאר לנו, מזכיר את סיפורו של המומר פיריטינחמו, שסידר את תפלתו שלשה ימים רצופים מתוך התבודדות. ואם המומר מתפלל לתיקון נפשו, מדגיש גורדון כנגדו: שהוא מתפלל "לא לכפרת עוונותיו כי אם לתיקון כלל ישראל". הד קול ההסתה עולה מפסקי תפלה הבאים: "ועם כל אריכות הגלות אנו מקיימים כל התורה . . . וישועה לא נמצא לנו? למה יאמרו הגוים שהחלפת אותנו על אומה אחרת ח"ו? קומה לישע עמך, לישע משיחך". ואין לראות בדברים אלה מליצות ריקות, כי אם צעקות שהתפרצו מעומק נשמתו. והמעניין ביותר הוא במה שהוא מלמד זכות "על מי שאינו מאמין בגאולתן של ישראל" — זאת אומרת, שמאמין שמשיח כבר בא — "כי מי יוכל להאמין גלות כל כך ארוך . . . ולפי רבות השנים פליאה נשגבה בעינינו איך נשארים יהודים עם כל הרשע שיש להם עם הגוים". המכיר את פעולת ההסתה של המומר מדיצי ופיריטי יודע עד כמה היו "מרשיעים" את היהודים בטענות אלו.

ה"קבוץ" שאנו מפרסמים כאן הוא יוצא מן הכלל. אין לאמפרונטי מעתיק כאן את ה"קבוצים" שהביאו אתם שני השליחים, כי אם כותב מכתב המלצה מקורי, ובו רק נזכר שיש להשליחים "קבוץ נדפס מעיר מנטובה". יש לשער, שר' יקותיאל גורדון השתדל לחדש את הקשרים הישנים עם חוגו של רמח"ל, ולכן פנה בעיקר למנטובה ולפירארה, שתי הערים שנשארו נאמנות לרמח"ל עד הסוף. פסח, כנראה, על ויניציאה מפני אימת מתנגדיו הקודמים. וגם השעה לא היתה מוכשרה, שכן באותה השנה עצמה לקחו רבני ויניציאה חלק במחלוקת יעב"ץ ור' יונתן אייבשיץ, והכריעו את הכף לחובתו של אייבשיץ בהסכימם לפסק דינם של רבני אשכנז, שהחרימו את כותב ה"קמיעות". הופעתו של ר' יקותיאל גורדון בוויניציאה בשעה זו, עלולה היתה לגולל עליו את עוונותיו הראשונים.

היו פה פירארה שני שליחים מעיר בריסק די ליטא שם הא' ר' גרשון ושם האחד הרופא ר' יקותיאל והיה להם קבוץ נדפס בעיר מנטובה והיה להם ג"כ ספר אחד אשר היה חתום בו חתימות ממקצת רבני איטליה, וזה אשר נכתב להם מעירנו יע"א.

אנשים הללו הם של צורה כאשר יעידון יגידון החכמים השלמים העומדים עליהם בשורה ותורתם אשר בלבם ג"כ מעידה להם דלאו ממהדורי מילי ניגהו וארחו לחברה, וכתתו רגליהם מעיר לעיר וממדינה למדינה ותנו ננעלו שערי העזרה. וזו וה"ן צריך לומר זו ווי ממתא ווי מדברא, מחמת רוב החובות אשר סבבו לקהילתם ועל דא נפק לברא. והנוש"ם דייך שעתן, והרבית אוכלת בהם קרנא ופירא, ואין לאל ידם להקל משא החובות אידי דנפישא בעירם קל הברה, ובאזנינו שמענו ובעינינו ראינו מגלת קינות ומגילת איכה צרה כמבכירה, אשר הביאו בידם. ודא עקא כי קצור קצרה ידם מפדות, וצרות צרותיהן תמידין כסדרן ומוספין שלא כהלכתן מכה בלתי סרה, וכלתה פרוטה מן הכיס מחמת ההוצאות שחלו להיות בחשבונם ועברו העברה להקיש על פתחי נדיבים להיות להם מעיר לעזור צנה וסוחרה, וע"כ בראותינו מגלת קיני"ם והג"ה ויה"י בשל"ם צוק"ם נכנסנו בעובי הקורה להליץ בעדם אל כל המקום אשר תדרוך כף רגלם כיהודי ועוד לקרא, ואזרנו כגבר חלצינו ונתנו להם מקופת פדיון שבויים איטאלייאני וספרדים, עם נדבת הקק"י הכל בכלל סך עשרים וארבע ציקיני על הגאולה ועל התמורה. וכפנו פרושות לאל המושיע ישלח דברו וירפאם מכל צוקה וצרה ובשכר זה אל חי חלקנו צורנו יקבץ שה פזורה, ויבנה לנו בית הבחירה, במהרה בימינו. אכ"ר.

פרקי רבינו הקדוש

מ א ת

דר. מיכאל היגער

מ ב ו א

הפרקים האלה נדפסו בנוסחאות שונות בשם פרקי רבינו הקדוש, מעשה תורה לרבינו הקדוש, שבע חופות, חופת אליהו, וחופת אליהו רבה (ראה הביבליוגרפיה, והערת ענעלאו, מנורת המאור, כרך ד', צד 452—453). מה שנוגע לחופת אליהו רבה, כדאי להעיר, שהיה לפני הראשונים ספר אחר בשם זה, "חופת אליהו רבה"—וגם ספר "חופת אליהו זוטא"— מדרשים, שאבדו, ושהכילו מאמרים ע"ד צדקה, תלמוד תורה, וענינים אחרים (ראה מנורת המאור לר"י אבוהב, סימן ר"א, וסימן רמ"ז; ומאמרי "חופת אליהו בילקוט ת"ת", עלים שנה ג', חוברת א', אבל השוה רב פעלים לר' אברהם בן הגר"א, ריש אות ח'). ובסדר המספרים. בשבע חופות שפירסם רח"מ הורוויץ בכבוד חופה שלו, הסדר המאמרים שבפרקים האלה נסדרו ע"פ מספרים, ומכילים לרוב מדרשי אגדה, הנהגות, משלי מוסר, ויראת ה'; ויש שנויים רבים בגירסאות המאמרים הוא: שבעה, שלשה, ששה, שבעה, שמונה, עשרה, י"ב י"ג, שבעה, עשרה, שבעה, שמונה, עשרה, וכו'. בחופת אליהו רבה שהו"ל החכם ענעלאו, במנורת המאור של ר"י אלנקאוה, ושבראשית חכמה לר' אליהו וידאש, סדר המספרים הוא: שלשה, ארבעה, חמשה, וכו', וחמשה עשר (מנורת המאור, כרך ד', צד 452—492; ראשית חכמה, צד רס"ז א' — ר"ע ב', אמשטרדם תקל"ו). במעשה תורה המיוחס לרבינו הקדוש, המספרים מסודרים משלשה ועד עשרה (המאמר הארוך, שבעה דברים מעכבים את התפלה וכו', הנמצא בדפוס קושטא, אינו בדפוס ויניציאה, כל בו, וביהמ"ד. והגר"א מוויילנא השלים מספר עשרה מברייתא דמעשה תורה עם מאמרים מתלמוד ומדרשים ומספרים אחרים עד רפ"ב סימנים, וקראו בשם עשרה מאמרות— ראה הביבליוגרפיה). בפרקא דרבינו הקדוש, הוצ' שענבלום, סדר המספרים הוא: ששה, חמשה, ארבעה, שלשה, שבעה, שמונה, תשעה, עשרה, אחד עשר, שנים עשר, שלשה עשר, ארבעה עשר, חמשה עשר, ששה עשר, שמונה עשר, תשע עשר, עשרים ושנים, ועשרים וארבעה. ובפרקים הוצ' גרינהוט, הסדר הוא לרוב כמו הסדר בכ"י שלפנינו, שהנני מוציא לאור.

אבל במהדורת גרינהוט חסרים בסופם המספרים י"ד—כ"ד. וכ"י אחד מקובץ ענעלאו, שבביהמ"ד לרבנים דנויארק, המתחיל "פרק רבינו הקדוש זצ"ל וזה מעשה תורה שנאמרו על יד רבינו הקדוש", מכיל רק את המספרים ששה, חמשה, וארבעה. וב"דברים שמנו חכמים במנין", שפירסם ענעלאו (ראה הביבליוגרפיה), הסדר הוא: שלשה, ארבעה, חמשה, ששה, שבעה. ובדרך כלל יש להעיר, שנוסחאות המדרשים האלה, שבהן המספרים הם בלי סדר נכון, הן העקרויות; והפרקים האחרים עם המספרים בסדר מדויק הם מאוחרים. ונקוט כלל זה בידך, לא רק בנוגע למדרשים האלה, כי אם לכל ספרי ימי הבינים, המביאים מאמרי התלמוד ושאר ספרי חז"ל, כגון מנורת המאור לר"י אבוהב ומנורת המאור לר"י אלנקאוה, ואחרים.

שענבלום וגרינהוט, שניהם חושבים כי הפרקים האלה נתחברו קודם חבור התלמוד, כיון שהרבה מאמרים, שנשנו בפרקים האלה מובאים בתלמוד בלשון ת"ר, ושלא נמצא בכל הספר אף דבר אחד, הנשנה בששה סדרי המשנה. גרינהוט מחליט משום זה, שספר זה הוא התוספתא, שנוספה על המשנה, ושלא רצה רבי לאסוף במשנה סדר זה. לפי השערת שענבלום, הפרקים האלה נתחברו בבית מדרשו של רבינו הקדוש. ולפי גרינהוט, כיון "שכמעט כל המספרים שבפרקי רבינו הקדוש נמצאים גם במסכת אבות", מה שהשמיט רבינו הקדוש ממסכת אבות, באו הדורות שלאחריו ואספו לאסיפה למען לא יחסר דבר ממשנת אבות העולם; והפרקים האלה נקראו פרקי רבינו הקדוש ע"ש התחלתם, אבל נתחברו בבית מדרשו של ר' יוחנן במקום שנתחבר גם הירושלמי. גרינהוט מוכיח ג"כ שמסדרי הש"ס השתמשו בפרקים האלה, כיון שהרבה ברייתות המובאות בתלמוד אינן נמצאות בשום מקום זולת בפרקים שלפנינו.

אבל אם נדקדק היטב בנוסחאות המאמרים של הפרקים האלה נראה, כי מחבריהם לקטו את המאמרים מהתלמוד, מדרשים, ומקורות אחרים, וסדרום לפי המספרים. הם מוסיפים תמיד על דברי התלמוד; ולפעמים עירבבו את מאמרי התלמוד. רוב המדרשים האלו מביאים ג"כ מאמרים של האמוראים ומסדרי התלמוד; כמו, המאמר, ז' דברים צוה רבינו הקדוש את בנו בשעה שנפטר לבית עולמו; ומאמרים ע"ד ריב"ל. ובכל זה אין שום ספק שגירסאות אחדות של המאמרים, המובאים במדרשים אלה, הן מדויקות מהגירסאות שבתלמוד.

על שאלת גרינהוט, מדוע לא נמצא בכל הספר אף דבר אחד הנשנה בששה סדרי המשנה, יש להשיב, שרוב המאמרים במדרשים אלה הם מאמרי אגדה, ומאמרי המשנה הם לרוב מאמרי הלכה, ובאמת, מאמרים אחדים בפרקים האלה אפשר שבאו מהמשנה. ראה, למשל, את המאמר בפרק רביעי של מהדורה שלנו, ז' דברים עשו אנשי יריחו וכו'. המאמר הוא נמצא במשנה, פסחים נה. ב—נו. א. וגם בברייתא בתלמוד, שם, נו. א. גרינהוט מסיק, שמדרש זה נתחבר בבית מדרשו

של ר' יוחנן בא"י. אבל רוב המאמרים של הפרקים האלה נמצאים בשנויים בתלמוד בבלי, ובשאר מקורות בבל. וכן יש להשיב על מה שמוכיח, שמסדרי הש"ס השתמשו בפרקים האלה, כיון שהרבה ברייתות המובאות בתלמוד אינן נמצאות בשום מקום זולת בפרקי רבינו הקדוש. אנו יודעים, שהרבה ברייתות אחרות המובאות בתלמוד אינן נמצאות לא בפרקי רבינו הקדוש, ולא בשום מקום. ומוכח שמקורות התלמוד אבדו; וכן אבדו המקורות של הברייתות האלה, המובאות בפרקי רבינו הקדוש.

וכן השערת ר' אברהם בן הגר"א, שבעל שאלות השתמש בחופת אליהו רבה (רב פעלים, ריש אות ח'), והשערת גרינהוט שבעל שאלות השתמש בפרקי דרבינו הקדוש (ספר הליקוטים, ח"ג, צד 24), מופרכות הן. בטויים אחדים, המובאים בחופת אליהו רבה, ובפרקי דרבינו הקדוש, מובאים ג"כ בשאלות. אבל מדוע נאמר שבעל שאלות השתמש במדרשים האלה, ולא להיפך? או שכולם השתמשו במקור אחד שאבד? יתר על כן, גרינהוט אומר, שראשונים אחדים השתמשו בפרקי רבינו הקדוש, משום שמביאים מאמרים אחדים בשם פסיקתא, או תוספתא, והמאמרים ההם אינם לא בפסיקתא ולא בתוספתא שלפנינו—אבל נמצאים בפרקי דרבינו הקדוש (ספר הלקוטים, ח"ג, צד 24—25), ראייה זו איננה מתקבלת על הלב. הנה דבר ידוע לכל הוא, שהרבה מאמרים של התוספתא והפסיקתא אבדו, אבל היו בתוספתא ופסיקתא שלפני הראשונים—וביחוד בשעה שהראשונים מזכירים בפירוש את התוספתא, או את הפסיקתא. ואם תמצא לומר, שהראשונים כיוונו למקורות אחרים, מי יאמר שכיוונו לפרקי רבינו הקדוש, ולא למדרשים אחרים שאבדו.

פרקי רבינו הקדוש, שהנני מוציא לאור כאן, העתקתי מכ"י תימן אחד, שבאוצר הספרים בביהמ"ד לרבנים דנויארק, כ"י זה מכיל ג"כ פירוש ערבי להפרקים האלה. נוסח הפרקים הראשונים קרוב הוא לנוסח גרינהוט, ושל פרקים האחרונים— לנוסח שענבלום. אבל בנוסח הנדון נמצאים שנויים חשובים בגירסאות ובסדר המאמרים; ומכיל גירסאות שאינן לא בנדפס, ולא בתלמוד בבלי. וכן מובאים כאן מאמרים שאינם לא בהוצאת שענבלום, ולא בהוצאת גרינהוט (ראה הערות). כ"י שלפנינו היה לפני המעתיק של כ"י גרינהוט. במקומות אחדים, בכ"י גרינהוט, יש גירסאות אחרות בשם נ"א, והגירסאות ההן נמצאות בכ"י שלפנינו.

במקומות אחדים הגהתי את הבטויים, שנלקו בחסר וביתר, לפי גירסאות הנדפס, לפי התלמוד ומקורות אחרים, וגם לפי הסברא, את המשובשים הסגרתיים בין שני חצאי עגולה, ואת התקונים הצגתי בין שני חצאי מרובע.

ביבליוגרפיה

פרקא דרבינו הקדוש, שלשה ספרים נפתחים לר"ש שענבלום, לעמבערג תרל"ז.

פרקי דרבינו הקדוש, ספר הליקוטים לר"א גרינהוט, ח"ג, ירושלים תרנ"ט. כבוד חופה, לרח"מ הורוויץ, פראנקפורט א. מ. 1888.

חופת אליהו רבה, מנורת המאור, לר"י אלנקאוה, כרך ד', צד 452—492, הוצ' רה"ג ענעלאו.

חופת אליהו רבה, ראשית חכמה לר' אליהו וידאש, צד רס"ז א'—ר"ע ב', אמשטרדם תקל"ו.

מכתב מאליהו [רבא], חמוש"ד [והוא חופת אליהו רבא הנדפס בסוף ראשית חכמה].

מעשה תורה, קושטא רע"ה, ורע"ט; ויניציאה ש"ד וש"ז.

מעשה תורה נאמר על ידי רבינו הקדוש ז"ל, ספר כל בו, סימן קי"ח, פיורדא תקמ"ב.

מדרש מעשה תורה, ביהמ"ד ליעללינעק, ח"ב, צד 92—101.

ברייתא מעשה תורה, שחיבר רבינו הקדוש, עם הוספות מאת הגר"א מווילנא, חמוש"ד [תרכ"ד].

ברייתא מעשה תורה, המיוחס לרבינו הקדוש, עם הוספות מהגר"א, ומבנו ר' אברהם, ווארשא תרמ"ד.

רה"ג ענעלאו, דברים שמנו חכמים במנין, מנורת המאור, כרך ד', צד 567—615.

מחזור ויטרי, הוצ' ר"ש הורוויץ, צד 724—726.

רב פעלים, לר' אברהם בן הגר"א ז"ל, ריש אות ח'.

[פרקי] רבינו הקדוש אתחיל לכתוב
[פרקי] רבינו הקדוש בעזרת בו האל הקדוש
פרק ראשון והוא פרק הג'

שבעה דברים' צוה רבינו הקדוש את בניו, ג' על יראת חטא, וד' על דרך ארץ, של יראת חטא א"ל אל תישן על מטתך עד שתקרא ק"ש ותתפלל; ואל תכנס באחרונה לבית הכנסת; ואל תשב לאכול בשבת עד שתגמור את הפרשה.

(1) השוה פסחים קיב, א"ב; תוספות, ברכות ה, ב, ב"ה יושלים; ואור זרוע לר' יצחק מווינא, הל' ק"ש, סימן י"ב.

ושל דרך ארץ, א"ל אל תחתוך בשר על ידיך, ונמצאת מבזה את השלחן; ואל תשיח אחר הכותל מפני ששנו חכמי, עינים להרים, אזנים לכותל, אזנים לבית הכסא, אזנים לדבר אחר; וכשאתה מהלך לדרך, ואין מנעל ברגלך, הנעל רגלך ועבור; ואפילו יש לך כמה עבדים ושפחות, ומציעין לך את מטתך, אל תניחם, אלא הצע אתה בעצמך.

ג' דברים' צריך אדם לבקש עליהם רחמ' בכל יום, שמועה טובה, ועל מלך טוב, ועל חלום טוב, וי"א אף שכן טוב.

ג' שהקב"ה נותן חן וחסד עליהן, חן תו' על לומדיה, חן אשה על בעלה, חן מקח על לוקחו, וי"א חן מקום על יושביו.

ג' מנוחלי העה"ב, הדר בארץ ישראל, והמגדל בניו לתלמוד תו', והמבדיל על היין במ"ש.

ג' דברים מביאין את האדם לידי עניות, המזלזל בנטילת ידיים, והמשתין מים בפני מטתו ערום, ומי שאשתו מקללתו בפניו.

ג' דברים' מביאין את האדם לידי (פרגדא) [פרגרא], מנעל דחוק, ומטה קצרה, ותשמיש המטה ביותר.

ג' מלכים הן מלך שבבהמות שור, ומלך שבחיות אריה, ומלך שבעופות נשר, ועל כולם הקב"ה מתגאה, שנ' רם על כל (גאים) [גוים] יי"י.¹⁰

ג' דברים שאל מלאך המות את ר' יהושע¹¹, וחזר ולימדו, א"ל כשאתה נכנס לבקר את החולה, אל תאריך שם, ולא תשב מראשותיו, ולא מרגלותיו, אלא הוי מתעטף כתלמיד לפני רבו, מפני שפעמים נוטל שם תחת שם; ואל תשב בפני הנשים הבאות מבית הקברות, מפני שאני מרקד לפניהן, וחרבי שלופה בידי; ושלש טיפות נוטפות מן החרב, באחת מת, ובאחת מסריח, ובאחת פניו מוריקות.

- (2) ראה מדרש ויק"ר, פל"ב, סימן ב', ווארשא תרכ"ז.
- (3) השוה ברכות גה, א.
- (4) ראה סוטה מו, א; ומדרש ב"ר, סוף פל"ד.
- (5) השוה פסחים קיג, א; ספר תורה אור לדון יוסף אבן יחיאל הספרדי, פרק ל"ט, צד י"ו, בולווייא רצ"ח.
- (6) ראה שבת סב, ב.
- (7) השוה סוטה י, א.
- (8) הגהתי לפי הירושלמי פאה, פ"ג, י"ז עמוד ג', דפוס קראטאשין.
- (9) השוה מדרש שמות רבה, פכ"ג, סימן י"ג, ווארשא תרכ"ז.
- (10) תהלים קי"ג, ד.
- (11) השוה ברכות נא, א; ע"ז כ, ב; וספר תורה אור, הגי'ל, שם.

ג' עולמות אדם רואה¹², אחד במעי אמו, ואחד בעה"ז, ואחד לאחר המיתה, ומנין לאחר המיתה, שנ' גם מגבוה ייראו¹³.
 ג' דברים שאין אדם עומד עליהן¹⁴, חיים, ומזונות, ובנים.
 ג' שאין אדם נמנע מהן בכל יום, נגעים, ויסורין, ומזיקין.
 ג' שאין כורתין ברית עם בעליהן, ארץ, וסרס, ואשה.
 ג' מיני הדרוקן הן¹⁵, של רעב, ושל עבירה, ושל כשפים.
 מפני ג' דברים לא יכנס אדם לחורבה, מפני החשד, ומפני רוח רעה, ומפני המפולת¹⁶. א"ר יוסי פעם אחת נכנסתי לאחת מחרבות ירושלם להתפלל¹⁷, ובא אליהו זכור לטוב, והיה משמר לי על הפתח, והמתין לי עד שהשלמתי את תפילתי, לאחר שהשלמתי את תפילתי, א"ל שלום עליך ר', אמרתי לו שלום עליך מורי ורבי, א"ל בני מפני מה נכנסת לחורבה זו, אמרתי לו להתפלל, א"ל למה לא התפללת בדרך, אמרתי לו, יראתי שמא יפסיקוני עוברי דרכים, א"ל למה לא התפללת תפלה קצרה, א"ר יוסי באותה שעה למדתי ממנו ג, דברים, למדתי שאין נכנסין לחורבה, ולמדתי שמתפללין בדרך, ולמדתי שמתפללין [תפלה] קצרה, א"ל כלום שמעת מחורבה זו, אמרתי לו, שמעת בת קול שמנהמת כיונה ואומרת, אוי שהחרבתי את ביתי, ושרפתי את היכלי, והגלית את בני בין האומות, א"ל העבודה כך היא אומרת בכל יום.
 ג' דברים מזקינין את האדם, הדר בעלייה, והמגדל תורנגולין בתוך ביתו, והמדבר ואינו נשמע.
 ג' דברים מעבירין את האדם על כבוד עצמו ועל כבוד המקום¹⁸, יצר רע ורוח רעה ושעבוד מלכיות.
 ג' דברים חלומן טוב¹⁹, נהר, שפיתת קדרה, וחטים, נהר מנין, שנ' הנני נוטה אליה כנהר שלום²⁰, שפיתת קדרה מנין, שנ' יי"י תשפות שלום לנו²¹, חטים מנין, שנ' השם גבולך שלום [חלב חטים ישביעך]²².

(12) השוה ברכות י, א ; ספר חיבוט הקבר, מסכת שמחות, הוצ' מ. היגער, צד 254—

- (13) קהלת יב, ה.
- (14) השוה מאמרו של רבא, מו"ק כה, א.
- (15) ראה שבת לג, א.
- (16) השוה ברכות ג, א"ב.
- (17) ברכות ג, א ; הרוקן לר"א מגרמיזא, ריש סימן שס"ב, לעמבערג תרי"ח.
- (18) השוה עירובין מא, ב.
- (19) ראה ברכות נו, ב.
- (20) ישעיה טו, יב.
- (21) שם, כו, יב.
- (22) תהלים קמו, יד.

ג' חלומות מתקיימין²³, חלום של שחרית, וחלום שראה לו חבירו, וחלום שנפתר בתוך חלום.
 ג' נביאים הן²⁴, הרואה ספרן בחלומו, ספר ירמ' ידאג מן הפורענות, (ספר תהלים יצפה לחסידות ספר משלי יצפה לחכמה) [ספר מלכים יצפה למלכות, ספר ישעיה יצפה לנחמה].
 ג' כתובים הן²⁵, הרואה אותן בחלום, ספר איוב ידאג מן הפורענות, (ספר מלכים יצפה למלכות, ספר ישעיה יצפה לנחמה) [ספר תלים יצפה לחסידות, ספר משלי יצפה לחכמה].
 ג' דברים נכנסין לגוף, ואין הגוף נהנה מהן, ואלו הן, קול, וקומה, ושיער.
 ג' דברים שעומדין ברומו של עולם, ובני אדם מזולזלין בהן, ואלו הן, הזכרת השם בכל עת, והזכרת השם בכל מקום, ונבלות הפה.
 ג' דברים העושה אותן יירש העח"ז והעה"ב²⁶, ואלו הן, תורה, ופרנסה, וגמילות חסדים.
 ג' דברים שאין הגוים נהנין מהן, מן היין כששותין אותו שלוקחין כחו ממנו, וכשהן משמשין פושטין בגדיהן ומשמשין לפ"כ אין נהנין, והבשר אין אוכלין אותו עד שחותרין בסכין לפ"כ אין נהנין בו.
 ג' שאלו שלא כהוגן²⁷, שנים עשו להן כהוגן, ואחד עשו לו שלא כהוגן, ואלו הן [אליעזר עבד אברהם, שאול, ויפתח]. עבדו של אברהם, שנ' והיה הנערה אשר אמר אליה וגו'²⁸, שומע אני אפ' שפחה, הלכך נזדמנה לו רבקה ; שאול מניין, שנ' והיה האיש אשר יכנו יעשרנו המלך עושר גדול ואת בתו יתן לו [לאשה]²⁹, שומע אני אפילו גוי אפ' עבד, הלכך נזדמן לו דוד ; יפתח מניין, שנ' והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי לקראתי בשובי בשלום [מבני עמון והיה ליי"י] והעליתו עולה [ליי"י]³⁰, שומע אני אפ' חמור, הלכך נזדמנה לו בתו.
 ג' דברים בקש משה מלפני הקב"ה ונתן לו³¹, בקש שתשרה שכינה על ישראל, ותסתלק מאומות העו', וביקש שיודיעו הקב"ה את דרכיו, ומניין שבקש שתשרה שכי' על ישראל, שנ' ובמה יודע וכו'³², ומניין שתסתלק מאומ' העו',

- (23) השוה ברכות נה, ב.
- (24) ראה ברכות נו, ב ; אבות דר"ג, נו"א, פ"מ, צד ס"ד ב', הוצ' שעכטער.
- (25) השוה ספר תורה אור, הנ"ל, שם.
- (26) השוה תענית, ד, א ; מדרש ב"ר, פ"ס, סימן ג', ווארשא תרכ"ז.
- (27) בראשית כד, יד.
- (28) ש"א יז, כה.
- (29) שופטים יא, לא.
- (30) ראה ברכות ז, א.
- (31) שמות לג, טז.

שנאמר ונפלינו אני ועמך³², ומניין שבקש שיודיעו הקב"ה את (דב') [דר'], שנ' הודיעני נא את דרכיך³³.

בג' דברים זכה משה לשלש מעלות³⁴, בשכר כי ירא³⁵, זכה ומדוע לא יראתם³⁶; בשכר מהביט³⁷, זכה ותמונת יי"י יביט³⁸; בשכר ויסתר משה פניו³⁹, זכה לקלסטר פנים, שנ' ויתן על פניו מסוה⁴⁰.

ג' שבאו בעלילה⁴¹, ואלו הן, קין, ומנשה, וחנה.

ג' שחישבו בלבבם, ואלו הן, עשו וירבעם והמך⁴².

ג' שאין הפרגוד ננעל בפניהם, גזל וע"ע והונייה⁴³.

ג' שהן עומדין בפני פקוח נפש ע"ז וג"ע וש"ד⁴⁴, ר' יהודה אומ' אף הגזל. בית שמאי אומ' ג' כתות הן ליום הדין⁴⁵, אחת לחיי העה"ב, אלו צדיקים גמורים, ואחת לחרפות לדראון עולם, אלו רשעים גמורים, שנ' ואלה לחרפות לדראון עולם⁴⁶, והשקולין שבהם יורדין לגיהנם ומצטרפין⁴⁷ ועולין ומתרפין, שנ' והבאתי את השלישית באש⁴⁸, עליהן ה"א יי"י ממית ומחיה מוריד ש"ו⁴⁹, בית הלל אומ' רוב חסד מטה כלפי חסד, עה"א אהבתי כי ישמע יי"י את קולי תחנוני⁵⁰.

ג' כתות נעשו ישראל על הים⁵¹, כת אומרת נטבוע בים, וכת אומרת נחזור למצרים, וכת אומ' נעשה עמהם מלחמה, זו שאמרה נטבוע בים, אמ' להם משה, התיצבו וראו את ישועת יי"י⁵², וזו שאמרה נחזור למצ' א"ל משה, כי (כ)אשר

(32) שם, שם.

(33) שם, יג.

(34) השוה ברכות ז, א.

(35) שמות ג, ו.

(36) במדבר יב, ח.

(37) שמות ג, ו.

(38) במדבר יב, ח.

(39) שמות ג, ו.

(40) שמות לד, לג.

(41) השוה סנהדרין קא, ב.

(42) ראה מדרש ב"ר, פס"ו, סימן ז', ווארשא תרכ"ז.

(43) השוה ב"מ נט, א.

(44) ראה סנהדרין עד, א.

(45) השוה ר"ה טז, ב; יו, א.

(46) דניאל יב, ב.

(47) במקום: ומצטרפין.

(48) זכריה יג, ט.

(49) ש"א ב, ז.

(50) תהלים קטו, א.

(51) ראה מכילתא, בשלח, צד כ"ט א, הוצ' רמא"ש.

(52) שמות יד, יג.

ראיתם את מצ' היום לא תוסיפו וג'⁵³, וזו שאמרה נעשה מלחמה, אמ' להם משה, יי"י ילחם לכם ואתם תחרישון⁵⁴.

ג' כתרים הן, כתר תו', וכתר כהונה, וכתר מלכות⁵⁵, כתר מלכות זכה בו דוד ונטלו, כתר כהונה זכה בו אהרן ונטלו, וכתר תו' מונת, שלא ליתן פתחון פה לאדם, שלא יאמ' אלו היה כתר מלכות וכתר כהונה מונחין, הייתי זוכה בהן ונטולן, הרי כתר תו' מונח לכל אדם, וכל שזוכה בו, מעלין עליו כאלו זכה בשלשתן, ומי שאינו עוסק בתו', מעלין עליו כאלו שלשתן מונחין לפניו, ולא זכה אפ' באחד מהן. ג' דברים נאמרו בגריגר⁵⁶, מאיר עינים, ומרבה זרע, וממעט את הכשפי'. ג' עלו במחשבה⁵⁷, על המת שיסריח, ושישתכח, ועל התבואה שתרקב, שאלו המת אינו מסריח, אין בני אדם קוברין את מיתיהן, ואלו אין קבורה, אינן משכחין את (קרוביהן) [קרוביהן], ואלו התבואה אינה מרקבת, אין בני אדם מוכרין את התבואה.

ג' דברים צריך אדם להסתכל בהן, בשעה שהוא נכנס לבית הכסא, ובשעה שהוא מקיז דם, ובשעה שהוא עומד לפני המת. בשעה שהוא נכנס לבית הכסא אומרין לו, ראה דרכיך כדרך הבהמה, ובשעה שהוא מקיז דם אומרין לו, ראה גופך מורכב מב'ו והווה ונפסד, ובשעה שהוא עומד לפני המת אומרין לו, ראה לאין אתה הולך, ואינך זהיר, ומדבר דברים יתירים, שנ' אולת אדם תסלף דרכו ועל יי"י יזעף לבו⁵⁸.

ג' דברים ממעטין את המזונות, ואלו הן, קול וצעקה וערוה.

ג' דברים באשה ערוה⁵⁹, ואלו הן, טפח, קול, שיער.

ג' ידות הן, ושלשתן בקציצה⁶⁰, יד לעיז מפני שמסמא, יד לחסימה מפני שמביא לידי שפיכות דמים, יד לאמה תקצץ מפני שמחממת אותו ומוצי' שכבת זרע לבטלה.

ג' דברים מעין העה"ב, שבת, ושינה, ותשמיש⁶¹.

ג' דברים נאמרו (כצפורן) [בצפרנים]⁶², השורפן חסיד, והקוברן צדיק.

(53) שם, שם.

(54) שם, י"ד.

(55) השוה אבות דר"ג, נר"א, ריש פמ"א; נר"ב, ריש פמ"ה, הוצ' שעכטער.

(56) ראה יומא יח, א"ב.

(57) השוה פסחים נד, ב.

(58) משלי יט, ג.

(59) השוה ברכות כד, א.

(60) ראה שבת קח, ב; קט, א; מסכת כלה, צד 152-153, הוצ' מ. היגער.

(61) השוה ברכות נז, ב.

(62) ראה גדה יו, א; ומחזור ויטרי, צד 720, הוצ' ר"ש הורחיק.

והמפזרן רשע, ולא אמרו אלא שלא קבצן, אבל אם קבצן, ואח"כ פיזרן, אין בכך כלום.

ג' הודו ואבדו מן העה"ז, ונחלו העה"ב, ואלו הן, מקלל, ומקושש, ועכ"ל.

ג' שיראו ונחלו העה"ז והעה"ב, ואלו הן מילדות, ורחב, והגבעונים, וי"א אף חושי הארכי⁶³.

ג' שדברו אמת ואבדו מן העה"ז והעה"ב, והן, דואג, ומרגלים, ובני רמון הבארתי, ור' מאיר אומ' אף בן איש גר עמלק⁶⁴.

ג' דברים מכריז עליהם הקב"ה בעצמו⁶⁵, על הרעב, ועל השובע, ועל הזקן שיתמנה על הצבור, על הרעב מניין, שנ' כי קרא יי"י (על הארץ) [לרעב] [וגם בא אל הארץ]⁶⁶, על השובע מניין, שנ' וקראתי אל הדגן והרביתי אותו⁶⁷, ועל הזקן שיתמנה על הצבור מניין, שנ' ראו קרא יי"י בשם בצלאל⁶⁸.

ג' דברים אין אדם נמנע מהן בכל יום, עיון תפלה, והרהור עבירה, ואבק לשון הרע⁶⁹.

ג' דברים שהגויים נאנחים עליהן, והן, תורה, ושבת, ומילה.

ג' שאין להם מחילה⁷⁰, המתרעם על מדותיו, והמדבר אחת בפה ואחת בלב,

והרואה דבר ערוה ויחידי והולך ומעיד בו.

ג' שאם עשו תשובה אין הקב"ה חפץ בהן, ואלו הן, הבא על אשת איש, והמתכבד בקלון חברו, והמכנה שם לחבירו, מעמיקין לו גיהנם, וי"א אף המלכין פני חברו ברבים⁷¹.

ג' דברים מתישין את הגוף, ואלו הן, האוכל מעומד, והשותה מעומד,

והמשמש מטתו מעומד⁷².

רשב"י אומ' ג' הקב"ה שונאן, ואני איני אוהבן⁷³, ואלו הן, המשמש והוא

ערום, והאוחז באמה שלו ומשתיק, והאומ' דברים שבינו לבין אשתו בפרהסיא,

ג' הקב"ה אוהבן, מי שאינו כועס במהרה, ומי שאינו משתכר, ומי שאינו

עומד על דברים רעים⁷⁴. ר' חונא בריה דריב"ל חלה ונמשך לאותו העו' כמה ימים וכמה לילות, וכשחזר א"ל רבינו במה עזבוך, א"ל בני, אשרי מי שאינו מעמיד על דבריו, העבודה באו כתות של מלאכי השרת, ולימדו עלי זכות ולא קיבל מהן, עד שבא מלאך אחד ואמ', אדם זה לא עמד על דבריו מעו', מיד פטרוני מן המיתה לחיים⁷⁵.

ג' דברים מרבין את הזבל, (ורופפין) [וכופפין] את הקומה, ונוטלין אחד מחמש מאות ממאור עיניו של אדם, ואלו הן, פת קיבר, ושכר חדש, וירק⁷⁶.

ג' דברים ממעטין את הזבל, וזוקפין את הקומה, ומאירין את העינים, פת נקייה, ובשר שמן, וייך ישן⁷⁷.

ג' דברים נכנסין לגוף, ואין הגוף נהנה מהן⁷⁸, ואלו הן, גודגדניות, ועלי גפנים, ופגי תמרים. לפ"כ אמרו, גודגדניות מרבין בנים, אוכלין מהן חשוכי בנים, בד"א בזמן שלא הקשו לזרע, אבל אם הקשו [לזרע], אפילו יש להם בנים אין אוכלין מהם⁷⁹.

ג' אין נכנסין לגוף, והגוף נהנה מהן, רחיצה, וסיכה, ותשמיש⁸⁰.

ג' דברים מרחיבין דעתו של אדם, ואלו הן, דירה נאה, ואשה נאה, וכלים נאים⁸¹.

ג' מתים בלא זמן, ואלו הן, הרתחנין, והרחמנין, ואיני הדעת⁸².

ג' פעמים בכל יום, הכרוז יוצא מלפני הקב"ה ואומ', אל תגעו במשי, אלו ת"ח, ולנביאי אל תרעו, אלו תינוקות של בית רבן⁸³.

ג"פ כרוז יוצא מלפני הקב"ה, אשרי אדם שלא נברא, ועכשיו שנברא יפשפש במעשיו⁸⁴.

ג' שנים נחלקו ב"ש וב"ה, הללו אומ' נוח לו שנברא, והללו אומ' נוח לו שלא נברא⁸⁵.

א"ר שמעון בג' דברים אני אוהב את הפרסיים, צנועין באכילתן, צנועין בבית הכסא, צנועין בדבר אחר⁸⁶.

(74) ראה פסחים קיג, ב.

(75) השוה ר"ה יז, א.

(76) ראה פסחים מב, א.

(77) ברכות נו, ב.

(78) השוה עירובין כח, א.

(79) ברכות נו, ב.

(80) השוה פסחים קיג, ב.

(81) ראה שבת קיט, ב.

(82) השוה עירובין יג, ב; וספר תורה אור, הנ"ל, שם. המאמרים האלה אינם מובאים

בספר הלקוטים לגרינהוט.

(83) ראה ברכות ח, ב.

(63) השוה אבות דר"ג הנ"ל, נו"ב, פמ"ה, צד ס"ג ב.

(64) השוה אבות דר"ג, שם, צד ס"ג א"ב.

(65) ראה ברכות נה, א.

(66) מ"ב ה, א.

(67) יחזקאל לו, כט.

(68) שמות לה, ל.

(69) השוה ב"ב קסד, ב — קסה, א.

(70) ראה פסחים קיג, ב.

(71) השוה ב"מ נח, ב.

(72) ראה גיטין ע, א.

(73) השוה נדה טז, ב — יז, א.

ר' עקיבה אומ' בג' דברים אני אוהב את המדיים, כשהותכין בשר אין חותכין אלא על השלחן, וכשהן נושקין אין נושקין אלא פסת יד, וכשהן יועצין אין יועצין אלא בשדה⁸⁶, שנ' וישלח יעקב ויקרא לרחל וללאה השדה אל צאנו⁸⁷.

בג' דברים ת"ח ניכרין, בדיבורן, ובהליכתן, ובעטיפתן⁸⁸.

בג' דברים אדם ניכר, בכיסו, בכוסו, בכעסו⁸⁹.

בג' דברים עיניו של אדם כהות, המסתכל בקשת, ובכהנים על הדוכן, (והדוכן) [ובדיין] בזמן שהוא דן⁹⁰.

ג' דברים כל זמן שמזקינין מוסיפין כח, חזיר, ודג, ונחש⁹¹.

ג' עזים הן, ישראל באומות, כלב בחיות, תורנגול בעופות, וי"א אף עז בבהמה, והצלף באילנו⁹².

ג' דברים מאריכין ימיו של אדם, המאריך על שלחנו, המאריך בתפלתו, והמאריך בבית הכסא⁹³. וינצל מג' דברים⁹⁴ מנחשים ועקרבים ומחיות רעות, וי"א אף מן המיתה, שנ' היום הזה ראו עיניך את אשר נתנך יי"י [היום] בידי (ויאמר) [ואמר] להרגך ותחס (עיני) עליך⁹⁵.

ג' דברים אמר בן עזאי שראה בר' עקיבה, צוארו כלפי מערב, ולא פרע עד שישב, ולא קנח בימין אלא בשמאל⁹⁶.

ג' דברים מקצרין ימיו של אדם⁹⁷, מי שנותנין לו ס"ת לקרות ואינו קורא, ומי שנותנין לו כוס של ברכה לברך ואינו מברך, והנוהג עצמו ברבנות, וי"א אף הרואה ס"ת ואינו עומד.

ג' מתין כשהן מספרין, האדרוקין, וחולי מעים, והיה⁹⁸.

ג' אין חייהן חיים⁹⁹, המצפה לשלחן חבירו, ומי שאשתו מושלת עליו, ומי שיסורין מושלין בגופו, וי"א אף מי שאין לו אלא חלוק אחד.

ג' דברים העושה אותן קרוב למיתה מן החיים¹⁰⁰, ישן ועמד, הקיז דם ועמד, שימש מטתו ועמד.

ג' דברים נאמרו באספרגוס, אין שותין אותו מעומד, ואין משיחין אחריו, ואין פוסקין בו¹⁰¹.

ג' אינן רואין פני גיהנם, דקדוק עניות, וחולי מעים, ומי שנמסר למלכות¹⁰². ג' דברים ר' יהושע צוה את בנו, א"ל אל תעמוד על המקח בשעה שאין לך דמים, ואל תעש מום בעצמך, אשתך טבלה הזקק לה לילה הראשון¹⁰³.

ג' קלים הן¹⁰⁴, קל מהקל טובין, קל מסובין חתן הדר בבית חמיו, וקל ממנו אורח מכניס אורח, וי"א משיב דברים בטרם ישמע¹⁰⁵.

ג' דברים אמרו חכמי, אכל ולא שתה אכילתו דם, זו היא תחלת בני מעים; אכל ושתה ולא הלך ד' אמות אכילתו מרקבת, וזו היא תחלת (רוח) [ריח] רעה; נצרך לנקביו ואכל, ה"ז דומה לתנור שהוסק ע"ג עפרו, וזו היא תחלת ריח הפה¹⁰⁶.

ג' דברים משיבין את הנפש, בשר צלי, ויין ישן, והמרחץ.

ג' צועקין ואינן נענין, המלוה מעותיו בלא (שמע) [שטר], וי"א בלא עדים, ומי שאשתו רעה ואינו מגרשה, והדר בעיר רעה ואינו יוצא הימנה, וי"א המחלק נכסיו לבניו בחייו, והקנה אדון לעצמו¹⁰⁷.

ג' דברים נאמ' בפור, מרבה שיער שבעפעפים, ומסיק את הדמעה, ומעביר את בת מלך¹⁰⁸.

ג' דברים נאמ' בכוחת הבבלי, מטמטם את הלב, ומסמה את העינים, ומתיש את הגוף¹⁰⁹.

ג' שונאין זה את זה, הכלבים, והזונות, ות"ח¹⁰⁰.

ג' אוהבין זה את זה, הגוים, והעבדים, והעורבים¹⁰⁶.

ג' דמעות יפות לפני אדם, (דמעות השום, דמעות החרדל, דמעות השחוק יפה מכולן, וי"א אף דמעות הסם).

96 השוה גיטין ע, א.

97 ראה ברכות נא, א.

98 השוה עירובין מא, ב.

99 ראה פסחים קיב, ב.

100 השוה ב"ב צח, ב.

101 משלי יח, יג.

102 השוה שבת מא, א.

103 ראה ב"מ עה, ב.

104 השוה שבת קט, א.

105 ראה פסחים מב, א.

106 השוה פסחים קיג, ב.

107 ראה שבת קנא, ב — קנב, א.

84 בראשית לא, ד.

85 השוה עירובין סה, ב; מסכת דרך ארץ, פ"ד, צד 114, הוצ' מ. היגער.

86 ראה חגיגה טז, א.

87 השוה שבת עז, ב.

88 ראה ביצה כה, ב.

89 השוה ברכות נד, ב — גה, א.

90 ראה ברכות סב, א.

91 שמואל א, כד, יא.

92 השוה ברכות סב, א; פרקי בן עזאי, סוף פ"ה, צד 220, הוצ' מ. היגער.

93 ראה ברכות נה, א.

94 השוה עירובין מא, ב.

95 ראה ביצה לב, ב.

ג' דמעות רעות לבני אדם,¹⁰⁷ דמעת העשן, ודמעת הבכיה, ודמעת בית הכסא קשה מכולן.

ג' מעינות הן, (דמעה) [מי רגלים], ודם, ושכבת זרע, כל זמן ששכבת זרע רבה צרעת רבה, וכל זמן שרבו מי רגלים ירקון רובה, וכל זמן שהדם רובה שחין רובה.¹⁰⁸

ג' שאין להם מחילה, הסך שמן לחבירו מפך ריקן, והמדבר אחת בפה ואחת בלב, וגדול משניהם גונב דעת הבריות.

ג' שאין להם מחילה, גר שחזר לסורו, והמוכר תרומה לשם חולין, והבועל אשתו כשהיא נדה.

ג' שאין להם קבו', הנהנה מאידיהן של גוים, והאוכל במקום [אחד] ומברך במקום אחר, והמתכבד בקלון חבריו.

ג' שאלמלא קליפתן לא יצאו מבטן העליון,¹⁰⁹ ביצה, צנון, ואתרוג.

ג' שקולין זה בזה, יראת חטא, וחכמה, ועושר.¹¹⁰

ג' דברים צוה מלאך המות את ריב"ל, א"ל כשאתה לובש חלוקך אל תלבש מיד השמש, וכשאתה נוטל מים לידך בשחרית אל תטול ממי שלא נטל, וכשאתה שותה אספרגוס מי שנתן לך תנהו לו.¹¹¹

ג' מבטלין את האדם (מדת) [מד"ת], שיחה בטלה, והבטלה ממלאכה, ותינוק.

[פ ר ק ן ש נ י]

ד' כתות נדונות חוץ לפרגוד,¹¹² כת לצים, כת חנפים, כת שקרים, כת מספרי לשון הרע, כת לצים, שנ' ובמושב לצים לא ישב,¹¹³ וכת חנפים, שנ' כי לא לפניו חנף יבא,¹¹⁴ כת שקרים, שנ' דובר שקרים לא יכון לנגד עיניו,¹¹⁵ כת מספרי לש' הר', שנ' לא ישב בקרב ביתי עושה רמיה.¹¹⁶

ד' דברים צוה אחיתופל את בניו, אמ' להם אל תהיו במחלוקת, ואל תמרדו

(108) השוה בכורות מד, ב.

(109) ראה שבת קח, ב.

(110) פרקי בן עזאי, פ"ה, צד 219, הוצ' מ. היגער.

(111) השוה ברכות נא, א.

(112) ראה סוטה מב, א.

(113) תהלים א, א.

(114) איוב יג, טז.

(115) תהלים קא, ז.

במלכות בית דוד, ואם ראיתם חבלי משיח באו שלחו דורון לפניו, ואם ראיתם י"ט של עצ' ברור זרעו חטים לשנה הבאה.¹¹⁶

ד' נכנסו לפרדס,¹¹⁷ ואלו הן, בן עזאי, ובן זומא, ואלישע בן אבויה, ור' עקיבה, בן עזאי הציץ ומת, ועליו ה"א יקר בעיני יי"י המותה לחסידיו,¹¹⁸ בן זומא הציץ ונפגע, עה"א דבש מצאת אכול דייך,¹¹⁹ אלישע בן אבויה קיצץ בנטיעות, עליו נאמ' אל תתן את פיך לחטיא את בשרך,¹²⁰ ר' עקיבה נכנס בשלום ויצא בשלום, עה"א משכני אחר' נרוצה.¹²¹

לעולם יהא אדם מענה רך ומשיב חמה, דובר שלום, ומרבה שלום עם אביו ואמו ואשתו, ועם בניו, ועם רבו שלימדו חכמה, ועם כל אדם, אפ' עם גוי בשוק, כדי שיהיה אהוב למעלה ונחמד למטה ויתקבל לעיני כל הבריות למלא את ימיו בטוב,¹²² שנ' מענה רך (ומשיב) [ישיב] חמה.¹²³

פ ר ק ן ש ל י ש י

ה' דברים שהן קשין להזקת הדם, ואלו הן, ציר, ומוריס, ודג מליה, וחגבים, וביצים.¹²⁴

ר' שמעון אומ' ה' דברים העושה אותן דמו בראשו, ואלו הן, הנוטל צפרניו זה בזה וזורק לרה"ר, והאוכל שום קלוף וביצה קלופה, והשותה מים מזוגין במשקים שעבר עליהן הלילה, (והנכנס לבית פתאום), והמהלך בבית הקברות, והמקיד דם ומשמש מטתו.¹²⁵

חמש מדות אין לכל בריה להלך בהן, קנאה, נקמה, גאות, [עזות],

ועלילה.¹²⁶

ה' שהקב"ה מתחרט עליהן כשבראן,¹²⁷ ואלו הן, כשדים, וישמעאלים,

(116) השוה ב"ב קמו, א; ירושלמי סנהדרין פ"י, כ"ט עמוד א"ב, דפוס קראטאשין. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(117) חגיגה יד, ב; ירושלמי חגיגה פ"ב, ע"ז עמוד ב'.

(118) תהלים קטז, טו.

(119) משלי כה, טז.

(120) קהלת ה, ה.

(121) שה"ש א, ד.

(122) השוה ברכות יז, א.

(123) משלי טו, א.

(124) ראה גדרים נד, ב.

(125) השוה נדה טז, ב; יו, א. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(126) מאמר זה ליתא בספר הלקוטים, והגהתי אותו לפי גירסת שענבלום, כ"א א, ס"י ל"ד.

(127) השוה סוכה נב, ב. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

גלות, וע"ז, ויצר, כשדים מנ', שנ' זה העם לא היה,⁽¹²⁸⁾ ישמעאלים מנ', שנ' ישליו אוהלים לשודדים ובטוחות למרגיזי אל,⁽¹²⁹⁾ גלות שנ' ועתה מה לי פה נאם יי"י,⁽¹³⁰⁾ ע"ז שנאמר ואתה הסבות את לבם אחורנית,⁽¹³¹⁾ יצ"ה שנ' אוספה הצולעה והנדחה אקבצה.⁽¹³²⁾

ה' שהמבול בא בגלגל, ואלו הן, כת לצים, כת חומסים, כת מספרי ל"ה, והבא על הנדה, ובוועלה שלא כדרכה.

ה' שאין הדעת טובלת,⁽¹³³⁾ דל מתגאה, ועשיר מכחש, וזקן מנאף, ופרנס מתגאה על הצבור, והמגרש את אשתו שנים וג"פ.

ה' דברים העושה אותן דמו בראשו,⁽¹³⁴⁾ המכבה את הנר בפיו, והיושב בצלו של נר, והעומד בפני הנר ערום, והנכפה, והמשמש ממתו בפני הנר הווין לו בנים נכפים.

ה' דבר' נאמרו בשום, משיבוע, משחין, מצהיל, מרבה זרע, והורג כנה שבבני מעיים, וי"א אף מכניס אהבה ומוציא שנאה.⁽¹³⁵⁾ כרישין רע לשניים ויפה לבני מעיים, טחול יפה לשניים וקשה לבני מעיים, תבשיל של תרדין יפה ללב וטוב לעינים וכ"ש לבני מעיים,⁽¹³⁶⁾ האוכל תמרים שחרית טובות, ובמנחה רעות, ובצהרים אין כמותן, ומבטלות ג' דברי', מחשבה רעה, וחולי מעיים, והחתתוניות.⁽¹³⁷⁾

ה' דברים נאמרו ברואה השור בחלמו, האוכל מבשרו מתעשר, והרוכב עליו עולה לגדולה, בעטו דרך רחוקה לפניו, נשכו יסורין באין עליו, נגחו יהיו לו בנים מנגחין בתורה.⁽¹³⁸⁾

(128) ישעיה כג, יג.

(129) איוב יב, ו.

(130) ישעיה נב, ה.

(131) מלכים א', יח, לו.

(132) מיכה ד, ו.

(133) השוה פסחים קיג, ב. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(134) ראה פסחים קיב, ב.

(135) השוה ב"ק פב, א.

(136) ראה ברכות מד, ב.

(137) השוה כתובות י, ב.

(138) ראה ברכות נו, ב.

ה' דברים נאמרו בסוס, אוכל הרבה ומוציא קמעה, ואוהב זנות, ואוהב מלחמה, ורוחו גסה, ומואס שינה, וי"א אף מתוין להרוג את בעליו במלחמה.⁽¹³⁹⁾ ה' נהרגין בשבת, זבוב של מצ', וצרעה שבנינוה, ועקרב שבחריב, ונחש שבא"י, וכלב שוטה בכל מקום.⁽¹⁴⁰⁾

ה' דברי' נאמ' בכלב שוטה, פיו פתוח, ורירו יורד, ואוניו כרוכות, וזנבו בין יריכותיו, ומהלך לצדיק, וי"א נובח ואין קולו נשמע.⁽¹⁴¹⁾

ה' דב' בקרמיות של אגם, אין שוחטין בה, ואין מוהלין בה, ואין מחתכין בה בשר, ואין מחצצין בה את השניים, ואין מקנחין בה.⁽¹⁴²⁾

ה' דב' שיעורן טפה, ואלו הן, שופר, שדרו של לולב, ושליה, דופן סוכה, ואזוב.⁽¹⁴³⁾

ה' דברי' נאמרו בגחלת, של הקדש מועלין בה והשלהבת לא נהנין ולא מועלין, גחלת של ע"ז אסור' (ושל הקדש) [ושלהבת] מותרת, המודר הנייה מחבירו אסור בגחלתו ובשלהבת מותר, המוצ' [י] א גחלת לרה"ר חייב והשלהבת פטור, ומברכין על השלהבת ואין מברכין על הגחלת.⁽¹⁴⁴⁾

ה' דברים נאמ' באש של שמים, לבנה כחמה, רבוצה כארי, ויש בה ממש, ואינה מעלה עשן, ואוכלת לחים כיבשים.⁽¹⁴⁵⁾ בית אבטונס היו בקיאין במעשה הקטורת, ולא רצו ללמד, לפ"כ לא היה להן נין ונכד בישראל, ומעולם לא יצתה משם כלה מבושמת, שלח אגריפס המלך והביא אומנין מאלכסנדריא של מצ' והיו עושין כיוצא בו, אלא שלא היו בקיאין במעלה עשן, של בית אבטינס היתה מתמרת ועולה על הכפורת ואח"כ היתה טוסה מיד, וכשידעו חכמ' בדבר, אמ' לא ברא אלהים כל שבעו' אלא לכבודו, שנ' כל פעל יי"י למענהו,⁽¹⁴⁶⁾ שלחו להם ולא רצו עד שכפלו להן שכרן, א"ר יהושע בן דגלאי אני ותינוק אחד מבני בית אבטינס היינו מלקטין עשבים, ראיתיו בוכה ושוחק, אמרתי לו על מה בכית, אמ' לי על כבוד אבי שגלה בכיתי, ועל מה שחקת, אמ' סוף שהקב"ה משמח את

(139) השוה פסחים קיג, ב ; פסיקתא דר"כ, זכור, צד כ"ד ב', הוצ' באבער.

(140) שבת קכא, ב (וכן צריכין להגיה בשענבלום, י"ח ב', סימן ו', הערה). מאמר זה

ליתא בספר הלקוטים.

(141) השוה יומא פג, ב.

(142) ראה חולין טז, ב. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(143) השוה נדה כו, א. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(144) תוספתא יום טוב, פ"ד, סימן ז', הוצ' צוקערמאנדעל. השוה ביצה לט, א. מאמר

זה ליתא בספר הלקוטים.

(145) ראה יומא כא, ב.

(146) משלי טו, ד.

בניו, אמרתי לו מה ראית, אמ' לי, מעלה עשן לנגדי, אמרתי לו, הראהו לי, אמ' לי שבועה היא בידי שלא להראות לכל אדם. שאלו להם חכמ' לבית אבטינס. מה ראיתם שלא ללמדו, אמרו יודעים בית אבא שעתידי בית המקדש ליחרב, ולא רצו ללמד, שלא יהיו עושין לפני ע"ו, כדרך שהיו עושין לפני המקום, ואעפ"כ מזכירין אותן לגנאי.⁽¹⁴⁷⁾

ה' דב' שכל אחד מהם אחד מששים, אש, דבש, שבת, שינה, חלום, אש א' מס' בגיהנם, דבש א' מס' במן, שבת א' מס' מהעה"ב, שינה א' מס' במיתה, חלום אחד מששים בבואה.⁽¹⁴⁸⁾

ה' דב' כל אחד מהן א' מששים מחבירו, מצרים ת' מאות פרסה והיא א' מס' מכוש, כוש מהלך ז' שנים והוא א' מס' בעולם, עולם א' מס' בגן, גן א' מששים בעדן, עדן א' מס' בגיהנם, גיהנם אין לה שיעור, נמצא העו' כולו כסוי קדרה לגיהנם.⁽¹⁴⁹⁾

ה' דברים היה מחוסר הבית האחרון מן הראשון.⁽¹⁵⁰⁾ ואלו הן, אש, וכרוכים וארון, ורוח הקדש, אורים ותומים, ושמן המשחה, וכה"א וארצה בו ואכבדה,⁽¹⁵¹⁾ אין כת' כן אלא ואכבד, חסר ה"א.

ה' דברים אמ' בן עזאי, משלך יתנו לך, ובשמך יקראוך, ובמקומך יושבוך, ואין שכחה לפני המקום, ואין אדם נוגע במוכן לחבירו.⁽¹⁵²⁾

ה' דברי' מעמידין את החכמה, האוכל פת שבשלה כל צרכה, וביצה צלויה, והשותה מים שבשיירי העיסה, והטובל אצבעותיו אחת או שתיים במלח, והרגיל בשמן זית.⁽¹⁵³⁾

ה' דבר' צוה כנען את בניו, אמ' להם אל תדברו אמת, ואל תתרחקו מן הגזל, והיו שטופין בזמה, ושנאו את אדוניכם ביותר, ואהבו זה את זה.⁽¹⁵⁴⁾

ה' נדמו לאדם הא', שמשון בכוחו, אבשלום בשערו, עשהאל ברגליו, צדקיה בעיניו, שאול בצוארו, וכולם לקו בהם.⁽¹⁵⁵⁾

(147) השוה יומא לה, א. המאמרים האלה אינם לא בגרינהוט ולא בשענבלום.

(148) ראה ברכות ג, ב.

(149) השוה פסחים צד, א.

(150) ראה יומא כא, ב; ערוך ערך כבד א'; וירושלמי הוריות, פ"ג, מ"ז עמוד ג.

(151) חגי א, ה.

(152) השוה יומא לה, א"ב. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(153) ראה הוריות יג, ב.

(154) השוה פסחים קיג, ב. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(155) ראה סוטה י, א.

פ ר ק י ר ב י ע י

ששה דברים צוה רבינו הקדוש את בנו, בשעה שהגיעה עתו להפטר מן העולם.⁽¹⁵⁶⁾ אל תדור במושב לצים מפני שהן (עסיקין) [עסוקין] בליצות, ואל תשב על מטה ארמית, ואל תשב בעיר שראשה ת"ח, ואל תעמוד בפני השור בשעה שיצא מן האבוס מפני שהשטן עומד בין קרניו, ואל תברח מן המכס, ואל תצא יחידי בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות מפני שאגרת בת מחלת יוצאת, היא וי"ח רבוא מלאכי חבלה; משום ר' עקיבה אמרו, וכל אחד ואחד יש לו רשות לחבל.

ששה דב' צוה ר' עקיבה את יהושע⁽¹⁵⁷⁾, א"ל עשה שבתך כחול ואל תצטרך לבריות, ואל תשב בגבהה של עיר ותשנה, ואל תגביה פתחך יותר מפתחו של חבירך, ואל תעבור אחורי ב"ה בשעה שקורין בו ד"ת, ואל תמנע מנעל מרגלך שמא תצטרך לבריות, והוי משכים ואוכל בקיץ מפני החמה ובחורף מפני הצנה, ר' שמעון אומ' אל תרבה (בגנות) [בגנות], והוי זהיר באשתך מחתנה ראשון.

ששה דב' צוה ר' עקיבה את רשב"י⁽¹⁵⁸⁾, כשהיה חבוש בבית האסורים, א"ל למדני תו', א"ל איני מלמדך, ואם אני מלמדך הרי אתה נמסר למלכות, א"ל בסכנה למדני, א"ל בני יתר ממה שהעגל רוצה לינק פרה רוצה להניקו, פתח ולימדו, א"ל אם אתה רוצה ללמד את בנך תורה למדהו מספר מוגה, ואם בקשת ליחנק התלה באילן גדול, ואל תבשל בקדרה שבישל בה חבירך (ואל תכנס לעיר פתאום), בגרה בתך שחרר עבדך ותנה לו, [מצוה וגוף גדול אוכל פירות ולא שכר, מצוה וגוף טהור נושא אשה ולו בנים]⁽¹⁵⁹⁾.

ששה דברים מאריכין ימיו של אדם בעה"ז, והקרן קיימת לו לעה"ב⁽¹⁶⁰⁾, השכמת בית הכנסת, ובקור חולים, והכנסת אורחים, ועיון תפלה, והדן את חבירו לכף זכות שלא בפניו, והמקדש על היין בשבת. שאלו את ר' זכאי במה הארכת ימ', אמר להם מימי לא בירכתי לפני כהן, ולא כניתי שם לחבירי, ולא הטלתי מים בד' אמות של תפלה, ולא נמנעתי מקדוש היום, פעם אחת לא היה לי כלום, אימא זקנה היתה לי, נתנה לי כופה של ראשה, משכנתיהו וקדשתי בו קדוש היום;

(156) השוה פסחים קיב, ב.

(157) ראה פסחים קיב, א. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(158) השוה פסחים קיב, א"ב. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(159) הגהתי לפי גירסת התלמוד, שם.

(160) השוה שבת קכז, א; תוספות ברכות, יא, ב, בד"ה שכבר.

אמרו כשמת ר' זכאי, הניח לבניו י"ב אלף גרבי יין⁽¹⁶¹⁾. אמרו עליו על ריב"ז⁽¹⁶²⁾ שלא הניח מדרש ומשנה והלכות והגדות וסיחת חכמ' וסיחת שדים ודקדוקין וקולין וחומ' וגזרות [שוות], לקיים מה שנ' להנחיל אוהבי יש⁽¹⁶³⁾, מימיו לא שח שיחת חולין בשבת, וכן עשה ר' (אלעזר) [אליעזר] תלמידו אחריו, מימיו לא מצאו אדם ישן, אלא ער ושונה, וכך עשה ר' אליעזר תלמידו אחריו, מימיו לא אמ' עת לעמוד מבית [המדרש], חוץ מלילי שבת מפני כבוד השבת, וכך עשה ר' אליעזר תלמידו אחריו.

ששה דב' סימן יפה לחולה⁽¹⁶⁴⁾, ואלו הן, עטוש, שינה, זיעה, הלוך ארץ, קרי, וחלום, עטוש מנ', שנ' עטישותיו (תאיר) [תהל] אור⁽¹⁶⁵⁾, שינה מנ', שנאמ' ישנתי אז ינוח לי⁽¹⁶⁶⁾, זיעה מנ', שנא' בזעת אפיך ת"ל⁽¹⁶⁷⁾, הלוך מעיים כדרך כל הארץ מנ', שנ' מהר צעה להפתח ולא ימות לשחת ולא יחסר לחמ'⁽¹⁶⁸⁾, קרי מנ', שנ' יראה זרע יאריך ימ'⁽¹⁶⁹⁾, חלום מניין, שנ' ותחלימני והחיניני⁽¹⁷⁰⁾.

ו' דב' מרפאין את החולה מחליו⁽¹⁷¹⁾, ורפואתן רפואה, ואלו הן, כרוב, ותרדין, וסיסין יבש, והקיבה, והריאה, ויותרת הכבד, וי"א [אף דגים] קטנים מפרין ומרבין את הגוף, וכן מצינו כשהיו ישראל במצ', לא פרו ורבו אלא ע"י דגים קטנים, שנ' זכרנו את הדגה⁽¹⁷²⁾.

ו' דברים מחזירין את החולה לחליו, בשר שור, בשר צפרים, וביצה צלויה (והתגלחה), ובשר צלי, והחמאה, והחלב, וי"א אף השחלים, והגרגיר, והמרחץ, [והתגלחת], והברד⁽¹⁷³⁾.

ו' דב' נוהגין בבני אדם, שלשה כבהמה, וג' כמלאכי השרת, אוכלין ושותין כבהמה, ומוצי' צואה כבהמה, וג' כמלאכי השרת, מהלכין בקומה זקופה, ומספרין בלשון הקדש, ויש בהן ברכה⁽¹⁷⁴⁾.

(161) ראה מגילה כז, ב.

(162) השוה סוכה כח, א.

(163) משלי ח, כא.

(164) ראה ברכות נו, ב; ב"ר, פ"כ, סימן כ"ה, ווארשא תרכ"ז. מאמר זה ליחא בספר הלקוטים.

(165) איוב מא, י.

(166) איוב ג, יג.

(167) בראשית ג, יט.

(168) ישעיה נא, יד.

(169) שם, נג, י.

(170) שם, לח, טז.

(171) השוה ברכות נו, ב.

(172) במדבר יא, ה.

(173) ראה ברכות נו, ב.

(174) השוה חגיגה טז, א. מאמר זה ליחא בגרינהוט.

ו' דברים נאמ' בשדים, שלשה כב"ז, ושלשה כמלאכי השרת, אוכלין ושותין, ופרין ורבין, ומתים כבני אדם, וג' כמלאכי השרת, יש להם כנפים, ומהלכין מסוף העו' ועד סופו, ויודעין מה בשמים ובארץ, וי"א מהפכין פניהם כמ' השרת, ורואין ואינן נראין⁽¹⁷⁵⁾.

שש דמעוה, של (שום) [סם] ושל שחוק ושל פירות יפות, ושל עשן ושל בכות ושל בית הכסא רעות⁽¹⁷⁶⁾.

ו' דב' נאמ' ביין, ג' טוב וג' רע, רע לחניכים, ורע לבני מעיים, ורע לתחתונות, טוב ללב, וטוב לעינים, וטוב לדרך ארץ⁽¹⁷⁷⁾.

ו' דב' נאמ' בשיכר, ג' טוב וג' רע, רע ללב, ורע לעינים, ורע לדרך ארץ, יפה לחניכים, יפה למעים, ויפה לתחתונות⁽¹⁷⁸⁾.

ו' דברים נאמ' בבצל, שואב דם, ומקפח את האכילה, ומשביע ביותר, והורג שרף בבני מעיים, ומנפץ קרקבן בקיץ, ומוציא את המרה.

ו' שמות יש לו לשלמה, שלמה, ידידיה, אגור, קהלת, למואל, איתאל.

ו' אימות הן, אימת חלש על גבור, אימת יתוש על הפיל, אימת סנונית על הנשר, אימת סממית על עקרב, אימת (הלונית) [הלובית] על הארי, אימת מלכות על לויתן⁽¹⁷⁹⁾.

ו' דב' עשה חזקיה המ', על ג' הודו לו, ועל ג' לא הודו לו, גנו ספר רפואות והודו לו, כיתת נחש הנחושת והודו לו, גירר עצמות אביו על מטה של חבלים והודו לו, ועל ג' לא הודו לו, קיצץ דלתות ההיכל ולא הודו לו, סתם מי גיחון העליון ולא הודו לו, עיבר ניסן בניסן ולא הודו לו⁽¹⁸⁰⁾.

ו' דברים עשו אנשי יריחו, על ג' מיחו בידם, ועל ג' לא מיחו בידם, ואלו שלא מיחו בידם, מרכיבין דקלים כל היום, וכורכין את שמע, וקוצרין וגדושין מלפני (השמש) [העומר], ולא מיחו בידם, ואלו שמיחו, מתירין גמזיות של הקדש, ואוכלין הנשרים בשבת, ונותנין פיאה לירק, ומיחו בידם חכמ'⁽¹⁸¹⁾.

ששה דבר' נאמ' בפתילה, ג' להקל וג' להחמיר, אין עושין לכתחלה, ואין

(175) ראה חגיגה, שם.

(176) השוה שבת קנא, ב — קנב, א; אבות דר"ג, נו"א, פמ"א, צד ס"ו ב, הוצ' שעכטער.

מאמר זה ליחא בספר הלקוטים.

(177) השוה ברכות נא, א. המאמרים האלה אינם בגרינהוט.

(178) ראה אבות דר"ג הנ"ל, נו"א, סוף פל"ט; תוספות, ע"ז י"א, א, בד"ה לעלוקה.

(179) השוה שבת עז, ב.

(180) ראה פסחים נו, א.

(181) השוה משנה, פסחים נה, ב; וגמרא, שם, נו, א.

מהבהבין אותה באור, ואין חותכין אותה לשנים, הללו להחמיר, ואלו להקל, שורה אותה בשמן, וממעכה בידו, וחותכה בידו לשני נרות⁽¹⁸²⁾.

ו' דב' משכחין את החכמ', העומד בין שני גמלים, והעובר בין שתי נשים, ואשה העוברת בין שני אנשים, והעובר תחת אפסר הגמל של גמל ק"ו תחת הגמל, והאוכל מן הזוהמא, והמסתכל בפני המת, (וקורא) [ויש אומרים אף הקורא] כתב שעל גבי הקבר⁽¹⁸³⁾.

ו' דב' משכחין את התלמוד⁽¹⁸³⁾, האוכל ממה שאכל ממנו עכבר, וממה שאכל ממנו חתול, והשותה מים שבשיירי הרחיצה, והרוחץ רגליו זו על גב זו, והמזיע עצמו בבית המרחץ ובבית הכסא, והאוכל לב בהמה. שאלו התלמידים את ר' אליעזר בן יעקב, מפני מה הכלב מכיר את קונו, והחתול אינה מכרת את קונה, אמר להם והלא האוכל ממה שאכל ממנו עכבר משכח תלמודו, האוכל עכבר עצמו אעכ"ו שישכח את קונו⁽¹⁸⁴⁾.

שש אשות הן⁽¹⁸⁵⁾, יש שהיא אוכלת ושותה, שותה ואינה אוכלת, אוכלת ואינה שותה, לא שותה ולא אוכלת, אש אוכלת אש, ואש יריאה מפני אש. אש אוכלת ושותה, והיא אש שירדה לאליהו, אש שותה ואינה אוכלת, והיא אש של חלאים, ואש אוכלת ולא שותה, והיא אש שלנו, ואש [לא] אוכלת ולא שותה, והיא אש של גיהנם, אש אוכלת אש ואש יראה מפני אש, והיא אש של מלאכים. במשה ה"א, ותצא אש מלפני יי"י⁽¹⁸⁶⁾, בשלמה כתיב, וכל [בני] ישראל רואים ברדת האש⁽¹⁸⁷⁾, באליהו נאמ', ותפל אש יי"י⁽¹⁸⁸⁾, נמצאת אומ' יציאה במשה, ירידה בשלמה, נפילה באליהו, מלמד שטובים צפרנים של ראשונים מכריסן של אחרונים, ועוד ראייה לדבר, אליעזר עבד אברהם יצא בשחר ונכנס במנחה, מה שלא מצינו ביע' אבי', יע' גלל אבן ועלה מים, במשה, וגם דלה דלה לנו⁽¹⁸⁹⁾.

ו' דבר'י נאמ' בעמי הארץ, אין מוסרין להם פקדון, ואין מקבלים מהם עדות, ואין מגלין להן את הסוד, ואין מכריזין על אבידתן, ואין מתלוין עמהן בדרך, ואין עושיין מהן אפטורפוס ליתומים⁽¹⁹⁰⁾.

(182) ראה תוספתא, יום טוב, סוף פ"ג, הוצ' צוקערמאנדעל; ביצה, לב, ב.

(183) ראה הוריות יג, ב.

(184) השה הוריות יג, א.

(185) השה יומא כא, ב; זוהר, צו, רעיא מהימנא, צד כ"ז א, וילנא תרע"ב; ומדרש תלפיות ל' אליהו הכהן, אות א, ענף אש, צד נ"ו ב, לובלין תר"ג. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(186) ויקרא ט, כד; י, ב.

(187) דה"ב ז, ג.

(188) מלכים א', יח, לח.

(189) שמות ב, יט.

(190) השה שופטים מט, ב. מאמר זה ליתא בגרינהוט.

פרק חמ"ט

ז' דברים נבראו קודם בריאת העו'⁽¹⁹¹⁾, כסא הכבוד, ובית המקדש, ותו', וג"ע, וגיהנם, ותשובה, ושמו של משיח, כסא הכבוד מנ', שנ' [נכון כסאך מאז⁽¹⁹²⁾, בית המקדש מנ', שנ'] כסא כבוד מרום מראשון⁽¹⁹³⁾, תו' מנ', שנ' יי"י קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז⁽¹⁹⁴⁾, ג"ע מנ', שנ' ויטע יי"י אלהים גן בעדן מקדם⁽¹⁹⁵⁾, גיהנם מנ', שנ' כי ערוך מאתמול תפתה⁽¹⁹⁶⁾, תשובה מנ', שנ' בטרם הרים יולדו, תשב אנוש עד דכא⁽¹⁹⁷⁾, שמו של משיח, שנ' יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו⁽¹⁹⁸⁾.

ז' כתות של צדיקים בג"ע זו למעלה מזו⁽¹⁹⁹⁾, הא' אומרת, אך צדיקים יודו לשמיך⁽²⁰⁰⁾, הב' אומרת, אשרי יוש' ביתך⁽²⁰¹⁾, הג' אומרת, אשרי תבחר ותקרב⁽²⁰²⁾, הד' אומרת, יי"י מי יגור באהליך⁽²⁰³⁾, הה' אומרת, מי יעלה בהר יי"י⁽²⁰⁴⁾, הו' אומרת, ומי יקום במקום קדשו⁽²⁰⁴⁾, הו' אומרת, אל נערץ בסוד קדושים רב'⁽²⁰⁵⁾.

ר"ש בן מנסיא אומ' לז' שמחות מדמין פניהם של צדיק' לעת' לבא⁽²⁰⁶⁾, ואלו הן, לחמה, וללבנה, לרקיע, ולכוכבים, ולברקים, לשוב', ולמנורה שהיתה במקדש, לחמ' מנ' שנ' ואהביו כצאת השמ' בגבורתו⁽²⁰⁷⁾, ללבנה מנ', שנ' יפה

(191) ראה נדרים לט, ב.

(192) תהלים צג, ב.

(193) ירמיה יו, יב.

(194) משלי ח, כב.

(195) בראשית ב, ח.

(196) ישעיה ל, לג.

(197) תהלים צ, ב"ג.

(198) תהלים עב, יו.

(199) מאמר זה ליתא בספר הלקוטים. והשה ספרי, פרשת דברים, פיסקא י', צד ס"ו

א"ב, הוצ' רמא"ש.

(200) תהלים קמ, יד.

(201) שם, פד, ה.

(202) שם, סה, ה.

(203) שם, טו, א.

(204) שם, כד, ג.

(205) שם, פט, ח.

(206) השה ויקר', פ"ל, סימן ב', ווארשא תרכ"ז; שמחות דר' ח"יה, צד 224, הוצ' מ. היגער. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(207) שופטים ה, לא.

כלבנה⁽²⁰⁸⁾, לרקיע מנ', שנ' והמשכילים יזהירו כוזהר הרקיע⁽²⁰⁹⁾, לכוכבים מנ', שנ' ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד⁽²¹⁰⁾, לברקים מנ' שנ' כברקים ירוצצו⁽²¹¹⁾, לשושנים מנ', שנ' כשושנה בין החוחים⁽²¹²⁾, ואומ' למנצח על שושנים⁽²¹³⁾, למנורה [מנ'], שנ' ושושנים זיתים עליה⁽²¹⁴⁾.

ז' דברים נאמ' בגסי הרוח⁽²¹⁵⁾ כל שיש בו גסות הרוח כע' ע"ז, ותורתו משתכחת, ויסורין באין עליו, וסופו נכשל באשת איש, ותקלות באות עליו, וע"י כך מלאך המות שולט בו, ונמסר לידי בשר ודם, וי"א כל המספר לשון הרע על חבירו סוף אינו בא לחיי העה"ב.

ז' יורדין לגיהנם ואין עולין, המינים, והמשומדים, והמוסרים, והבא על אשת איש, והמתכבד בקלון חבירו, והמכנה שם לחבירו, והמלכין פני חבירו ברבים.

ז' מצוות נצטוו בני נח, על הדינין, ועל ע"ז, ועל ג"ע, ועל ש"ד, ועל ברכת השם, ועל הגזל, ועל אבר מן החי⁽²¹⁶⁾.

ז' שמות יש לו לאריה, ארי, ליש, לביא, שחל, שחק, גור, כפיר⁽²¹⁷⁾.

ז' שמות יש לה לגיהנם, שאול, ובאר שחת, וטיט היות, וצלמות, וחמה (וגיהנם), ואבדון, ועולם⁽²¹⁸⁾.

ז' שמות יש לו ליצ"ה⁽²¹⁹⁾, ואלו הן, רע, ערל, טמא, שונא, אבן, מכשול, צפוני. הקב"ה קראו רע, שנ' כי יצר לב האדם רע מנ'⁽²²⁰⁾, קשה קראו ערל, שנ' ומלתם את ערלת לבב⁽²²¹⁾, דוד קראו טמא, שנ' לב טהור ברא לי אלהים⁽²²²⁾, מכלל דהו' טמא, שלמה קראו שונא, שנ' אם רעב שונאך האכילהו לחם⁽²²³⁾, ישע'

(208) שה"ש ו, י.

(209) דניאל יב, ג.

(210) נחום ב, ה.

(211) שה"ש ב, ב.

(212) תהלים סט, א.

(213) זכריה ד, ג.

(214) השוה סוטה ד, ב.

(215) ראה סנהדרין נו, א"ב.

(216) השוה אבות דר"ג הנ"ל, נו"א סוף פל"ט ; נו"ב סוף פמ"ג. מאמר זה ליתא

לא בשענבלום ולא בגרינהוט.

(217) ראה עירובין יט, א ; ותוספות שם, בד"ה והאיכא.

(218) השוה סוכה נב, א.

(219) בראשית ת, כא.

(220) דברים י, טו.

(221) תהלים נא, יב.

(222) משלי כה, כא.

קראו מכשול, שנ' הרימו מכשול מדרך עמי⁽²²³⁾, יחו' קראו [אבן, שנאמר והסרתי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר⁽²²⁴⁾, יואל קראו] צפוני שנ' ואת הצפוני ארחיק מעליכם⁽²²⁵⁾. [תנו רבנן ואת הצפוני ארחיק מעליכם, זה יצר הרע שצפון ועומד בלבו של אדם, והדחתיו אל ארץ ציה ושממה]⁽²²⁶⁾, שלא ימצא שם נשמה להתגבר עליה, [את] פניו אל הים הקדמוני⁽²²⁷⁾, זה הבית הראשון, שנתן עיניו בו והחריבו, וסופו אל הים האחרון⁽²²⁸⁾, זה בית האחרון, שנתן עיניו בו והחריבו, ועלה באשו ותעה צחנתו כי הגדיל לעשות⁽²²⁹⁾, יתגדל עוד על אדם, מפני שהניח אומות העו' ונדבק לישראל ביותר.

ז' שמות יש לו ליתרו⁽²³⁰⁾, יתר, יתרו, חובב, בן, קיני, פוטיאל, רעואל. יתר ע"ש שייתר פרשה אחת בתו', נתן לו הקב"ה פרשה להתגדר בה, ואיזו זו מנוי זקנים, שנ' ואתה תחזה מכל העם⁽²³¹⁾, יתרו שעשה מעשים טובי', חובב שהיה חביב למקום, בן שהיה כבן למקום, רעואל שהיה ריע לאל, וכה"א ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכל לחם עם חתן (עם חתן) מ' (לה') [לפני האלהים]⁽²³²⁾, פוטיאל שפטפט כל ע"ז שבע', קיני שקנה העה"ז והעה"ב.

ז' רועים⁽²³³⁾, ואלו הן, דוד באמצע, אדם שת מתושלח מימינו, אברהם יעקב משה משמאלו. יצחק להיכן הלך, אלא שהוא יושב על פתחו של גיהנם.

ז' כורתי ברית⁽²³⁴⁾, ואלו הן, אברהם, יצ', ויעקב, ומשה, ואהרן, ופנחס, ודוד, אברהם שנ' ביום ההוא כרת י"י את אברם ברית⁽²³⁵⁾, ביצחק כת' ואת בריתי אקים את יצחק⁽²³⁶⁾, ביעקב כת' וזכרתי את בריתי יעקב⁽²³⁷⁾, במשה כת' כי על פי הד' האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל⁽²³⁸⁾, באהרן כת' ברית מלח עולם היא לפני י"י⁽²³⁹⁾, בפנחס כת' והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כ"ה⁽²⁴⁰⁾, בדוד כת' כרתי ברית לבחירי נשבעתי לדוד עבדי⁽²⁴¹⁾.

(223) ישעיה נז, יד.

(224) יחזקאל לו, כו.

(225) יואל ב, כ.

(226) השוה מכילתא, ריש יתרו, צד נו, א, הוצ' רמא"ש.

(227) שמות יח, כא.

(228) שם, יח, יב.

(229) ראה סוכה נב, ב ; ורש"י שם, בד"ה ז' רועים.

(230) השוה מ. היגער, מסכת דרך ארץ, פ"א, צד 65-66 ; ומסכתות כלה, צד 243-244.

(231) בראשית טו, יח.

(232) בראשית יז, כא.

(233) ויקרא כו, מב.

(234) שמות לד, כו.

(235) במדבר יח, יט (וכן צריכין להגיה במס' כלה שלי, צד 244).

(236) במדבר כה, יג.

(237) תהלים פט, ד.

ז' שכבו בכבוד העו' ולא שלטה בהן רמה ותולעה ⁽²³⁸⁾, ואלו הן, אברהם, יצ', ויע', עמרם, ומשה, ואהרן, ופנחס, וי"א דוד, שנ' לכן שמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכון לבטח ⁽²³⁹⁾.

ז' שאין להם חלק לעה"ב, ואלו הן, המזכיר את השם בכל מקום, והמזכירו בכל עת, והקורע בגדיו בחמתו, והמקטיר לבונה לע"ז, והלווחש על המכה ואומ' ומזכיר בה את השם, והמלוה כספו ברבית, והמשלח מדנים בין אחים ⁽²⁴⁰⁾.

ז' דברים מביאין את האדם לידי תחתוניות, ואלו הן, האוכל עלי קנים, ועלי גפנים ולולבי גפני', ושדרו של דג, ודג מליח שלא בשל כל צרכו, והאוכל מורגי בהמה בלא מלח, והשותה שמרי יין, והמקנה בסיד ובחריסית ובצרוור שקינה בו חבירו, וי"א אף התולה עצמו בבית הכסא ⁽²⁴¹⁾.

ז' דברים מכוסין מבני אדם, יום המיתה, [ויום הנחמה], ויום עומק הדין, ואין אדם יודע מה בדעתו של חבירו, ואין אדם יודע במה משתכר, ומלכות בית דוד, ומלכות החייבת ⁽²⁴²⁾.

ז' פתחים פטורין מן המזווה, ואלו הן, בית התבן, ובית הבקר, ובית העצים, ובית האוצרות, ובית המרחץ, ופתח שאין גבהו י' טפחים, ופתח המבוי ⁽²⁴³⁾.

ז' עולמות אדם רואה, כמלך, כגדי, כסוס, כחמור, ככלב, כצבי, כחזיר ⁽²⁴⁴⁾, ז' רקיעים, ואלו הן, שמים, ושמי שמים, שחקי', זבול, מעון, מכון, ערבות ⁽²⁴⁵⁾.

ז' יורשין גיהנם, בזמן שאין עושין מלאכתן באמת ⁽²⁴⁶⁾, ואלו הן, הסופר, והבלבלר, והרופא, [והמוכס], ודיין עירו, וחזן הכנסת, ומלמד תינוקות, ר' מאיר אומר אף מי שהוא משופע ביותר, ואינו עוסק בתו', עה"א ויצאו וראו בפגרי האנשים הפושעים בי ⁽²⁴⁷⁾, א"ר יוסי בן חנן ⁽²⁴⁸⁾ פעם ראיתי משופע ביותר ולובש טלית שהיא יתר מ"ח מנה, נודעועתי ונרתעתי ונפילתי לאחוריי, ואמרת שמה

(238) ראה מ. היגער, מסכת דרך ארץ, פ"א, צד 67; ומסכתות כלה, צד 245-246.

(239) תהלים טו, ט.

(240) מאמר זה ליתא בגרינהוט.

(241) השוה שבת פא, א. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(242) השוה פסחים נד, ב.

(243) ראה יומא י"א, ב.

(244) השוה ספר חיבוט הקבר, מ"ט שמחות, צד 256, הוצ' מ. היגער; ובנסמן שם.

(245) ראה חגיגה י"ב, ב.

(246) השוה אבות דר"ג הג"ל, נו"א, סוף סל"ו. הגהתי את המאמר לפי גירסת

שענבלום. מאמר זה ליתא בגרינהוט.

(247) ישעיה טו, כד.

(248) השוה מ. היגער, מסכתות זעירות, צד 69, סימן ל"ג.

מלאך המות הוא זה, עמדתי ורצתי אחריו, ואמרת לי רבי מה שמיך, אמ' לי בן חוני שמי, אמרת לי כלום משנה והגדות יש בידך, אמ' לי לאו, א"ל מה מלאכתך, א"ל אדם בטל אני, א"ל כלום ברא הקב"ה בטל בעולמו, אמ' מלמד תינוקות אני, מיד בקשתי עליו רחמ', נכנס יתוש בחוט' ומת, ונפלו עצמותיו (לפניו) [לפני] כגל, באותה השעה א"ר יוסי ב' המקום שבחר בחכמ' ובתלמיד' שאומרין על מלמדי תינוק', ליבן כמלך ודעתן כדעת התינוקות, והנותן שלום למלמדי תינוקות כע' ע"ז, והמכבדן יירש גיהנם, והשואל בשלומן כזורק אבן למרקוליס, והאומ' בשעת מיתתן ב' דיין האמת אין לו חל"ה, ולא עוד אלא שאמ' עליהן הכת' לא יאבה יי"י סלוח לו ⁽²⁴⁹⁾, פי' מי שאין לו אשה, ורווק, ועם הא' ולימד תינוקות ⁽²⁵⁰⁾, ז' כמנודין לשמים ⁽²⁵¹⁾, מי שאין לו אשה, ומי שיש לו אשה ואין לו בנים, ומי שיש לו בנים ואינו מלמדן תורה, ומי שאין לו תפילין בראשו, וס"ת בזרועו, ומזווה בפתחו (ומנעל ברגלו), וציצית בכנפיו, וי"א אף מי שאינו מיסב בחבורת מצוה.

ז' פרושים מבלי עולם הן, פרוש שכמי, פרוש נקפי, פרוש קזוי, פרוש מדוכיה דמשפע, פרוש מחכה, פרוש מאהבה, פרוש מיראה ⁽²⁵²⁾.

פ. ר. ק. י. ש. י.

שמונה נסיכי אדם, ואלו הן, יישי, ושואל, ושמואל, עמוס, צפניה, חזקיה, אליהו, ומשיח ⁽²⁵³⁾.

ח' שמות יש לו למשיח, ואלו הן, פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום ⁽²⁵⁴⁾.

בח' דברים נבחר מות מחיים, ⁽²⁵⁵⁾ ואלו הן, ימות אדם ואל תשתכח תורתו, ימות אדם ואל ימותו בניו בחייו, ימות אדם ואל יגלה ממקומו, ימות אדם ואל יצטרך לבריות, ימות אדם ואל יעני, ימות אדם ואל יוהרג, ימות אדם ואל יבא לידי תקלות, ימות אדם ואל ילבין פני חבירו ברבים, [וי"א] ימות אדם ואל

(249) דברים כט, יט.

(250) הוספה מאוחרת.

(251) השוה פסחים ק"ג, ב.

(252) השוה סוטה כב, ב; וירושלמי ברכות פ"ט, י"ד עמוד ב', דפוס קראטאשין.

(253) סוכה נב, ב.

(254) השוה סנהדרין צד, א.

(255) ראה כד הקמח לבחיי, אות ה"א, בד"ה הלבנה, כ"ז עמוד ד', ויניציאה ש"ו;

ורב פעלים לר' אברהם בן הגר"א, צד מ"ד ב'.

יפול ביד ב"ו, שנ' נפלה נא ביד יי"י כי רבים רחמיו וביד אדם אל (אפול) [אפולה] ⁽²⁵⁵⁾.

פ ר ק ש ב י ע י

תשעה שירדו לג"ע בחייהם, ואלו הן, בנימן בן יע', וכלאב בן דוד, ושרח בת אשר, ובתיה בת פרעה, ואליעזר עבד אברהם, ועבד מלך הכושי, ומשה, ואליהו, ויעבץ בן בנו של ר' יהודה הנשיא, וי"א אף ריב"ל ⁽²⁵⁶⁾.

ט' אין מתפללין עד שהקב"ה ממלא עמהן תפלה ⁽²⁵⁷⁾, ואלו הן, חירם מלך צר, ועבד מלך הכושי, וחנוך, ומתושלח, ואליהו, ומשיח, ושרח בת אשר, ובתיה בת פרעה, וריב"ל. כאיזה צד מתפלל, כופף שתי ידיו תחת כסא הכבוד ואומ', יהי רצון מלפני שיכבשו רחמי את כעסי, ויגולו רחמי על מדותי, ואתנהג עם בני במדת רחמ', ואל אתנהג עם במדת הדין, ויכנסו בני לפני לפני משורת הדין ⁽²⁵⁸⁾.

פ ר ק ש מ י נ י

עשרה נקראו חיים ⁽²⁵⁹⁾, הקב"ה נקרא חיים, שנ' הוא אלהים חיים ⁽²⁶⁰⁾. תו' נקראת חיים, שנ' עץ חיים היא למחזיקים [בה] ⁽²⁶¹⁾, ישראל נקראו חיים, שנ' חיים כלכם היום ⁽²⁶²⁾, חכמ' נקראו חיים, שנ' תורת חכם מקור חיים ⁽²⁶³⁾. צדיקים שנ' פרי צדיק עץ חיים ⁽²⁶⁴⁾, ג"ע שנ' [אתהלך לפני יי"י בארצות החיים] ⁽²⁶⁵⁾, עץ שנ' [ועץ החיים] ⁽²⁶⁶⁾, ארץ ישראל שנ' [אתהלך לפני יי"י בארצות

(255) ש"ב כד, יד.

(256) השוה מ. היגער, מסכת דרך ארץ, פ"א, צד 70-68; ומסכתות כלה, צד 246-249.

(257) מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(258) השוה ברכות ז, א.

(259) ראה אבות דר"ג, נו"א, סוף פל"ד. מאמר זה ליתא לא בשענבלום ולא בגרינהוט.

(260) ירמיה י, י.

(261) משלי ג, יח.

(262) דברים ד, ה.

(263) משלי יג, טו.

(264) משלי יא, ל.

(265) תהלים קטו, ט.

(266) בראשית ב, ט.

החיים) ונתתי צבי בארץ חיים ⁽²⁶⁷⁾, גמילות חסדים שנ' כי טוב חסדך מחיים ⁽²⁶⁸⁾, [מים שנ' ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלים] ⁽²⁶⁹⁾.

י' שלא טעמו טעם מיתה, ואלו הן, בתיה בת פרעה, ושרח בת אשר, וג' בני קרח, וחנוך, ומתושלח, ואליהו, ומשיח, וריב"ל ⁽²⁷⁰⁾.

כל עיר שאין בה י' דברים הללו אין ת"ח רשאי לדור בתוכה, בית הכנסת, ובית הישיבה, וב"ד מכין וחובשין, וקופה של צדקה, [רופא], ומלמד תיגוקות, ובית הכסא, ובית המרחץ, ובית הקברות, ובית הטבילה. ר' עקיבה אומ' אף מיני פרי, שמיני פרי מאירין את העינים ⁽²⁷¹⁾.

י' דברים נאמ' בכוס של ברכה, טעון הדחה, שטיפה, ועטור, ועטוף, חי, ומלא, ואוחזו בשתי ידיו, ונותן עיניו בו, ואין מניחו ע"ג קרקע, ונותנו במתנה לאנשי ביתו ⁽²⁷²⁾.

י' דברים ברא הקב"ה בעולמו, וכל אחד ואחד קשה מחבירו ⁽²⁷³⁾, הר קשה ברזל מחתכו, ברזל קשה אש מפעפעתו, אש קשה מים מכבין [אותו] [אותו], מים קשין עבים סובלין אותו, עבים קשים הרוח מפורתו, רוח קשה בני אדם סובלין אותה, אדם קשה מחשבה שוברתו, מחשבה קשה יין מבטלה, יין קשה שינה מבטלתו, שינה קשה מות מבטלה, אשה רעה קשה מכולם, ומלאך המות קשה מכולם, וצדקה גדולה מכולם, שנ' וצדקה תציל ממות ⁽²⁷⁴⁾.

י' ממזרים הן, ואינן ממזרים, ואלו הן, בני נדה, בני גדוי, בני איבה, בני סנואה, בני אנוסה, בני ישנה, בני מפותה, בני גרושת הלב, בני חצופה, ובוועל ארוסתו בבית חמיו, וי"א אף מטוהרת הלב.

י' דברים נבראו בין השמשות ⁽²⁷⁵⁾, ואלו הן, [המון], פי הארץ, פי הבאר, פי האתון, והקשת, והכתב, והמכתב, [והלוחות], ומקלו של אהרן, ומקלו של משה, וי"א אף עמוד אש וענן והמזיקין וקבורתו של משה, ר' נחמיה אומ' משום אביו אף העיר והפרד, ר' יהודה אומ' משום אביו אף האיל והשמיר, ר' יושיה

(267) יחזקאל כו, כ.

(268) תהלים סג, ד.

(269) זכריה יד, ח.

(270) השוה מ. היגער, מסכת ד"א, פ"א, שם; ומסכתות כלה, שם; ב"ב יו, א.

(271) ראה סנהדרין יו, ב. מאמר זה ליתא לא בשענבלום ולא בגרינהוט.

(272) השוה ברכות נא, א.

(273) ראה ב"ב י, א. מאמר זה ליתא בספר הלקוטים.

(274) משלי י, ב; יא, ד.

(275) השוה מ. היגער, מסכת כלה, צד 138-140.

(276) ראה פסחים נד, א; אבות דר"ג, נו"ב, ריש פל"ז.

אומ' אף צבת, הוא היה אומ' צבתא בצבתא מתעבדא, צבתא קדמיתא מאי הות, הא לא הות, בריה הות, (אלא) [ולא] מעשה ידי אדם הות.
 " מיני ארזים הן, ארז, ושטה, והדס, ועץ שמן, וברוש, תדהר, ותאשור, אלמוג, ארמון, ואורן⁽²⁷⁷⁾.
 " שמות נכתבין ואין נמחקין, ואלו הן, אל, אלהים, יהוה, יה, אהיה, שדי, צבאות, אדני, אלוה, אלהים⁽²⁷⁸⁾.

" דברים נאמ' באספרגוס⁽²⁷⁹⁾, יפה ללב וכ"ש לבני מעיים, הרגיל בו יפה לכל גופו, המשתכר ממנו קשה לכל גופו, ואין שותין אותו מעומד, ואין שותין אותו כשהוא חסר, ואין שותין אותו אלא סמוך לפת, ואין מפסיקין בו, ואין משיחין אחריו, ונטל בימין ושותה בשמאל, ורוקק אחריו אפ' בפני מלך.

" קבים חנופה ירדו לעו', ט' נטלו בבל, ואחד כל העו'⁽²⁸⁰⁾.

" קבים כשפים ירדו לעו', ט' נטלו מצריים, וא' כל העו'.

" קבים גזל ירדו לעו', ט' נטלו ישמעאלים, ואחד כל העו'.

" קבים זנות ירדו לעו', ט' נטלו עבדים, ואחד כל העו'.

" קבים גסות ירדו לעו', ט' נטלו עילם ואחד כל העו'.

" קבים עושר ירדו לעו', ט' נטלו רומי, וא' כל העולם.

" קבים גבורה ירדו לעו', ט' נטלו פרס, ואחד כל העולם⁽²⁸⁰⁾.

" קבים (ירדו) חכמה [ירדו] לעו', ט' נטלו ישראל, ואחד כל העו'.

עשר נקודות בתורה⁽²⁸¹⁾, ואלו הן, ישפט יי"י ביני וביניך⁽²⁸²⁾, נקוד על

יוד של ביניך, מלמד שלא אמרה אלא להגר, ויאמרו אליו⁽²⁸³⁾, אי"ו נקוד, מלמד שהיו יודעין בה, ולא ידע בשכבה ובקומה⁽²⁸⁴⁾, נקוד על וא"ו של ובקומה של בכירה, מלמד שלא ידע בה לבדה, וישקה"ו⁽²⁸⁵⁾ נקוד, מלמד שלא נישקו באמת, אלא ביקש לנשכו, ונעשה צוארו של שיש, לרעות את צאן אביהם⁽²⁸⁶⁾, נקוד על את, מלמד שלא הלכו לרעות את הצאן, אלא לרעות את עצמן במאכל ומשתה, אשר פקד משה ואהרן⁽²⁸⁷⁾, נקוד על אהרן, מלמד שלא היה מן המנין, או בדרך

(277) השוה כ"ב פ' ב', מאמר זה ליתא בגרינהוט.

(278) ראה שבועות ל"ה, א"ב; אבות דר"ג, נו"א, ריש פל"ד.

(279) השוה ברכות נ"א, א. מאמר זה ליתא בספר הלכותיים.

(280) ראה קדושין מט, ב; אבות דר"ג, נו"ב, פמ"ח, צד ס"ו ב'.

(281) השוה מס' סופרים, הוצ' מ. היגער, פ"ו, סימן ג', ובסמן שם.

(282) בראשית טז, ה.

(283) שם יח, ט.

(284) שם, יט, לג.

(285) שם, לג, ד.

(286) שם, לו, יב.

(287) במדבר ג, לט.

רחוקה⁽²⁸⁸⁾, נקוד על ה"א, מלמד שלא היתה אלא מאסקופת העזרה ולחוק, אשר עד מידבא⁽²⁸⁹⁾, נקוד על ראש, מלמד שלא חרבו את כל המדינות, אלא את כל האומות, ועשרו"ן⁽²⁹⁰⁾, נקוד על וא"ו ועשרון השני של יום ראשון של חג, מלמד שלא היה [אלא] אחד, הנסתרת ליי"י אלהינו והנגלות לנו ולבנינו עד⁽²⁹¹⁾, נקוד על לנ"ו ולבנינו ועל עא"ן דע"ד, מלמד שאמ' עזרא, אם יבא אליהו ויאמ' לי, מפני מה כתבת, אני אומ' לו, כבר נקדתי עליהם, ואם אמ' לי, יפה כתבתם, אסלק את נקדותיהם.

פ.ר.ק. ת.ש.י.ע.י.

היא הכתוב בתורה ביוד, אחד עשר הן⁽²⁹²⁾, ואלו הן, ומלך בלע היא צוער⁽²⁹³⁾, והיא גם היא אמרה אחי הוא⁽²⁹⁴⁾, והיא שלחה אל חמיה⁽²⁹⁵⁾, אשר היא לכם לאכלה⁽²⁹⁶⁾, והיא הפכה שער לבן לבן⁽²⁹⁷⁾, (בשחזין) והיא כהה⁽²⁹⁸⁾, שבת שבתון היא לכם⁽²⁹⁹⁾, והיא תראה את ערותו⁽³⁰⁰⁾, את אביה היא מחללת⁽³⁰¹⁾, והיא נטמאה⁽³⁰²⁾ הראשון, והיא לא נטמאה⁽³⁰³⁾.

"א דברים רובן קשה ומיעוטן טוב, ואלו הן, הדרך, ודרך ארץ, ותשמיש, והקות הדם, ושינה, ועושר, ומלאכה, וחומץ יין, והמלה, והשאור, והסרבנות⁽³⁰⁴⁾.

"א דברים מרבים את הזרע, השומים, והבצלים, והחלגלות, והגרגיר, וחלב, וגבינה, ובשר שמן, ויין ישן, וגריסין של פול, ומוריס, ואתרוג⁽³⁰⁵⁾.

(288) שם, ט, י.

(289) שם, כא, ל.

(290) שם, כט, טו.

(291) דברים כט, כה.

(292) השוה אבות דר"ג, נו"א, פל"ד, צד נ"א א'.

(293) בראשית יד, ב.

(294) שם, כ, ה.

(295) שם, לח, כה.

(296) ויקרא י"א, לט.

(297) שם, יג, י.

(298) שם, יג, כא.

(299) שם, טז, לא.

(300) שם, כ, יז.

(301) שם, כא, יט.

(302) במדבר ה, יג.

(303) שם, שם יד.

(304) השוה גיטין ע, א. מאמר זה ליתא בספר הלכותיים.

(305) ראה יומא יח, א"ב. מאמר זה ליתא בגרינהוט.

י"א דברים ממעטין כח של אדם, חמה, ופת חמה, והישן ע"ג קרקע, והישן על מטה קצרה, ומנעל דחוק, והריגת הנחש, וקפיצת נהר, (וכסות) [וכשות] בלא זמנה, ופסיעה יתירה, והקות הדם מלמטה כפלים, [ומשאי כבד ביותר] ⁽³⁰⁶⁾.

י"א נמשחו, חמשה מלכים ושהה כהנים, ה' מלכים, שאול ודוד ושלמה ואחז ויואש, ו' כהנים, אהרן וארבעת בניו וצדוק הכהן ⁽³⁰⁷⁾.

לעולם תהא נאה בצאתך ובבואך, ותהא עלוב לאנשי ביתך, ותהא ממעט בעסק ועסוק בתו', ותהא שפל רוח בפני כל אדם, מעשה בר"ש בן אלעזר שהיה רוכב על החמור, והיה מהלך במגדל גדור לבית רבו, מצא אדם אחד שהוא מהלך מכוער ביותר, א"ל ריקה כמה מכוער אתה, שמא מכוערין אנשי עירך כמותך, א"ל לך ואמור לאומן שעשאני, מיד ירד רבן שמעון בן אלעזר, וירד מעל החמור, ונשתטח לפניו, א"ל נענית לך, מחול לי, א"ל איני מחל לך עד שתלך ותאמ' לאומן שעשאני, כמה מכוער כלי זה שעשית, והיה מהלך אחריו כחצי מיל, שמעו אנשי עירו ויצאו לקראתו, א"ל שלום עליך ר', אמר להם, למי אתם קורין ר', א"ל לזה שמטייל אחריו, א"ל אם זה ר', אל ירבו כמותו בישראל, אמרו לו ח"ו, ומה עשה לך, א"ל כך וכך עשה לי, א"ל אעפ"כ מחול לו, א"ל הריני מחול לו, אבל על תנאי שלא היה מלומד לעשות כן, אותו היום ישב ר' שמעון ודרש בבית המדרש הגדול שלו, לעולם (אמרו לו) הוי רך כקנה, ואל תהי קשה כארו, מה קנה אם יצאו ד' רוחות העו', קנה הולך ובא עמהם, עמדו ד' רוחות, קנה עומד במקומו, מה סופו של קנה זה, זכה ליטול ממנו קולמוס לכתוב בו ס"ת תפילין ומוזונו, אבל ארו זה אינו כן, כל רוחות שבעולם נושבות בו, וכיון שבאת רוח צפונית, עוקרתו והופכתו על פניו, ונמצא ארו נופל מוטל על שרשיו, מה סופו של ארו, באין עליו (בכשירין) [בכשילין] וקרדומות, וכורתין אותו ומסככין בו בתים ובית המרחץ ובית הכסא, והנשאר שורפין אותו באש, וצולין ומבשלין בו גבלות וטרפות, לכך אמרו חכמי הוי רך כקנה ואל תהי קשה כארו ⁽³⁰⁸⁾.

פ. ר. ק. ע. ש. י. ר. י.

כיצד אדם מכבד את רבו ⁽³⁰⁹⁾, בזמן ששניהן הולכין בדרך, נותנו לימינו, ואין נותנו לשמאלו, היו ג' וחכם והרב, חכם באמצע, הגדול בימינו, והקטן בשמאלו, וכן מצינו בג' מלאכים שבאו אצל אברהם אבינו, ואלו הן, מיכאל רפאל

(306) השוה גיטין ע, א. מאמר זה ליתא בגרינהוט, והגהתי אותו לפי גירסת שענבלום.

(307) ראה ירושלמי הוריות, פ"ג, מו עמוד ג, דפוס קראטאשין.

(308) השוה מ. היגער, פרקי בן עזאי, ריש פ"ב; ומסכת כלה רבתי, צד 310—314.

וגבריאל, גבריאל להפוך את סדום, רפאל לרפאות את אברהם, מיכאל לבשר את שרה, והיה מיכאל באמצע, גבריאל מימינו, רפאל משמאלו. למה נדמו לאברהם אנשים, אברהם שכוחו יפה נדמו לו אנשים, ולוא שכוחו רע נדמו לו מלאכים, ד"א כת' ויקומו [משם] האנשים ⁽³¹⁰⁾, וכת' ויבואו שני המלאכים ⁽³¹¹⁾, רב אמ' עד שלא עשו שליחותן נקראו אנשים, ומשעשו שליחותן נקראו מלאכים ⁽³¹²⁾.

שנים עשר דברים בבני אדם, פה מחתך, ולשון גומר, קנה מוציא את הקול, הושט בולע, הלב מביין, הכליות יועצות, ריאה מקבלת כל מיני מאכל, כבד רותחת, והמרה זורקת, הטחול שוחקת, קרקבן טוחן, קיבה ישינה, בזמן ששניהם ישנים אינו יודע מה בעולם ⁽³¹³⁾.

י"ג דבר נאמ' בגשם ⁽³¹⁴⁾, משקה, מרוה, ומשביע, ומוליד, ומצמיח, ומזבל, ומעדן ⁽³¹⁵⁾, ומבטל את הגזירה, ופותח את האוצרות, ומניח דעת הבריות, ומשביע את הרעבים, ונותן זרע לזורע, ולחם לאוכל.

י"ד מדות נאמ' בפת שחרית, מצלת מן החמה, ומן הצנה, ומן היסורין, ומן המזיקין, ומחכימת פתי, וזוכה ללמוד, וזוכה בדין, ומתקבל על הבריות, ותלמודו מתקיים בידו, ואין בשרו מעלה הבל, ונזקק לאשתו, ואינו מתאוה לנשים, ומעברת ריח הפה, והורגת את השרץ שבבני מעיים ⁽³¹⁶⁾.

י"ד דברים מביאין את האדם לידי נגעים, ואלו הן, ע"ז, וג"ע, וש"ד, ושבועת שקר, וחלול השם, [וברכת השם], ולשון הרע, וגסות הרוח, וגזל, ולשון שקר, ועזות פנים, וחמוד, וצר עין, והחושד [ב]כשרים ⁽³¹⁷⁾.

פ. ר. ק. י. א.

חמשה עשר דבר נאמ' בפרשת היין ⁽³¹⁸⁾, ואלו הן, ויחל נח, ויטע כרם, וישת מן היין, וישכר, ויתגל, וירא, ויגד, ויקח, וישימו, וילכו, ויכסו, וייקץ נח, וידע, ויאמ' ארור כנען, ויהי כנען עבד למו ⁽³¹⁹⁾.

(309) השוה פרקי בן עזאי הנ"ל, פ"ב, סימן ב'. מאמר זה ליתא לא בשענבלום ולא

בגרינהוט.

(310) בראשית יח, טז.

(311) שם יט, א.

(312) השוה מדרש ב"ר, פ"ג, סימן ג', ווארשא תרכ"ז.

(313) ראה ברכות סא, א"ב.

(314) השוה כתובות י, ב; תענית ה, ב.

(315) מכאן ועד סוף הפרקים חסר בספר לקוטים לגרינהוט.

(316) השוה ב"מ קז, ב.

(317) השוה ערכין טז, א; מדרש ויק"ר, פ"ז, סימן ג', ווארשא תרכ"ז.

חמש עשרה מדות נאמרו בת"ח, נאה בביאתו, וחסיד בשיבתו, ערום ביראה, פקח בדעתו, חכם בדרכיו, כונס, [וזכרן], מרבה להשיב, [מרבה לשמש, מרבה בשיבה], שואל כענין, ומשיב כהלכה, ומוסיף על כל פרק ופרק דבר, והולך אצל חכם, ולמד על מנת ללמד וע"מ לעשות³²⁰.

ר' נחמיה אומ' י"ו דבר נאמר בארבה³²¹, פיו סתום, שאלמלא פיו סתום, אין כל בריה [יכולה] לעמוד לפניו; רוקו ממית (ומייבש) [ומבאיש], שנ' ויסר מעלי רק את המות הזה³²²; שניו כברזל, מה ברזל קוצץ ומעלה חליפין, והן קוצצות ומעלות חליפין, שנ' כי גוי עלה [על ארצי] עצום ואין מספר³²³; שניו שני אריה³²⁴, לפ"כ הן דומין לשני האריה; קרניו דומות לקרני השור; כפיו דומות לכף האריה; עיניו דומות לעין הנחש; כנפיו דומות לכנפי הנשר; צוארו דומה לצואר הסוס; לבו דומה ללב האדם; גבו דומה לגב [הדג]; זנבו דומה לזנב [הנחש]; יריכיו [דומות] לירכי הגמל; שוקיו דומות למסר; לבושו דומה לסרק; כתוב ח"ת על לבו, שהוא חילו של מקום, שנ' חילי הגדול אשר שלחתי בכם³²⁵.

פ.ר.ק. ש.נ.י.ם. ע.ש.ר

עשרים ושתיים דבר נאמרו בגרע³²⁶, מהלך על צדו, [עצל], ובגדיו מזוהמין, ועינו רעה, וצר עין, [אוכל הרבה, ומוציא קמעה], ומוציא רוחות רעות, ורוחו גסה, [ונתלה ויושב], וחשוד על [עבירות] [עריות], [ועל הגזל], ועל ש"ד, ודברן, ועכרן, וגזלן, ויש בו שטיות, ואין בו אחוה, ויש לו לשון הרע, ופסול לעדות, [ואסור ליקח בת כהן], ומוציא [סיד] [סוד] וסות, וי"א גם הכלבים מכירין אותו בשוק, ואסור להיות בשררה על הצבור.

כ"ד מתנות כהונה ניתנו לאהרן ולבניו כנגד כ"ד משמרו, ניתנו להן בכלל ופרט וברית מלח. עשר במקדש, חטאת, ואשם, וזבחי שלמי צבור, וחטאת העוף, ואשם תלוי, ושתי הלחם, ולחם הפנים, ולוג שמן של מצורע, ושיירי המנחות, והעומר; וד' בירושלם, הבכור, והבכורים, והמורם מתודה ומאיל

318) השוה מדרש ב"ר, פל"י, סוף סימן ז', דפוס ווארשא.

319) בראשית ט, כ—כו.

320) השוה מ. היגער, מסכת דרך ארץ, צד 94.

321) הגהתי את המאמר לפי גירסת שענבלום.

322) שמות י, יו.

323) יואל א, ו.

324) יואל ב, כה.

325) השוה קדושין פב, א. הגהתי את המאמר לפי גירסת התלמוד ושענבלום.

נזיר, ועורות של קדשים; ועשר בגבולין, תרומה, ותרומת מעשר, והחלה, והזרוע והלחיים והקבה, וראשית הגז, ופדיון הבן, ופדיון פטר חמור, ותרמים, ושדה אחוזה, וגזל הגר. כל אלו ניתנו לאהרן ולבניו בכלל ופרט וברית מלח, חייב על הכלל ועל הפרט, ונותן שכר לכלל ונותן שכר לפרט, והעובר עליהן משום כלל ומשום פרט³²⁶.

(כ') [כ"ד] מדות טובות ברא הקב"ה, וכולן בטלו, [חוץ משתיים שלא בטלו] ³²⁷, אדם הא' ביטל דעה, ובינה, וקומה, וקלסטר, וג"ע; אנשי דור המ' ביטלו כח, וגבורה, ולידה, וגידול בנים; דור הפלגה בלבלו הלשון; אנשי סדום ביטלו נואי חטים, ונואי אנשים; דור המדבר ביטלו המן, והבאר, ועמוד האש, ועמ' הענן, והביאו צמאה לעולם שהיא שקולה כנגד כל הפורעניות שבעולם; אנשי ירושלם ביטלו ירושלם עיר הקדש, ומלכות בית דוד, ועבודת בית המקדש, ועבודת כהונה, ולוייה; ולא נשתייר מכולם אלא תורה וגמילות חסדים, ואין העו' כולו קיים, אלא על חסדו של הקב"ה, שנ' יהי חסדך יי"י עלינו כי"ל³²⁸, א"נ ס"ל.

326) השוה מ. היגער, מס' כלה רבתי, צד 293-294.

327) הגהתי את המאמר לפי הסברא, ולפי גירסת שענבלום.

328) תהלים לג, כב.

מה נמצא בבקבוק, השיב הרב שהוא יין לקידוש והבדלה ואף מזג כוס בשבילו ולפחה, ובהסתכלם ראו שהוא יין משובח עשוי „מענבי חברון וריחו נודף כבשמים“⁽¹⁾. הפחה וראש הכמרים התנצלו או לפני הרב על שהפריעו את היהודים מתפלתם, והראו על אותו יוני שיעץ לפתוח את ארון הקודש שהוא העליל עליהם שהם רצחו ילד נוצרי. היווני הודה אז על פשעו וספר שבשנאתו ליהודים ובחפצו להנקם בהם התגנב בחצות הלילה לבית-הכנסת והחליף את בקבוק היין בבקבוק דם. הפחה שלף אז את חרבו מתערה ובצאתם מבית הכנסת המית את היווני המעליל. בגלות השמש לרב את סוד חלומו, התקין שמהיום ההוא והלאה לא יניחו עוד את בקבוק היין למשמרת בארון הקודש כי-אם אחרי ה„קידוש“ וברכת ההבדלה יקחנו אתו השמש לביתו „כי לאו בכל זמנא מתרחש ניסא“⁽²⁾.

מעשה ר' קלונימוס כולל גם תחית ילד ישמעאלי שמצאוהו ביום השבת שחוט, והערבים הוציאו קול שהיהודים רצחו אותו, ואמרו להרוג את כל היהודים. ההמון הצמא לדם פרץ לרובע היהודי וסחבו את ראש העדה ר' קלונימוס לבית המשפט ששם הונחה גוית הילד הנרצח. אולם ר' קלונימוס לא נבעת, ולעיני השופטים והקאדי אמר שהוא יוכיח באותות ומופתים נאמנים שידי היהודים לא נגאולו בדם הילד, והבטיח להם שהנרצח בעצמו יגלה את רוצחו. הוא דרש מהם לתת לו פסת נייר ודיו, ולנגד עיניהם רשם על הנייר שמות קדושים והניח בפי הילד. המת הקיץ פתאום, קם על רגליו ובעינים קפואות הסתובב בין המון הנצבים, עד שנגש אל ישמעאלי אחד, אחוז בורעו והתחיל לילל: „אתה רצחתני!“ ונפל שוב מת. ר' קלונימוס הציל אז את העדה, אבל משום שחלל את השבת לכן צווה לפני פטירתו שמאה שנים אחרי מותו⁽³⁾ יסקלו את קברו באבנים כדי שיכופר לו עוונו. וכך נצבר על קברו שנמצא בנחל קדרון לרגלי הר הזיתים, גל אבנים שעומד עד היום הזה.

אגדת „אש בארון הקודש“ רווחת בכמה מערי המזרח בנוסחאות שונים, ומעין אגדה כזו פרסם גם ר' אברהם דנון⁽⁴⁾ בשם „יין ההבדלה“. לפי דבריו בשם לופו (במאמרו על בתי הכנסיות של אדריאנופול בבולטין של „חברת כל ישראל חברים“ לשנת 1888) קרה העלילה בבית-הכנסת „גריגוס“ באדריאנופול שנבנה עוד לפני כבוש הטורקים את העיר. לפי ספורו, שמש בית-התפלה הבולגארי עשה את התועבה הזאת להחליף את בקבוק היין בבקבוק דם. אגדה כזו מסופרת

(2) שם.

(3) ל. א. פראנקל: „ירושלימה“, עמוד 332.

(4) במאמרו „שתי אגדות“, „מזרח ומערב“ כרך ב', חוברת ג' (אלול, תרפ"ח), עמודים

ע ל י ל ו ת - ד מ ב א ר ן - י ש ר א ל

מ א ת

א. ר. מלאכי

א.

משתי אגדות: „אש בארון הקודש“ ומעשה דר' קלונימוס שמאות בשנים היו רווחות בירושלים, יש לשער שעוד בשנות קדם מצאה עלילת-הדם הנתעבה אחיזה בעיר הקודש.

אגדת „אש בארון הקודש“ יסודה ב„מעשה נורא“ שאירע בירושלים. שמש בית-הכנסת „תלמוד תורה“ נרדם בליל חמשי ו„שנתו ערבה עליו“. אולם פתאום עורר אותו „איש בלי הכירו מעולם“ משנתו המתוקה והאיץ בו למהר ללכת אל בית-הכנסת, כי בארון הקודש בוערת „אש להבה אדום כדם“. השמש קם בבהלה ורץ בחפז לבית-הכנסת אבל בפתחו את דלתות ארון הקודש לא ראה שום אש. הוא אמר לחזור לביתו, אבל דמות האיש שראה בחלומו עוד רחפה לפניו, והוסיף לחפש בארון הקודש ובחפשו — הרגיש שבקבוק היין הנועד לקידוש ולהבדלה, אינו עומד במקומו הקבוע, אלא בפנה אחרת. הדבר הוזה עורר בו תמהון, ולכן לקח את הבקבוק והסתכל בו לאור הירח, וחרדה אחזה את נפשו. במקום היין הלבן היה הבקבוק מלא דם. השמש הבין אז שדבר בליעל יצוק במעשה זה, ובלי חשוב הרבה יצא מחוץ לשער האשפות, ושם שפך את הדם, שבר את הבקבוק לרסיסים וכסה אותם בעפר. הוא מהר אז לשוב לביתו ומלא בקבוק חדש ביין לבן, וחזר לבית-הכנסת והעמידו בארון הקודש במקומו הקבוע. למחרת, בעת שהקהל עמד באמצע תפלת שחרית, הפתיעו אותם הפחה וראש-הכמרים של המנזר היווני בבקור. אחריהם נסחבו כמה ישמעאלים ויוונים וגם אנשי-צבא נלוו עליהם. הבקור הפתאומי הפיל פחד על כל המתפללים, ורק השמש לא זע ולא נע ויחכה לתוצאות הבקור. הפחה צוה אז לחייליו לחפש היטב בכל פנות בית-הכנסת, וכאשר נלאו לחפש, אמר אחד היוונים: הבה נתבונן מה יש בארון הקודש. מיד פתחו את הדלתות וראו את הבקבוק שעמד בקרן זווית של הארון. לשאלת ראש הכמרים

(1) „שערי ירושלים“ למשה ריישר. ווארשה, תרל"ט, עמוד 110.

וזמן המאורע, בא לידי מסקנה¹⁰) שר' קלונימוס זה חי עוד לפני שנת של"ב והוא הוא ר' קלונימוס בכה"ר יעקב ז"ל ששמש בימים ההם ראש ישיבה בירושלים ושמו נמצא בין החתומים על הסכמת חו"ר ירושלים לפטר את תלמידי החכמים ממס, שנתחדשה בשנת ש"ח. ולדבריו הסכים גם ר' אריה ליב פרומקין¹¹). והוא מחזק את השערת לונץ בזה שבשלמי חגיגה כתוב: "שמע את הענין שאירע בימים הראשונים בתוככי ירושלים בימי ר' קלונימוס הקבור שם"¹²). ומזה ראינו שרבי קלונימוס חי בתקופה יותר קדומה¹³).

מאגדות אלו אמנם אין להחליט שבאמת קרו עלילות דם בירושלים, אבל זה בלבד שהעם יצר אגדות כאלו מראה שגם בירושלים חרשו שונאי ישראל מזמות רעות על היהודים ואמרו לבלוע אותם ורק בנס ניצלו מידם.

ב.

מאגדות אמנם אין להסיק דברי היסטוריה, אבל ישנן עובדות של עלילות דם בארץ ישראל במאה הי"ט.

עלילות דם הראשונה בירושלים שידועה לנו, היא זו של שנת תקצ"ח (1838) — שנתים לפני עלילת הדם בדמשק.

המקור למאורע זה הוא ספר איטלקי על עלילות הדם בדמשק שיצא בשנת 1850. המחבר דא-מונדובי, שמתאוריו ומסקנותיו נראה שהיה שונא ישראל, מרשיע את היהודים ומצדיק עליהם את הדין. מתוך ספר זה שהיה נעלם מעיני החוקרים, שאב ד"ר א. י. בראוור חומר מעניין לתולדות עלילות הדם בסוריה ובתוכו גם על המאורע שקרה בירושלים, לפי דברי בראוור¹⁴) נכתב הספר במטרה, להעיר את תשומת לב הנוצרים והמושלימים יחד לסכנה הנשקפת להם מצד היהודים¹⁵.

על דבר העלילה בירושלים מביא המחבר, תרגום מערבית של משפט

10) במאמרו "קברי ארץ הצבי", "ירושלים" כרך א', עמוד 117.

11) בספרו "תולדות חכמי ירושלים" (בעריכת אליעזר ריבלין), חלק שני, עמודים 146—147.

12) גרץ (ב"דברי ימי ישראל" כרך ח', עמוד 585) נמשך אחרי פראנקל ומצרף את ר' קלונימוס לחבורת ר' יהודה החסיד, אולם רא"ל פרומקין סתר, בספרו הנוכח, את השערתו.

13) לפי השערת אליעזר ריבלין (בהערותו לערך ר' קלונימוס ב"ר יעקב ב"תולדות חכמי ירושלים" לרא"ל פרומקין, חלק א', עמודים 98—100), ר' קלונימוס בעל הנס הוא ר' קלמן הברקשטן חותנו של המהרש"ל, שעלה לירושלים ונתמנה שם לאב"ד דקהל האשכנזים.

14) במאמרו "עלילות דם בסוריה ובא"י — לפני עלילת דמשק" ב"ציון, ידיעות החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה", שנה א', גליון שני (תשרי-מרחשון, תר"ץ).

גם בפראג ויסודה ב"מעשה שהיה" במאה הי"ג ול. וויזל השתמש בה באחד מספוריו. אולם שם החליף את הבקבוקים איש יהודי בשם איצק קלבלר, והוא עשה את הדבר הזה כדי להנקם ביהודים משום שהתאכזב באהבת בת-דודו היפה¹⁶). אבל למרות זאת שהאגדה איננה ירושלמית מקורית, יש בה משום גוון מקומי. המאורע קרה בבית הכנסת "תלמוד תורה" שקיים עד היום הזה בירושלים¹⁷) והיין "נעשה מענבי חברון המשובחים". המעליל הוא יווני, ובשנות קדם אמנם היו היוונים, צוררים ליהודים בארצות תוגרמה, ועלילת הדם הראשונה בטורקיה (בשנת ש"ה), יוונים חוללוה¹⁸).

בספור הנס של ר' קלונימוס, מכיון שבירושלים חי אדם בשם זה וגל האבנים שעל קברו קיים עד היום הזה בירושלים, בוודאי שיש בספור קורטוב היסטורי. הספור מובא בפעם הראשונה בהוספותיו של ר' אברהם חיון לספר "שלמי חגיגה" לר' ישראל יעקב אלגאזי, הראשון לציון בירושלים בשנות תקט"ו—תקט"ז, שנדפס בשנת תק"ץ בשלונקי. בפירושו על "המשיח אלמים" בתפלת נשמת (דף כ"ד, ע"א), כותב חיון: "גם שמענו שאירע לימים ראשונים בימי רבינו קלונימוס הקבור שם ז"ל, שהישמעאלים הרגו נער אחד ישמעאל ובלילה השליכוהו בחצר בית הכנסת והיו רוצים לעשות כליה בשונאי ישראל ורבינו קלונימוס עשה מה שעשה והתפלל לה' והנער ההרוג פתח פיו ואמר כל המעשה ומי הרגו ומי השליכו ושמעו כל הגוים והמושלים וניצולו ישראל וכך קורין לו רבינו קלונימוס בעל הנס". הספור מובא כאן בקיצור נמרץ, בלי קשויי-אגדה וגם בלי הזכרת הזמן בו חי ר' קלונימוס, אולם זה שבימי ר' אברהם חיון היה הספור רווח בירושלים, סימן שיש שמץ אמת בספור. לדוויג אבגוסט פראנקל (בהביאו¹⁹) את האגדה, כותב ש"בשנת הת"פ לב"ע, חי הרב קלונימוס כראש הרבנים לעדת האשכנזים בירושלים", ובהזכירו את צוואתו לסקל את קברו הוא מוסיף ואומר: "לפני ארבעים שנה הושלכה האבן האחרונה על קברו". פראנקל בקר את ירושלים בשנת תרט"ז, ואם לפי דבריו מלאו באותה שנה מאה וארבעים שנה לפטירת ר' קלונימוס, יוצא שר' קלונימוס מת בשנת תע"ז, ומן ההכרח להקדים את זמן המאורע²⁰). לונץ בחקרו על אישיותו של ר' קלונימוס

5) ראה מאמרי "זבח דמים בפראג" בספרי "צללי דורות" (ניו-יורק, ת"ש).

6) הוא נוסד בשנת שמ"ו והנהו בית-הכנסת היותר עתיק בירושלים.

7) ראה ב"עמק הבכא" לר' יוסף הכהן, קראקא 1895, עמודים 121—122.

8) ב"ירושלימה" הנוכח.

9) מלבד פראנקל נמצא מקור יותר קדום שר' קלונימוס חי בשנת ת"פ, והוא כתב-יד בשם "ערוגות הבוסם" (הביאו רא"ל פרומקין בהערותיו לסדר רב עמרם גאון, חלק שני, ירושלים, תרע"ב, עמוד 474). פראנקל בוודאי לא ראה את הספר, והוא מסר את האגדה כמסורה עממית בירושלים.

שהיה בירושלים בשנת 1838, 18 לחודש ולחידג'ה לפני מושל העיר ובנוכחותם של המופתי, רשיד אפנדי, עלי מחסן אפנדי, ראש המנזר היווני, ראש המנזר הארמני והמתורגמן שלו ומרדכי בנו של ראש היהודים הפולאנים (אשכנזים). ומתרגום זה יוצא ספור-מעשה כזה:

ברובע באב-אל-חוטא, שבימים ההם גרו בו רוב המתיישבים האשכנזים, נכנס חייל טורקי אינבאלידי, קטוע יד, שהיה חוזר על הפתחים. הוא מצא דלת פתוחה של חצר שבה גר יהודי, ונכנס לבקש מעט מים לשתות. היהודי לא סרב והזמין את החייל לביתו. בהכנסו סגר היהודי את הדלת. לשאלתו: למה סגר את הדלת, לא ענה אותו היהודי וגם לא נתן לו לעזוב את החדר. החייל הציץ מבעד סדקי הדלת וראה שבחצר נמצאים כחמשים יהודים. הוא התחיל פוחד שלא יהרגו אותו וצעק בקול רם שיתנו לו ללכת, אבל היהודי ואשתו הרגיעו אותו באמרם: ששום רעה לא תאונה לו. אולם לקול צעקותיו נאספו השכנות וגם כמה ערבים פרצו אל הבית ושחררו את החייל.

דברים אלה הם מעדותו של ה"קרבן" בבית-המשפט. היהודי טען להיפך: הוא היה חולה ושוכב במטה ואשתו יצאה מהבית והוא נשאר לבדו. פתאום שמע קול רעש מאבנים שנפלו מחומת הבית, וקם לראות מהיכן נפלו האבנים וראה את החייל שהתפרץ לביתו כדי להרגו. הוא תפשו בצוארו והוציא סכין לשחטו, אולם ברגע שהניף את הסכין נכנסה אשתו והתחילה לצעוק ששווד התנפל על בעלה. החייל עזב אותו וסגר בעדו את הדלת ובראותו את השכנים שנאספו, התחיל הוא לצווח שהיהודים אמרו להרגו. בינתיים באו הערבים והוציאו אותו יחד עם החייל והביאו אותו לבית המשפט.

עדותם של העדים הערביים היו לטובת החייל אבל הגין על היהודי בנו של הקונסול הרוסי שנמצא באותה שעה בבית המשפט (ומסתבר שהיהודי היה נתין רוסי) והיהודי שוחרר.

לפי דברי בראור¹⁶ יש אמנם לפקפק בדיוקו של התרגום, אולם מזה שנזכר שם השכונה בה קרה המאורע וגם שמו של היהודי מ ר ד כ י, שהוא בנו של ראש"ז צורף, שהוזמן להיות נוכח בשעת המשפט (בוודאי כבאי-כח היהודים), אין להכחיש את עצם המאורע.

מכיון שמקרה זה אינו נזכר במקור אחר, נראה שגם בשעתו לא עשה רושם על היהודים ולא התייחסו אליו ב"כובד ראש". רוב היושבים בבאב-אל-חוטא (הרובע נמצא סמוך לשער שכם) הם ערביים, והיהודים לא פעם סבלו

מהם. ויתכן שראו בעלילה זו רק מקרה-שוד — דבר נפרץ בימים ההם בירושלים.

בינתיים קרה בשנת ת"ר בדמשק (ובאותה שנה גם העלילה ברודוס) הקרובה לארץ-ישראל עלילת הדם הנוראה, זו שזעזעה את היהדות העולמית, וגם יהודי ירושלים ראו סכנה לקיומם אם עלילת-הדם תכה שרשים במדינות טורקיה, וגם הם ראו להשתדל בהוכחת השקר שבעלילה זו. ר' ישראל ב"ק נסע אז לדמשק והיה לעזר למונטיפיורי בשחרור אסירי העלילה. אף התייר ר' דוד דבית-הלל שנמצא אז בדמשק, פנה במכתב לר' יצחק בר לוונזון שירשה לו לתרגם את ספרו "אפס דמים" לערבית או לטורקית¹⁷. כך עזרו גם יהודי ארץ-ישראל להכשיר את הקרקע ולפנות דרך למונטיפיורי בעת שהשתדל לפני השולטן עבד-אל-מג'יד על מתן הפירמאן האוסר את עלילת-הדם בכל ארצות מלכותו.

טופס מהפירמאן נשלח גם לחכם-באשי בירושלים ר' אברהם גאגין¹⁸, כדי שיקיים אותו בבית המשפט בירושלים. ביחס לעלילת-הדם נאמר בפירמאן זה: "שמעתי את העלילות והשקרים אשר בדו בני יתר האמונות על היהודים החוסים בצל ממשלתי הרוממה היושבים בעיר דמשק ובאי רודוס. גם שמעתי את העול ואת החמס אשר עשו לאחדים מהאומללים הנדכאים האלה, בסמכם על הדעה הכוזבת אשר פשטה בין ההמון ודלת העם, כי היהודים עשו להם למנהג מורגל להמית נפשות אדם ולהשתמש בדמם בחג המצות אשר להם. וכבר הובאו אל חצר מלכותי מתי מספר מיושבי אי רודוס, והשופטים הוציאו את משפטם לאור צדק ואמת, וינקו אותם מכל אשמה, כדת החוקים הנאמנים והאמתים. גם בלעדי זאת אם נשים את לבנו אל הראיות וההוכחות החשובות והנאמנות אשר התבררו על ידי לומדי ספרי הדת הזאת, נוכח לדעת כי לא רק שדתם תמנעם להשתמש בדמי אדם, כי אם גם תאסר עליהם אסור חמור להשתמש אף בדמי החיות. ועתה יען ראינו כי החשד והעלילות אשר היו עליהם, המה שקרים בדויים, וצדקתם בדבר הזה גלויה וידועה לכל, לא יכן לפני להרגיזם ולצערם על אדות דברים בטלים כאלה".

במאמר-*"מלך-המלכים"* זה הודגשו גם יתר זכויות היהודים ואזהרה "שלא יהיה לשום איש הזכות לערער עליהם בין בדבר מלאותם את מצוות דתם ובין בדבר בטחתם וחסותם אשר נתנו להם", בכל זאת האשימו בשנת תרל"א,

(16) ראה "באר יצחק" (ווארשה, תר"ס) עמודים 51—52.

(17) הפירמאן תורגם מטורקית לעברית ביד אברהם שלום יהודה ונדפס ב"לוח ארץ ישראל" של לונז לשנת תרנ"ו, עמודים 9—12. הציטאטות המובאות הן מתרגום זה.

שלשים שנה אחרי מתן הפירמאן, את איש יהודי בירושלים שרצה לשחוט ילד ערבי לשם צרכיים דתיים, ובעטייה של עלילה זו כמעט שצמתו בבור חייו. זהו המקרה הראשון בירושלים שיש בו משום אופי של עלילת-דם.

ג.

קרבת העלילה היה חיים יעקב, ששמו זכור עד היום הזה בין זקני ירושלים. נגר היה לפי מקצוע מלאכתו, והוא היה היהודי הראשון ליצור את תעשית מלאכת עצי זית בירושלים. בהיותו אומן מצוין במלאכתו הצליח במסחריו ואף התעשר. בזה עורר עליו את קנאת הנוצרים שהתעסקו בתעשייה זו, והם התנכלו להרע לו. פעם פרצו לחנותו כשודדים באפלת הלילה ושדדו את כל אשר יכלו לשאת אותם ואת כל אשר לא יכלו לקחת שרפו באש. אולם רחם עליו משנה הקונסול האוסטרי ואסף נדבות בעבורו וגם בית רוטשילד בפאריז שלח לו תמיכה קטנה, שיוכל להחזיק מעמד. הוא גם לא אמר נואש להשיב את גזלתו ובמשך הזמן גם עלה בידו למצוא את הגנבים, ובהכירו את כלי-מלאכתו שנמצאו בידם, תבע אותם לדין וכשלהשם חדשים נשפט עמם בערכאות הממשלה, אבל משום שהיו תקיפים ובני משפחות עשירות, הטה השוחד את הכף לזכותם ופסק-הדין נחרץ לטובתם. אולם הוא היה אמיץ-לב ורוח, וערער על המשפט לפני בית-המשפט הגבוה בדמשק, וכמעט שהצליח. אולם גם שונאיו לא נחו ולא שקטו, ובראותם כי לא יכלו לו נאחזו בעלילת-הדם, שכפי יש לראות היתה גם בירושלים „תרופה בדוקה“ לנצח מתחרה יהודי. הדבר קרה ב-22 בדצמבר 1870. חיים יעקב החלים או ממחלה קשה שעצרה אותו שלשה חדשים בביתו. בבוקר אמר לצאת החוצה כדי לטייל מעט ברחוב ולשאוף רוח צה. ופתאום נכנסו לביתו שוטרים אחדים ושני סריסים¹⁹ ובלי דבר דבר התחילו להכות אותו באכזריות עד שהתעלף. אחר-כך סחבו אותו לבית-המשפט, שם העמידו לפניו שני ילדים ערביים אחד כבן עשר והשני — בן שמונה שנים. השופט שאל אותם אם הם מכירים אותו, והשיבו: הן. אחר-כך שאלו אותם לשמו והם הטיבו ענות. אז העידו שאחיהם ילד בן שלש נעלם מהבית, והם ראו את היהודי מוביל אותו לביתו. בהביטם מבעד חור המפתח של הדלת ראו שהוא שחט את אחיהם ואחר-כך צלה אותו באש. הם גם הריחו את ריח בשר הילד. לשמע גוזמות כאלו מפי ילדים קטנים, ששום ברי-דעת לא יוכל לקבלם ועל נקלה מכירים ששגנו לילדים את דברי-

18) בוודאי היה נתין ממשלה אירופית, ובימי „קאפיטולאציה“ היה אסור לשוטרים טורקי להכנס לבית נתין זר בלי נוכחותם של סריסי הקונסול.

ההבאי הללו, בוודאי היה השופט צריך לגעור בילדים ולהוציא מפייהם מי למד אותם את השקרים הללו, אולם הוא לא עשה כן. הוא התחיל לצעוק על הנאשם: עדיין אתם מחזיקים בשטויות שלכם! עדיין אתם, יהודים נאלחים, משתמשים בדם ילדינו בשביל חג הפסח שלכם! ²⁰) ובלי לתת לנאשם לפצות פה, להתנצל ולהוכיח את צדקתו פקד להושיבו במאסר. קצין המשטרה והשוטרים פרצו אז אל בית אלמנת ר' יהוסף שווארץ, שבחצרה גר חיים יעקב, חפשו ובדקו היטב לראות אם לא תמצא אצלה גוית הילד. בחצרה נמצא בית-כנסת קטן שבעלה התפלל בו בחייו, וגם שם חפשו, שברו את התבות והוציאו את ספרי-התורה מהארון והשליכו אותם אל הרחוב. שעות אחדות עמלו בזעת אפים, אבל למרות יגיעם לא מצאו את עקבות הילד או סימני דם. השוטרים כבר התחילו לפקפק באמתת העלילה, אבל בינתיים הפיצו הערבים והנוצרים שמועות בעיר שהיהודים רצחו ילד ערבי קטן כדי להשתמש בדמו לחג הפסח, והמון העם התכונן להתנפל על היהודים אבל פתאום נמצא הילד. הוא הושב לבית אביו ולחיים יעקב נקרא דרור ממאסרו ²¹).

המאורע הזה הרגיז את כל יהודי ירושלים והעטה עליהם אבל ויגון. בשחצנותו של השופט המושלמי ראו לא רק עלבון לדתנו, כִּי-אם גם יראו שזכויותיהם לא יקופחו ומאמר השולטן האוסר להזכיר את עלילת-הדם „בכל רחבי מלכות תוגרמה“ לא יעשה פלסתר. נתיני ממשלות אירופא פנו לציריהן שיגיבו עליהם וגם יראו שהמעלילים יענשו. ר' עזריאל זליג היוזדורף, אחד מראשי העדה היהודית הגרמנית, ערך תזכיר לקונסול הגרמני, שבו עורר אותו על חובו להתערב בענין זה, משום שאלמנת ר' יהוסף שווארץ היתה נתינת גרמניה. ומעניינות מאד תשובת הקונסול ותגובתו על המאורע הזה במכתבו לרע"ז היוזדורף, שנתפרסם ככתבו וכלשונו בקונטרס „הירח“ שהוציא רא"ש בלומנטאל (ירושלים, תרנ"ו, עמודים 19-22).

מפאת חשיבות המכתב כתעודה לתולדות העלילה וגם יחס בא-כח ממשלת גרמניה בימים ההם ליהודים בכלל ולעלילה הנתעבה בפרט, אני נותן בזה תרגום מדויק ממנו:

19) ראה „מסעות שמעון“ לשמעון ברמאן קראקא, 1879, עמודים 139-137.
20) המקור הראשון למאורע זה היא ידיעה ב„העת“ של משה שולבוים (שנה א', גליון 8; י"ט שבט, תרל"א). שמעון ברמאן, שנמצא או בירושלים והיהודים פנו אליו שיחבר, בנידון זה, תזכיר באנגלית לקונסול האנגלי, מוסר (בספרו „מסעות שמעון“ הנוכר) ידיעות יותר מפורטות. את המאורע הזכיר חיים יעקב בעצמו במאמרו „מצב המלאכה באה"ק“ שדפוס ב„חבצלת“ לשנת תרל"ח.

ירושלים, 29 בדצמבר 1870.

להאדון ז. הויזדורף, נציג הקהלה היהודית.

בימים אלה נשלח אלי תזכיר שכפי הנראה נערך מאת באי-כח העדות המאוחדות של היהודים יוצאי אירופה בירושלים, ובין החתימות נמצא גם שמך. היות ששמות יתר האנשים שחתמו על תזכיר זה אינם ידועים לי לא באופן רשמי ולא באופן פרטי, והיות שלא אוכל להכיר את התזכיר הזה כתעודה רשמית של כל הקהילות היהודיות בירושלים, מפני שמרבית היהודים שהם נתיני טורקיה אינם מיוצגים בתזכיר זה, לכן אני משיב לך באופן פרטי ומיפה את כחך למסור את השקפתי בנידון הענין שבגללו נערך התזכיר, ליתר האנשים החתומים עליו.

הילד הטורקי שהעלמו הביא לחקירת המשטרה שעל זה אתם קובלים בתזכיר, לפי ידיעה שנמסרה לי ממקור נאמן כבר נמצא והושב לבית אביו. מפני זה סרה הסבה להאשים את בני-דתך ולגרום להם יסורים ועלבונות בחפוש בבתיהם ובהפרחת שמועות מרגיזות. כפי שאתה מעיר את תשומת-לבי, פרצו סוכני המשטרה שדבר החפוש נמסר לידם, באלמות לתוך בית אשה אחת שעומדת תחת חסות גרמניה, בלי להודיע מקודם לקונסול הגרמני ובלי להכות לנציגו שיהיה נוכח בשעת החפוש, פתחו את התריסים והארונות — לפי דרישתי נענשו במאסר-קשה לעשרים וארבע שעות. והבימבאשי⁽¹⁾ התנצל לפני ובקש את סליחתי בעדו ובעד פקידיו. אנכי חושב שהעונש על הפקידים האלה ישמש אזהרה למשטרה הטורקית להתחשב עם סמכותה של הקונסוליה הגרמנית ולבלי לקפח את זכויות נתיני גרמניה.

אין שום ספק שמחובת המשטרה הטורקית להעמיד, לשם בטחון הצבור, שוטרים כדי לחקור ולגלות את האמת על מעשה פשע ועון, ואין מעניני להתערב במעשיה כל זמן שהיא מחזיקה בכלליה ואיננה יוצאת מגדרה. אולם, בכל זאת, אם יווכח שהממשלה הטורקית פרסמה פירמאן האוסר באימפריה שלה האשמות ממין זה והאיש שיזיד לגולל אשמה כזו יענש, בלי שום חקירה ודרישה, בפומבי. אם ישנו פירמאן כזה שהוצא, בערך, רק לטובת היהודים נתיני טורקיה⁽²⁾ ולא לטובת היהודים העומדים תחת חסות ממשלות אירופיות, אז אני רואה חובה לעצמי להשתדל בכל מאמציי-כחותי לטובת האשה רבקה אלמנת הרב יהוסף שווארץ, וביחוד אשים לב שלהבא לא יקרו עוד עלילות אבסורדיות כאלו,

(21) שר-אלף.

(22) בפירמאן אמנם כתוב מפורש "כיתר האומות החסות בצל ממשלתי הרוממה", כאילו נתיני ממשלות זרות אינם נכללים בחסות זו.

ואעורר את הממשלה הטורקית המקומית על מציאות פירמאן כזה ולדרוש בכל תוקף לקיים את הנאמר בו. אולם לשם זה אני זקוק ליותר זמן כדי שיהיה סיפק בידי לעמוד על מהות הפירמאן ותכנו, ופנאי למסור את דרישתני.

המסור לך,

פ[א]ן אלטן

קונסול גרמניה לארץ-ישראל.

ר' עזריאל זליג הויזדורף בפרסמו את מכתבו של הקונסול, הקדים שורות אחדות בראשו (בגרמנית ובכתב עברי), שבהן יעיד שהקונסול השתדל להסיר את החשד והאשמה מהיהודים. והוא גם עמד בפרץ והגין על היהודים בעת שהאשימום שוב, ארבעה חדשים אחרי המאורע הזה, ברצח ילד נוצרי. זה קרה ב-10 באפריל. שמונה ארמינים מזוינים בסכינים פרצו אל חצרו של ר' עקיבא להרן, שבה גרים יהודים רבים, והתחילו להכות את כל מי שפגשו בחצר. אחר-כך עלו אל בית-התפלה "סוכת שלום" שנמצא בעלית החצר, הפריעו את המתפללים באמצע התפלה ודרשו מהם להשיב להם תיכף ומיד את הילד "שגנבתם כדי לשחטו וללוש את המצות שלכם בדמו", ואיימו עליהם להרגם. המתפללים טרם הספיקו להשיב להם, והארמינים התחילו להכותם. כמה יהודים נפצעו אז. בהלה אחזה את כל אנשי החצר, והנשים והילדים יצאו החוצה לצעוק לעזרה. ראש המשטרה הובא אז, אבל הארמינים הגישו לו אשכר והוא עזב את היהודים ברשותם. רוב אנשי החצר היו נתינים אוסטריים ואנגליים, אבל קונסוליהם סרבו להושיעם. הקונסול הגרמני נמצא אז ביפו, ובהודע לו הדבר, פקד על ממלא-מקומו, ד"ר קרשטן, להחיש ישע לאומללים. הוא בא אל החצר בלוי חמשים אנשי-צבא, שתפסו את השודדים והושיבו אותם במאסר⁽²³⁾.

ד.

חמש שנים אתרי המאורעות הללו קרה שוב מקרה של עלילת-דם בארץ-ישראל. הפעם לא בירושלים כיאם ביפו. ה"נאשם" היה יהודי אשכנזי בשם יחיאל שמרלינג.

(23) המאורע הזה נזכר בשעתו ב"איווראעליט" המיינצי וב"המגיד". המנוח רפ"מ גרייבסקי מספר (במחברתו "בנות ציון וירושלים"), שאמו רחל, שגרה בחצר "אור החיים" הסמוכה לחצר ר' ישעיה (כך תכונה החצר בפי ההמון על שם ר' ישעיה בורדאקי שגר בה), חיתה הראשונה להודע מהמאורע והזעיקה את היהודים להציל את המוכים.

מקרה זה דומה קצת לעלילה על חיים יעקב. ביום השבת, ז' בניסן תרל"ו, נעלמה ילדה ערבית ושתי אחיותיה — ילדות קטנות, ספרו שיהודי החביאה בביתו. המון ערבים פרצו אז לחצרו של שמרלינג והם מזויינים באלות ומקלות, ודרשו ממנו להשיב להם את הילדה. בראשונה חשב שמרלינג שהערבים „השתובבו“ קצת, וגער בהם על שהם מפריעים אותו משנתו. אבל לא עברו רגעים מספר והם שבו בלויית קצין המשטרה ושוטרים אחדים שדרשו במפגיע שיפתח להם את שער החצר. הוא היה אז לכדו בביתו ופחד להכניסם אבל השוטרים אמרו לשבור את הדלת ואז פתח להם את השער. החצר נתמלאה אנשים, נשים וטף וכולם הומים וצועקים ששייב להם את הילדה שהובאה הנה כדי לשחטה ולאכול את דמה. שמרלינג התחנן לפנייהם שיעזבו את ביתו ונשבע להם שמעולם לא ראה את הילדה. אף דבר קשות אל השוטרים על שההיגו לפרוץ לתוך ביתו בלי רשות הקונסול האוסטרי שהוא עומד תחת חסותו. אבל הם לא שמו לב לדבריו, והתחילו לבדוק את הבית, פתחו את הארונות והתבות, קרעו את הכרים והשמיכות ופזרו את הנוצות. גם עלו על הגג וירדו אל המרתף לבקש את הילדה. הם לא פסחו גם על בתי השכנים וגם שם ערכו — אגב־חפזיהם — פרעות, אבל הילדה לא נמצאה.

אבי הנאשם, ר' חיים שמרלינג, שהיה אחד מחשובי הסוחרים ביפו, ראה בזה לא רק עלבון פרטי כ־אם גם חלול כבוד ישראל ביפו, מהר אל המושל בלויית ממלא־מקום סגן הקונסול האוסטרי, ושניהם מסרו את מחאתם על הנבלה שנעשתה לבנו ודרש להעניש את השוטרים. המושל התנצל שהיה מוכרח למלא את חובתו, כי באו להתאונן לפניו על העלמה של הילדה ובהיות שאחיותיהן העידו שנחבאה בבית יהודי כדי לשחטה ולהשתמש בדמה לחג הפסח, שלח את השוטרים לחקור את הדבר.

בהגיע הידיעה לירושלים „חיל ורעדה אחזה את המון העם, ותביא בכנפיה חרדה ופחד שוא“⁽²⁴⁾. אולם הרגיע ר' ניסן ב"ק את הרוחות. הוא

(24) „חבצלת“ תרל"ו. במחברתו „קארל נטר“ (תל־אביב, תרפ"ו, עמוד 5), מוסר יעקב פולסקין בשם בת־שבע שמרלינג כלתו של ר' חיים שמרלינג, שלרגלי העלילה כמעט שפרצו פרעות ביפו, אבל הדבר נודע בעתו, לנטר, שנמצא אז ב„מקוה ישראל“, והוא מהר ליפו עם הפועלים, כולם מזויינים ב„מקלות ובאלות“. נטר פנה אל הקמיקס „וידבר אתו קשות ויאמר לו, כי אם הוא לא יאחז באמצעי שמירה ולא יפזר את הערביים הפראיים, יעשה הוא כדבר הזה. הקמיקס הרגיעו ויפזרו את הערביים, ויהודי יפו נצלו מרעה“. אולם כשם שהוסח מזכרונה של הישישה שמרלינג שהמקרה קרה במשפחתה כן נעלם ממנה שבאותה שנה לא נמצא נטר כלל בארץ־ישראל. מטעם זה אין „בארכיו של מקוה ישראל זכר למקרה זה“, כהערת פולסקין. גם ב„חבצלת“, המקור היחיד למאורע זה, אין זכר לאימת פרעות ביפו לרגל עלילה זו ושטר בא או מקוה ישראל להציל את היהודים.

פנה למשנה הקונסול האוסטרי בירושלים ובפקודתו ראה ממלא־מקומו ביפו להשתדל לטובת היהודי. ואחרי שמושל יפו התנצל והשוטרים נענשו, קמה הסערה לדממה.

עלילת־הדם האחרונה בארץ־ישראל קרה בשנת תרנ"ו בירושלים. יווני שונא ישראל בשם ג'ריאס אבראהים שגר בקרבת „מאה שערים“ נסה ביום השבת, י"א בטבת, ל„זכות“ את היהודים בעלילת־דם. וזה היה הדבר:

סמוך לשכונה זו גרה אשה נוצרית ולה ילדה קטנה שהיתה רגילה לשחק עם ילדי העברים. וגם באותה שבת יצאה לצחק עם חברותיה, ובאחרה לשוב יצאה אמה לחפשה, ובשאלה את היווני לבתה, אמר לה: לשוא את מבקשת אותה, כי היהודים כבר שחטוה. האשה נבהלה והתחילה לצעוק לעזרה. לקולה נאספו יהודים ונוצרים, ובהוודע להם על מה האשה צועקת, פרצה מריבה בין היהודים והנוצרים. ר' אלימלך פרלמאן, אחד מממוני הכוללות בירושלים בימים ההם, שגר סמוך לשכונה זו, יצא להוכיח את היווני על הפיצו דבות כאלה על היהודים. במקום תשובה הרים היווני אבן וישליכנה עליו ויפצע את ראשו. אז יצאו בני ר' אלימלך לריב את ריב אביהם ותתלקח מלחמה בינם ובין היווני. בינתיים שבה הילדה לביתה. באותו מעמד נמצא מנדל קרמר, שהיה קרוב לחוגי הממשלה, והוא מהר להודיע על עלילת היווני והריב שפרץ בגלל זה. למחרת בקרו ראשי העדות וביניהם גם נסים בכר את הפחה, ולדרישתם נאסר המעליל. גם החכם־באשי וראשון־לציון ר' יעקב שאול אלישר דרש מאת הפחה להעניש את המסית. ולבקשת היהודים אורחי אמריקה התענין בזה הקונסול האמריקאי וואלאס, וקונסול אוסטריה שפרלמאן היה נתינה תבע דמי נזק וצער. המעליל הושם במאסר, אבל בהשתדלות ידידיו הוצא עד המשפט לחפשי באחריות המוכתר של עדת הפרוטסטנטים.

דבר זה שהמוכתר הפרוטסטנטי הוציא לחפשי את המעליל, נתן רגלים לחשוד שהמיסיון הפרוטסטנטי תומך בידו. ובן־יהודה בהגיבו על זה⁽²⁵⁾ עורר את ראשי המיסיון שגם הם ישימו לב „למעשה הנתעב הזה של אחד מיצירי כפם“, ומעניינת מאד התנצלותו של ראש המיסיון, א. הייסטינג קלק, בתשובתו לבן־יהודה⁽²⁶⁾. הוא נער את כפיו ממנו בהצהירו „כי לזה האיש ג'יריאויס אין שום שייכות אתנו“, ובנוגע לעלילת־הדם בכלל יאמר: „עלילת הדם נתעבה בעינינו כמו בעיניכם בעצמכם. ידע ידענו היטב כי זה מתנגד לגמרי לדתכם ולרגשותיכם, ולוא היה להאיש הזה איזה יחס ומגע ומשא אתנו, כי אז בוודאי

(25) „הצבי“ גליון ס"ו (י"ז טבת, א' תתכ"ו—תרנ"ו).

(26) שם, גליון ס"ז.

הייתי עושה כל מה שצריך כי יענש כראוי". גם המעליל בא לבן-יהודה ונשבע לפניו "בקדושת התנ"ך כי הוא יודע כי "עלילת הדם" הוא שקר גמור שאין לה כל יסוד"²⁷.

גם בבית המשפט הביע את חרטתו והצהיר בערבית שעלילת הדם "היא עלילת שקר נתעבה", והשופט ראה בגילוי-דעת זה מעין "פצוי ליהודים" ונקה אותו מעון הסתה, אבל נשפט כפושע פלילי על הכו את ר' אלימלך פרלמאן והשופט חייב אותו לשלם לר' אלימלך שלש לירות, דמי נזק וצער".

(27) שם, באותו גליון.

ה ע ר ו ת

מ א ת

ד ר . א . ו ו י י ס

ב ר כ ו ת פ ר ק ז'

מ"ה א' א"ר שמעון בן פזי מנין שאין המתרגם וכו' בקולו של משה תנ"ה וכו', ע' תוס' ד"ה בקולו, וע"ע רי"ף מגילה פ"ד סי' אלף ק"מ ובהגהות חו"י שם. אכן נראה, שמזה שהד' כביכול כוון את קולו שיהיה בדיוק שוה לקולו של משה יוצא מחד גיסא שאין הקורא רשאי להגביה את קולו יותר מן המתרגם ומאידך גיסא, שאין המתרגם רשאי להגביה את קולו יותר מן הקורא. וכן באמת עמדת הברייתא שם. ורשב"פ מזכיר רק את המתרגם, כי בדברי רב חנן בר אבא איתא: מנין לעונה אמן וכו'. ודין זה נוהג רק בקה"ת בלבד, כי הקורא והמתרגם מתכוונים כאן לדבר אחד, מטרת שניהם, שהקהל ישמע את דבריהם. אבל לא כן חכם הדורש והמתורגמן שלו. המתורגמן מדבר לקהל והחכם רק למתורגמן בלבד. אולם כשהמתורגמן פונה בשאלה לחכם היחס כבר שוה ליחס, שבין הקורא והמתרגם; וע' היטב ברמב"ם ת"ת פ"ד ה"ג, תפלה פי"ב הי"א, ובמפרשים שם.

ת"ש ג' שאכלו כאחת חייבין לזמן ואין רשאים ליחלק, בד"ס וראשונים ליתא חייבין לזמן.

מ"ה ב' נשים ועבדים וקטנים אסרצו לזמן אין מזמנין, מה ענין קטנים לכאן? הלא גם ברישא איתא רק נשים ועבדים מזמנים לעצמן. ולכאורה יש מקום להגיד, שהביטוי וקטנים הוא אשגרתא דלישנא, ובאמת בסוגיא הלאה ליתא וקטנים, וכן ליתא בתוס' שם ד"ה שאני התם. אכן בד"ס איתא גם הלאה בסוגיא וקטנים. לכן נראה שצ"ח שאני כדאיתא בערכין ג' רע"א: הכל מצטרפין לזימון לאתווי מאי לאתווי קטן היודע למי מברכין, וע"ע לקמן מ"ז סע"ב ולהלן.

והא נשים אפילו מאה, ליתא בד"ס. וע' בהגהות הגר"א. אכן ע' היטב ברש"י ובתוס' שם ובד"ס אות י'. וכבר העיר הרב בעל ד"ס שם שלפנינו כנראה שתי גירסאות אחת על יד השניה.

תנינא שמע ולא ענה יצא, למונח תנינא לא על משנה ע' בספרי התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית ח"א עמ' 18 הערה 2.

והלכתא כמר זוטרא כיון דבעי וכו', ד"ס אות ר': ואע"ג דמותיב רב אשי הלכתא כמר זוטרא דכתיב וירוממהו בקהל עם. אכן שם אות ש' ובכ"מ ליתא מ"ט כיון דבעי וכו'. לכן נראה שלכה"פ הנימוק: מ"ט כיון דבעי וכו', הוא הוספה מזמן מאוחר הנובעת ממגילה כ"ג ב'. והא רב פפא אפסיק ליה לאבא מר בריה איהו וחד שאני ר"פ דלפנים משורת הדין הוא דעביד, ד"ס: אפסיק הוא ואחרינא לאבא בריה דר' יהודה שאני ר"פ דמילתא יתירתא הוא דעביד לגביה. איהו וחד שבדפוס, וכן, הוא ואחרינא שבד"ס הוא תוספת ביאור מאוחרת שבאה כנראה מן הגליון לתוך הטקסט פנימה. והמוסיף שבדפוס הכניסה במקום בלתי מתאים מנקודת ראות סגנון. ובעל התוספת התכוון לתרץ קושיא בולטת. ונראה ג"כ שמעיקרא היה רק שאני ר"פ, ותו לא מידי. בנוגע לש"נ בשם: אבא מר בריה — אבא בריה דר' יהודה, כדאי לציין שאבא בריה דר' יהודה נזכר כנראה רק פה בלבד. ומן העובדא, שיותר מסתבר שבטעות נשמט „דר' יהודה" משנתוסף בטעות, יוצא שג"י ד"ס עיקר.

ולא פליגי... אמרי ברוך עונה אמן, כל זה ליתא בכ"מ, אבל איתא כבר על הגליון שם. והסגנון הרחב עושה רושם של טקסט מאוחר. דהטוב והמטיב לאו דאורייתא, ליתא בד"ס, וע"ש אות ט'. ונראה שנימוק זה נתוסף אח"כ, ע"ע הערה הבאה.

רב אשי עני ליה וכו', ד"ס סוף אות ט' רבא במקום רב אשי, ש"נ הנולד ע"י ר"ת רב א'. ושם בסוף גם סיום נוסף: קסבר דהטוב המטיב דאורייתא.

מ"ו א' עד היכן ברכת הזמון וכו', לשיטת רש"י מתחיל כאן ענין לעצמו שאינו מוסב על שום סוגיא קודמת. ולשיטת התוס' זה מוסב על דברי רבא: אחד מפסיק לשנים וכו'. ע' רש"י ותוס' שם ד"ה עד וד"ה ולמאן. וע"ע בהגה"מ הלכות ברכות פ"ז ה"ו אות ח'. בתוס' שם כבר איתא: וכפירוש זה איתמר בירושלמי. אכן בירושלמי איתא: שלשה שאכלו כאחת וביקש אחד מהן לילך לו דבית רב אמרי יכרך ברכה ראשונה וילך לו אי זו היא ברכה ראשונה דבית רב אמרי זו ברכת הזמון רבי זעירא בשם רב ירמיה זו הזון את הכן... התיב רב ששת והא מתניתא פליגא שנים שלשה חייבין בברכת הזמון הא ארבעה

לו אין תימר ברכת זימון ראשונה ניתני ארבעה אשכחן תני ארבעה אין תימר הזון את הכל קשיא אין תימר זו הטוב והמטיב לית את יכיל שנייא היא דאמר רב חונה... תיפתר כרבי ישמעאל דרי"א הטוב והמטיב דבר תורה וכו'. החומר המשותף שבירוש' ובבבלי מוכיח בהחלט שפירושו של הר"מ מאייברא המובא בתוס' להלן מ"ו ב' ד"ה להיכן הוא עיקר. חומר משותף זה קיבל פה ושם צורות ספרותיות שונות. מלבד זה נתוסף עליו בבבלי חומר שונה אחד, המשיכוהו ופיתחוהו ועברו מענין לענין עד שהוא נמצא במסגרתו הספרותית הנוכחית.

מ"ו ב'. להיכן הוא חוזר וכו', ע' בהערה הקודמת. גם כאן נראין דברי הר"מ מאייברא.

מ"ו ב' רב ורבי חייא הוו יתבי בסעודתא וכו', נראה שהמעשה הוא המקור להלכה המובאה לפני כן ע"י רב חייא בר אשי בשם רב: כל הנוטל ידיו באחרונה תחלה הוא מזומן לברכה.

מ"ז א'. לטעום איתמר למאי נפקא מינה וכו', מרש"י ד"ה לטעום איתמר נ"ק שלא גרס למאי נפקא מינה וכו'.

דתנן מאכילין את העניינים דמאי וכו' א"ר הונא וכו', ע' בנ"ש. המקור בסוכה ל"ה ב', כי שם זקוקים לדברי ר"ה. וע' תוס' ד"ה ואמר. וע"ע מ"ש בהצופה ח"ט עמ' 180.

דא"ר אבהו אר"ל מעשר ראשון וכו', ע' ביצה י"ג ב', שם כנראה קובץ, ע"ש בד"ס אות ד' וה'. לכן נ"ק שהמקור בביצה וסוגיתנו ושבת ועירובין ופסחים הם מקור אחד השואב מביצה.

מ"ז ב'. והני כותאי עשירי וכו' דאמר מר וכו' ת"ר וכו', במקום כל זה בד"ס: והני כותאי במאי דכתיב באורייתא מזהר זהירי ת"ר וכו'. לפי"ז בדפוס תוספת ביאור: עשירי מעשרי כדחזי, וגם הבאת מקור נוספה: דאמר מר... יותר מישראל.

מצוה הבאה בעבירה היא מצוה דרבים שאני, כל זה ליתא בד"ס אות ת' ובגיטין ל"ח ב'.

א"ר הונא תשעה וארון מצטרפין וכו', נראה שגם מעיקרא לא אמר ר"ה תשעה וארון מצטרפין אלא תשעה נראין מצטרפין. ומפני

שמחד גיסא קיצר בדבריו ולא אמר נראין כעשרה אלא נראין מצטרפין ומאיך גיסא לא ביטא היטב מפורש את המלה נראין נדמה היה לרב נחמן שהוא אמר וארון. בנוגע למבטא של ר"ה ע' ב"ק ק"ד סע"ב ומעילה ט"ו רע"ב.

א"ר אמר שנים ושבת מצטרפין א"ל ר"נ וכו' אלא אר"א שני ת"ח המחדדין זה את זה בהלכה מצטרפין, נראה שר"א באמרו שבת התכוון באמת לדרשה ולימוד, כי הביטוי שבת נשאל גם לדרשה ולימוד, ע' ירוש' חגיגה פ"א ה"א, וע"ע בעה"ש ס"ע שבת 3. לפי"ז מה שאיתא באלא אר"א: שני ת"ח וכו', הוא באמת רק ביאור לביטוי שבת.

מחוי רב חסדא וכו', ע' עירובין ס"ז א'.

הא גופא קשיא אמרת וכו' והדר תני אין מדקדקין בקטן לאתויי מאי וכו', בד"ס ליתא הא גופא עד בקטן. וע' היטב בתוס' ד"ה קטן, אכן לפירושה אינו הולם הלשון: לאתויי מאי לאו לאתויי. לכן נ"ק שלפנינו הוספה מאוחרת.

מ"ח א'. אביי ורבא הוו יתבי וכו', גליו הש"ס בשם בה"ג וד"ס: אביי ורבא בריה דרב חנן. וגו' זו עיקר, כי רבא היה יליד מחווא. ועוד, בד"ס אות ו': כי הא דאביי וכו', ולגו' זו מובלט למה כל זה מובא כאן. אכן ע' בתוס' ד"ה אביי, אבל התוס' לשיטתם בד"ה שם ולית הלכתא. ששה ודאי לא מיבעי לי, תיבת ודאי מיותרת וליתא בד"ס, וע' בהערה שעל הגליון. על ביטוי זה בתנאים כאלה אני מרחיב את הדבור בח"ג מספרי התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית. — חלק זה לא נדפס עדיין.

סלסלה ותרוומן תכבדך כי תחבקנה, בד"ס ליתא תכבדך כי תחבקנה. ושם אות צ' במקום זה: ובין נגידים תושיבך, זה הוא פסוק בבן סירא, וכן בירוש', וע"ע במהרש"א ובהערת הגליון. ובכן קודם כל השמיטו את הפסוק שאיננו במשלי ואח"כ הוסיפו עפ"י משלי. מיתבי רשב"ג אומר וכו', ב"ח: וכדתניא רשב"ג אומר וכו', אבל ע' הערה הבאה.

איתמר נמי א"ר חנא בר יהודה וכו', ד"ס: הונא בר יהודה, וכן להלן רע"ב. איתמר נמי בא לאשר שנכון הוא התירוץ שניתן על הקושיא: מיתבי רשב"ג אומר וכו'.

מ"ח ב'. א"ר חנא בר יהודה משמיה דרבא הלכתא וכו', ע' הערה

הקודמת. מימרא זו כוללת גם החומר הקודם שם: תשעה אכלו דגן ואחד אכל ירק וכו' שתייה לההוא כסא יהבי ליה כסא אחרינא ובריך וכו'.

א"ר נחמן משה תקן וכו' ת"ר בהמ"ז וכו' ת"ר מנין לבהמ"ז מן התורה וכו' תניא רבי אליעזר אומר וכו' ת"ר מהו חוותם וכו', אחרי שגמר שאלת הצירוף בזימון, ענין המדובר עליו במשנתנו, הוא שב לעצמם מהותן וטיבן של ברכות המזון. ק"כ הוא מציע מי תיקן ואח"כ הוא מדבר על סדרן המיוסד בקורות התהוותן. ואחרי שביררו את יסודן בתורה עוסקים בלשונן ובחתימותיהן.

כיון שנכנסו לארץ, ד"ס אות א': בשעה שנכנסו לארץ, וע' הגהות הב"ח.

וברכת זו ברכת הזן את ה' אלהיך זו ברכת הזמון, כ"מ כלפנינו, אבל על הגליון שם: הזמון, במקום: הזן. וכן בתוס' מ"ו א' ד"ה עד ובתוספתא ובירוש'. גי' התוספתא והירוש' והתוס' וגליון הכי"מ הולמת את סדר הברכות וגירסת הדפוס וכי"מ מתאימה לרוח הפסוקים, ולכן אין להכריע איזה מהן עיקר.

וכל כך למה לפי שהנשים וכו', ד"ס: למה אמר רב מכאן שהנשים וכו'. מכאן ועד כמלא נימא מאמר אמוראי מוסגר בברייתא.

אשר נתן לך ה' אלהיך דיינך וכו', כלומר ה' אלהיך הנמצא בראש הפסוק מוסב גם על סוף הפסוק: אשר נתן לך, כי ז"ל הפסוק: ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך. וע"ע בתוספתא פ"ה ה"ג. ור"מ מובא כאן מפני שגם הוא דורש פסוק זה, אבל ע' ברש"י שם ד"ה בין מדה טובה. וההמשך: ריב"ב אומר אינו צריך וכו', מוסב על: א"ר ישמעאל ק"ו וכו', וע"ע בד"ס אות מ' ואות ס'.

תניא רבי אליעזר אומר וכו' נחום הזקן אומר וכו' רבי יוסי אומר וכו' פלימו אומר וכו' ר' אבא אומר וכו' וכל שאינו אומר וכו' ברית וכו', לפנינו ברייתא המכילה שכבות שיסודן בזמנים שונים. ולזה מתאימה עדות הגאונים, שר' אבא כאן הוא רב. ולא מן הנמנע שברייתא מעובדה זו הולכת ונמשכת עד ת"ר מהו חוותם וכו', ע' בהערות הבאות.

מ"ט א'. משום רבינו וכו', רבינו כאן מכוון לריה"ג, ע' ירוש' ברכות פ"א ה"ו. פליגי בה אבא יוסי בן דוסתאי ורבנן וכו', ברגיל מובא לפני פליגי בה הענין שבו חולקים.

חוי' מזו ומאי שנא הכא חדא היא התם תרתי כל חדא וחדא באפי נפשה, ד"ס: במקום כל זה: א"ל התם נמי חדא הוא שבת קדשא וקיימא זמנים וראשי חדשים ישראל קבעי לה. וע' רש"י ד"ה חוי' מזו וד"ס שם אות ה'. ק"נ שמעיקרא היה רק לשון קצר שבו דחה את הקושיא, כגון: חוי' מזו, הנמצא כמעט בכל הגירסאות. מ"מ נראה שמן ומ"ש ועד באפי נפשה מעין תוספת ביאור מאוחרת, ומכאן הגירסאות השונות.

וטעמא מאי... חבילות, מה ענין חבילות לכאן, זה לא דמי לא לפסחים ק"ב ב' ולא לסוטה ח' א', ע"ש. אכן כל זה ליתא בד"ס סוף אות ה'.

מ"ט ב'. והא א"ר הונא אמר רב טעה וכו', אפשר שאמר זאת אחר ששמעה מרב גידל.

דא"ר שילא וכו' והא א"ר הונא א"ר וכו', נראה שיש כאן הוספה עפ"י הסוגיא הקודמת.

למימרא דר"מ חשיב ליה כזית וכו', כל הסוגיא בהתאמה למסגרת גם בפסחים מ"ט ב'. ונראה שהמקור בפסחים, כי שם במשנה מפורש ר"מ.

א"ר יוחנן מוחלפת השיטה וכו', מוחלפת השיטה נמצא רק בפי רב ור' יוחנן, והביטוי כשלעצמו מצוי בירוש', אלא שלמחלפה שיטתיה של הירוש' יש גם הוראה אחרת. ונראה שלפנינו כאן חומר הבא מא"י לבבל בצורתו ולא בטעמו. ועמ"ש בספרי הג"ל ח"א עמ' 5.

אחד עשרה ואחד עשרה רבוא, כמה שלא תקסים ההשערה, שמשפט זה מעין מאמר מוסגר במשנה המכיל את הכלל שבאחד נוסף אומרים ברכו במקום נברך, היא איננה קולעת כנראה למטרת האמת. כ"כ אין מתקבלים על הלב דברי הש"א המובאים ברש"ש: בש"א פי' דר"ל דשויים לענין זה דמומנין בשם רק החילוק הוא במאה וכו'. והפירוש הקרוב ביותר הוא של ר"י בירוש' וז"ל: במאה אומר וכו' א"ר יוחנן זו דברי ריה"ג אבל דברי חכמים אחד עשרה ואחר עשר רבוא. ושלש

מחלוקת בדבר: חכמים (ת"ק), ריה"ג ור"ע, דברי הת"ק הולכים ונמשכים עד במאה אומר, ומן במאה אומר הם דברי ריה"ג. ומסדר המשנה לא חש לסמן את ההפסק שבין דברי הת"ק וריה"ג. כי מחד גיסא די ניכר הוא הסיום של דברי הת"ק: אחד עשרה ואחד עשרה רבוא. ומאידך גיסא באה הסיפא: ריה"ג אומר לפי רוב הקהל וכו', ומבררת את הרישא של משנת ריה"ג: במאה אומר וכו'. ומשנת ר"ע היא: מה מצינו בביהכ"נ וכו', והוא סובר שכבר בעשרה והוא ביניהם אומר ברכו, כי בביהכ"נ הלא גם הש"ץ מן המנין. ודברי רב יוסף לקמן ג' א': ל"ק הא ריה"ג הא ר"ע, קשים. הרמב"ם בפה"מ מדייק ואומר: מה שנאמר במשנה הזאת אחד עשרה ואחד עשרה רבוא הוא דעת ר"ע. ובכן לא כל הרישא ר"ע אלא משפט זה בלבד. ובאמת א"א אחרת, כי שם יש: בעשרה אומר נברך אלהינו בעשרה והוא אומר ברכו, וכשאני אומר מה מצינו בביהכ"נ וכו' אין להבחין בין עשרה ובין עשרה והוא. אכן עפ"י הרישא עצמה תברא ושני חכמים למדו אותה. וכמעט שנוטים להגיד שה"הא ר"ע" בדברי ר"י הם לאו דוקא ודבריו עולים בקנה אחד עם דברי רבי יוחנן בירוש'.

ג' א'. א"ר הונא בריה דרב יהושע לא אמרן וכו', רב הונא בא רק לפרש את דברי ר"י, כי אחרת היה מקום להקשות על ר"י מן המשנה המובאת ע"י.

על הים, וכן בכתובות ז' ב', אבל בסוטה ל' ב' ליתא. ודוקא בסוטה שם מדברים על שירת הים. לכן נראה שזה תוספת ביאור.

ואידך ממקור נפקא, ע' היטב סוטה שם: ת"ר דרש ריה"ג וכו', ולפי"ז אין שום מקום לוואידך. אכן גם בכתובות שם איתא: ואידך א"כ לימא קרא וכו', וסוגיתנו שואבת כנראה משם.

לישנא אחרינא א"ר אבא א"ש וכו', כבר העיר רבינו יונה שהלשון הקדום היה: שלשה שישבו לאכול אין רשאין לחלק. והגירסאות השונות יסודן בביאורים שונים ללשון המקורי. הלשון הראשון לפי ביאור חכמי צרפת והלישנא אחרינא לפי ביאורם של ר"ח ורי"ף.

ג' ב'. א"ר יוסי ברבי חנינא מודים חכמים לר"א וכו', פלוגתא ר"א וחכמים נמצאת בסוף פרק שלשה שאכלו העוסק בבהמ"ז וזה מוכיח במדה ידועה את ההפך. ולשון הירוש' יותר נוח, כי שם איתא: רבי

זריקא בשם רבי יוסי בן חנינא מודים חכמים לר"א בכוס של ברכה שהוא נותן לתוכו מים כל שהוא.

ורבנן למאי חזי, רש"י: למאי חזי לשתיה דמברכין עליו ברכת היין. אכן אפילו כשנגיד שאין זה מן המוכחר אין עדיין מקום לשאלה זו. ובתוס' שם: למאי חזי פי' ולמאי אשתני לעילויא, אבל הביטוי משמעו ראוי ולא אשתני לעילויא. לכן נראה כפירש"י אלא שכאן ענין לעצמו המוסב ישר על הברייתא.

דסתנא, רש"י: מנה של בשר מבושל, אבל בשר מאן דכר שמיה. וע' ד"ס אות א' ועה"ש ערך דסתן, ושם מתנה סתם, ותו לא מידי.

נ"א א'. בעו מיניה מרב חסדא מי שאכל ושתה ולא בירך וכו' אמר רבינא הלכך אפילו גמר סעודתו יחזור ויברך דתניא וכו', ע' במפרשים שם, מ"מ דברי רש"י קשים הם. אכן אין להבין גם את הסלקא דעתך, מה היא הסברא להגיד שלא יחזור ויברך באמצע הסעודה. ולולא מסתפינא הייתי אומר שזה מוסב ישר על דברי רב יהודה לעיל סע"ב: שכח והכניס אוכלין לתוך פיו בלא ברכה מסלקן לצד אחד ומברך. על יסוד זה שואלים את רב חסדא: מי שאכל ושתה ולא בירך, כלומר לא בירך במזונו, ועתה בסוף אכילתו יש עוד אוכל בפיו; מהו שיחזור ויברך, האם גם כאן מקום לתקנת ר"י: מסלקן לצד אחד ומברך, או דלמא תקנת ר"י בשוגג — שכח והכניס, אבל במזיד לא הקילו. ורב חסדא השיב: אין זה תקנת קולא לשוגג אלא שורת הדין. על זה אומר רבינא הלכך וכו', כשמן הדין חייב אפילו על אוכל שכבר בפיו ולא דוקא על אוכל שלפניו, אלמד מטבילה שאפילו גמר סעודתו יחזור ויברך. וע' היטב לקמן נ"ג ב': מחלוקת בשכח וכו'.

ת"ר אספרגוס, מאחר שאספרגוס בא גם מיין חי נקטו הכא. ע' לקמן: אין שותין אותו אלא כשהוא חי, וע"ע קידושין ע' א' וחולין צ"ד א'.

א"ר חנן ובח"י א"ר ששת ובברכת הארץ, ד"ס: א"ר חנין א"ר ששת ומוסיפין בברכת הארץ, וע"ש אות ו'.

נ"א ב'. האי לא מתקן, ליתא בד"ס.

מחקרים בשמיטות ויובלות ובסדרם

(לזכר אחי דר. יחיאל קפלן ז"ל)

מ א ת

דר. חיים קפלן

"ישנן בעיות, שבכל הרבותנו לטפל בהן ולעמול בפתרונו, תסתבכנה עוד יותר, ואחת מהן היא בעית שמיטות ויובלות" — כך אומר צוקרמן במבוא לספרו החשוב "מחזור שמיטות ויובלות". ואמנם, כל נסיון שנעשה בכיוון זה לא הביא לתוצאות מניחות את הדעת. כל ספר חדש, תשובה הלכית או מסה מדעית שיצאו לדון בשאלה זו, הגדילו את הערבוביה בחקר הזמנים.

שאלה זו עמומה בין מהגדרתה ההלכית ובין מנקודת-מבט היסטורית: מהו היחס שבין שמיטות ויובלות והאם יש ביניהם זיקה הדדית? האם יובל היא תקופה של מ"ט או של נ' שנה? ההתחיל מנין חדש בראשית ימי בית שני, או שהיה המנין נמשך והולך מבית ראשון? הצריכים יובלות או שמיטות לקדוש בית דין? איזו היא שנת השמיטה הנכונה? מקצת ספקות אלה נובעים מהקושי לעמוד על סוגיות שונות שבשני התלמודים, ומקצתם — מתוך הסתמיות שבהרבה קטעי ספורים ורמזי כרונולוגיה בספרי החשמונאים מיוסיפוס. במה שלהלן נשתדל לברר את הנושא המעורפל הזה על ידי נתוח בקרתי של המקורות.

א. המקורות ההלכיים.

ענין שמיטות ויובלות תופס מקום חשוב בספרות ההלכה. מלבד מדרשי ההלכה ומסכת שבועות במשנה ובירושלמי, מלאים שני התלמודים סוגיות ומימרות בענין שמיטה ויובל (בבלי: ברכות לו, שבת נא, סח, ע, וכו'; ירושלמי פאה ז' ע', דמאי א, ג, וכו').

למרות העושר הנפרז של החמר התלמודי, לא הגיעו הראשונים לידי מסקנה בנוגע להיסודות של שביעית. הרבה דעות סותרות זו את זו וסותרות את עצמן. להראב"ד שביעית בזמן הזה דאורייתא (השגות ה' שמיטה ויובל א, יא). ואף בתרומה הוא סובר כן (השגות תרומות א, כו). אלא שהשמטת כספים היא לדעתו רק מדת חסידות (השגות להרי"ף גטין פ' השולח). לכל יתר הראשונים

היא מדרבנן. לר"ת נהג יובל מה"ת בזמן בית שני, וכל שכן שביעית, ולרש"י לא נהג יובל כלל, ושביעית שנויה במחלוקת של רבי ורבנן אם מדמים אותה ליובל או לא (גטין לו, ע"ש). ועדיין יש לדייק ברש"י גטין שם ד"ה בזמן וסנהדרין כו, א. ד"ה פוקו שנתן טעם לשביעית בזה"ז מדברים "משום שבטלה קדושת הארץ", וזה שייך אף לרבנן דרבי. וגם קשה הלא בבית שני לא בטלה קדושת הארץ, ועד כאן לא נחלקו ר' יוחנן וריש לקיש ביבמות פא, אלא בתרומה בזמן הזה ולא בזמן הבית.

שטת הרמב"ם ז"ל צריכה עיון. מפשטות לשונו שמיטה ד, כה, משמע ששביעית מה"ת אף בזה"ז. וכן מוכח גם מה' כה, שהמקומות שהחזיקו בהם עולי בבל חייבים בשביעית מדאורייתא. כנגד זה יש הוכחות מוצקות שלהרמב"ם שביעית בזה"ז מדרבנן. בשמיטה י, ט, הוא אומר: "שביעית בארץ והשמטת כספים בכל מקום מדבריהם". הכ"מ אומר אמנם "מילי מילי קתני", ורק השמטת כספים מדרבנן. אבל המל"מ הוכיח ממועד קטן שאין חילוק בין עבודת קרקע להשמטת כספים. גם הירושלמי שביעית י, ב, וגטין ד, ג, משוה שביעית למעשרות, וודאי שמכוון לעבודת קרקע (ע' מל"מ שמיטה ד, כה). כך מראה גם לשון הרמב"ם, בית הבחירה, ו' ט"ז: "חייב בשביעית ובמעשרות על הדרך שבארנו בה" תרומה, והיינו כמו שאמר בתרומות א, כו, שהן מדבריהם. גם מפורש נאמר בירושלמי דמאי א, ג, ותענית ג, א, "רבי בעי מישרי שמיטתא". וזה לשטתו שלמדים שביעית מיובל אף לשביתת קרקע.

גם בתלמוד יש פנים לכאן ולכאן. בכמה מקומות מראים הדברים, ששביעית בזה"ז מדבריהם (על כל פנים לרבי), אבל בגטין נג, ב, וראש השנה טו, ב, נאמר, ששביעית דאורייתא. בחשבון השנים וסדרן יש סוגיות סותרות. בערכין יב, ב, מישבת הגמרא ברייתא סדר עולם (שחרב בית ראשון במוצאי שביעית) לר' יהודה, שסובר שנת חמשים עולה לכאן ולכאן "הנך שני דאגלינהו סנחריב וכ' לא קחשיב", ומשגלו י' השבטים עד שחזרו בטל מנין שמיטות ולא נהגה שביעית, בשעה שלא היו כל יושביה עליה. מכאן שר' יהודה סובר כרבי, שאם אין יובלות אין שמיטות. אבל בערכין לב"ג, נראה ההפך הגמור מזה. הגמרא מקשה שם לר' יהודה "למה לי, בשמיטין סגי" (למה היה עזרא צריך להתחיל מנין חדש של יובלות, כיון ששנת היובל עולה בחשבון שני שבוע) ומדוע לא תרצה הגמרא, שאלמלא יובלות לא נתקדשו שמיטות, ומכיון שקבלו עליהם לשמור שביעית כעין של תורה, היו צריכים למנות יובלות, ששמיטות תלויות בהן מה"ת. גם מופרך מעצמו הוא, שהרי נהג יובל לענין בתי ערי חומה, על כל פנים, והיו זקוקים לדעת איוזו היא שנת היובל, כי אין בתי ערי חומה נוהגים אלא בזמן שהיובל נוהג. ומאותה סוגיא מוכח, שרבנן

של ר' יהודה חולקים על רבי, וכהתוס' לב, ב, ד"ה מנו, ולא עוד אלא שלחד לישנא בתוס' שם רבנן דרבי הם ר' יהודה ומחלקתו, הדורשים מהכתוב והיו לך שבע שבתות השנים, שעושים שביעית אע"פ שאין יובל (תו"כ פ' בהר). גם עקר הדבר שאמר "מנו יובלות לקדש שמיטין" טעון ברור, שאם שמיטות נוהגות מה"ת אע"פ שאין יובל, אין מניין השמיטות תלוי ביובל כלל, ולא היו צריכים להעלות בחשבון שנה יתרה, שאינה עולה לא לכאן ולא לכאן ואין בה קדושת יובל. ואדרבא, הלא שנה זו מפריעה את סדר השמיטות וגורמת, שיקדשו שנת חול וינהגו חול בשביעית האמתית. רק אם שביעית היתה מדבריהם בזמן בית שני יש לאמר, שהם אמרו, שימנו שנה יתירה זכר לסדר שמיטות ויובלות מה"ת.

ואמנם יש להשיב על זה, שאף בזמן, שהיובל נהג מה"ת היה שלוח עבדים והחזרת שדות מעכבים, ואם חסרו התנאים הללו, לא היה איסור בחרישה וזריעה בשנת החמישים (ראש השנה ט) ונהגו אותה חול. לכן גם בזמן בית שני, שלא היו נוהגים שלוח עבדים והחזרת שדות חזר לדין של תורה, שמניחים שנת נ' פנויה שלא מן המנין ועושים אותה חול, ומונים א' לשמיטה משנה שלאחריה. אבל זה אין מספיק. אין מדמים ארעי לקבע. לא היה להכמים לתקן סדר תמידי של שבע שנות עבודה בתחלת כל יובל, אם לפי דין תורה בטל יובל לגמרי, ביחוד, אם נאמר, שאין שביעית תלויה ביובל לפי דין תורה. ועוד אם כן מה תשובה השיבו חכמים לר' יהודה (נדדים סא, א): "הרי הוא אומר שש שנים ואינן אלא חמש", יתמהו על עצמם "ה"ה אומר שש ויש כאן שבע", ונמצאו עושים שלא ככתוב במנותם שנים שלא על הסדר.

אפשר שמפני כך פסק הרמב"ם (שמיטה י — ג, ד, ה) כר' יהודה, ולפי התשובה המובאה בכ"מ שם, הכריע כרב האי גאון, שמנין ראשון נמשך והולך ולא פסק מעולם, כי קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבא. אף בזמן חורבן בית ראשון היה המנין בתקפו, ושתי הסוגיות בערכין אינן לדינא. ועוד שאף רבנן, מודים, שמשעה שפסקו היובלות, לא מנו אלא שבע שבע בלבד. להלן יתגלה ששטה זו מתאשרת על ידי עובדות ודאיות וסדר שמיטות, שנזכרו בתעודות ההיסטוריות של ימי בית שני.

ב. סדר שמיטות בספרי החשמונאים ויוסיפוס;

תאריך שטרות לפי חשמונאים א' וב';

שנת כבוש ירושלים על ידי הורדוס.

שלש שנות שמיטה נזכרות בחשמונאים ויוסיפוס. בחשמונאים א' — י' מט, נאמר שבשנת 150 למלכות יונים צר אנטיוכס איאפטור על בית צור,

והנצורים סבלו רעב כי השנה היתה שביעית. יוסיפוס (קדמוניות יב, ט, ה) אומר, שהאדמה, שלא נחרשה בשנה ההיא, לא נזרעה, כי היתה השנה השביעית. בחשמונאים א, טז, יד מסופר ששמעון נהרג ע"י תלמי חתנו בחדש שבט 177, ובמלחמות א, ב, ד; קדמוניות יג, ה, א נאמר, שיוחנן הורקנוס צר על דגון (שהתבצר שם תלמי) וכשהגיעה שנת השמיטה, סר הורקנוס מעל דגון. בקדמוניות יד, טז, ב, מסופר, שהורדוס וסוסיוס כבשו את ירושלים בשביעית, ולהלן (יד, טז, ד) נאמר, שהכבוש חל בשנת הנשיאות של מרקוס אגריפא וקניניוס גלוס בהאולימפיה המאה ושמונים וחמש, בחדש השלישי, „במועד הצם“, באותו היום, שבו לכד פומפיוס את ירושלים לפני עשרים ושבע שנה.

בדבר התחלת תאריך היונים יש דעות חולקות. קצת חוקרים מקדימים את התאריך לראשית שנת 312 (וויזלער קובעו ביאנואר 312) או לתשרי הקודם לה (313); קצתם מאחרים אותו לניסן 311 (אונגר, גיברט). רב החוקרים קובעים את תחלת התאריך בניסן 312 (אידלר, וורנסדורף, קלינטון, שירר, ועוד). צוקערמאן, בארנשטיין ופון גומבך קובעים אותה בתשרי 312 — תחלת המנין הרשמי של מלכות סוריה. ההבדל שבין הדעות הנזכרות גורר קדימה ואחור בשנת השמיטה. אם המנין קודם לתשרי 312, נמצא ששנת 150 מתאימה לשנת 164³ (ג' תקצ"ז לב"ע); אם הוא מתחיל בתשרי 312 או בניסן 311, היא מתאימה לשנת 163² (ג' תקצ"ח לב"ע). גומפך אמנם קובע שנת השמיטה הנזכרות במקורות ב' 163², 135⁴, במקום 164³, 136⁵, 38⁷ המקובלות ע"י החוקרים. צוקרמן ובארנשטיין מישבים את הסתירה בפרשם את האמור בחשמונאים א"ו, מט, נג, שהשנה שלפניה היתה שביעית ושנת 150 היתה מוצאי שביעית והיה חסר מוזן מורגש: התבואה של ערב שביעית כלתה והקציר החדש לא נאסף עוד. פירוש זה דחוק, שהרי יוסיפוס אומר שבשנה ההיא לא היה חריש וקציר. אנטיוכס נאלץ לעזוב את ירושלים מפני מחסור בצרכי אכל (חשמונאים א"ו, נז; קדמוניות יב, ט, ו), ואילו היתה השנה שנת תבואה, היו חיילותיו מסתפקים מעבור הארץ.

המחזורת שבשטות היא זו, שקובעת את תחלת המנין בניסן 312. דעת וויזלר מוזרה, כי לא מצאנו דוגמה לזה בתאריכי ישראל ואף לא במניני סיליקוס של עמי המזרח, שימנו מיאנואר. המקדימים את המנין לתשרי 313 זקוקים לשבש את רוב המספרים בחשמונאים א: הם גורסים 146 במקום 145 (ח"א — א, נה) — זמן העמדת הצלם בכסלו 168 לסה"נ; 149 במקום 148 (ח"א — 3, נב) — טהרת המזבח בכסלו 165 לסה"נ; 161 במקום 160 (ח"א — י, כא) — מנוי יונתן לכה"ג בסוכות 153 לסה"נ. כי אלכסנדר בלס הרים יד נגד דימיטריוס בשנת 160 (ח"א — י, א) ואחרי הרבה הרפתקאות ותסבוכי דיפלומטיה נתן רשות

ליונתן להיות כה"ג, ואי אפשר, שקרו כל אותם הדברים במשך שני שבועות שמר"ה עד סוכות, בשנת 154 לסה"נ. גם יוסיפוס מאשר את הנוסחא שלנו, והוא נגרר תמיד אחרי חשמונאים א (קדמוניות יב, ה, ד; יב, ז, ו). אין כל יסוד להשערה, שהיהודים מנו מתשרי 313. המנין הרשמי של סוריה המושלת על א"י התחיל בסתו 312. היהודים קבלו את מנין השטרות מפני שלום מלכות (גטין פ, א), ואיך זה יקדימו את המנין לשנה תמימה? תאריך סיליקוס התחדש בבבל בניסן 311 (כדרך הבבלים למנות שנות מלכים מניסן שלאחריהן); כאשר התפשט בכל ארצות המזרח, סגל אותו כל עם ועם אל ראש שנתו. לפיכך הקדימתו מלכות סוריה לא' בהיפרברטאוס, ואילו מנו היהודים מתשרי, לא היה צורך להקדימו לתשרי 313. מכיון שר"ה של הסורים חל או אחרי ר"ה של היהודים (אם מנו הסורים לחמה), או ביום ר"ה עצמו (אם מנו ללבנה).

דעת המאחרים תחלת מנין שטרות לתשרי 312 אינה עומדת בפני הבקרת. לפיה אין המאורעות מכוונים. בשנת 143 בא אנטיוכס ירושלימה ובזו את המקדש (ח"א — א, כ, כד; קדמוניות יב, ה, ג). אחרי שתי שנים — בשנת 145 — בא עוד הפעם ירושלימה והרס חומותיה ועשה בה הרג רב (ח"א — א, ל, מב; קדמוניות יב, ה, ד) ובאותה שנה העמיד צלם בהיכל (ח"א — א, מב והלאה; קדמוניות שם). מתתיהו קרא למרד, ואחרי עבור זמן קצר מת בשנת 146 (ח"א — ב, ע; קדמוניות יב, ו, ד). הכותים ערכו בקשה לאנטיוכס שיהפוך מקדשם לבית אלילים (קדמוניות יב, ה, ה) ובשנת 146 בחדש היקטומביון נתנה להם שאלתם. אפולוניוס אוסף חיל רב מ ש ו מ ר ו ן ועורך מלחמה עם יהודה, ונגף. סירון סובל מפלה (ח"א — ג, י, כד; קדמוניות יב, ז, א). אנטיוכס נוסע לפרס בשנת 147 ומוסר הנהגת המלחמה ביד ליזיאש (ח"א — ג, לא ולו; קדמוניות יב, ז, ב). תלמי, גורגיאש וניקנור נגפים (כנראה בשנת 147: ח"א — ד, א, כה; קדמוניות יב, ז, ג-ד). בשנה שלאחריה (=148) נלחם ליזיאש ביהודה וצבאו נס מן המערכה (ח"א — ד, כה, לה; קדמוניות יב, ז, ה). באותה שנה חלה חנוכת המזבח.

לפי דעת מאחרי המנין לתשרי 312, יוצא לנו שבא אנטיוכס בראשונה אחרי תשרי 170 ובשניה אחרי תשרי 168, בעוד שלפי עדות ההיסטוריה הכללית חלו שתי ההתקפות על מצרים בקיץ. גם ח"ב ה, ו, מוכיח שהעמדת הצלם אירעה זמן רב אחרי התנפלות אנטיוכס, וספר דניאל מדבר על חצי שבוע (שלש שנים וחצי) של בטול התמיד. המשנה מזכירה הרבה מאורעות שאירעו ב"ז בתמוז בזמן היונים (תענית פרק ד): העמד צלם בהיכל, בטל התמיד, שרף אפוסטמוס — שליח אנטיוכס הנזכר בחשמונאים ב' — את התורה) מכאן שהתקפות אנטיוכס חלו בקיץ של 170 ושל 168; א"כ השנים 143, 145 החלו קודם

תשרי של 170 ושל 168, מות מתתיהו בשנת 146. חל קודם תשרי של 167, כי הלא לפי סדר המאורעות מת לפני מלחמות אפולוניוס וסורין, ודאי שלא החלו להלחם בימות הגשמים. אם נאמר שחשבון חשמונאים א' מתחיל מתשרי, נמצא, שהכותים הגישו בקשה לאנטיוכוס בסוף הקיץ של 166, אחרי מפלת אפולוניוס וסירון ואחרי שעברו כשנה וחצי מאז התעוררו מתתיהו ובניו למרוד ביונים, והדעת נותנת, שהכותים רצו להראות אמונם לאנטיוכוס זמן קצר אחרי הגלות המרד, מיראה פן יחשדום ליהודים (ראה קדמוניות). ואין ספק, שזה קרה קודם מפלת שרי יון. גם מוזר הדבר, שחכה אפולוניוס שנה וחצי ולא השתדל לדכא את המרד, מראשית שנת 167 עד סוף הקיץ של 166. זקוקים אנו לומר שחלו כל המאורעות ההם בקיץ של אותה שנת המרד 167, והיא מתאימה לשנת 146 של שטרות, וא"כ תחלת השנה קודמת לתשרי. מלחמת תלמי היתה בשנת 147, אחרי שנסע אנטיוכוס לפרס, ומכיון שימות החרף אינם מוכשרים למלחמה ביהודה, בודאי שחלה באביב או בקיץ (לפי השטה הנזכרת, בשנת 165 לסה"ג), ובשנה שלאחריה — בשנת 148 (לשטרות) — נסה לזיזאש להתקיף את היהודים. אם תחלת השנה מתשרי, התחוללה המלחמה בראשית הסתו של 165, זמן קצר אחרי מפלת תלמי, והנחות אלו אינן ראויות להתקבל, כי לא היתה השעה מספיקה לזיזאש לאסוף צבא אחר אחרי המפלה המכריעה של שרי צבאו. ודאי שפולמוס לזיזאש היה קודם לתשרי של 165, כי הלא בכסלו של 165 חלה טהרת המקדש, שדרשה הכנה מרובה ודעת פנויה מפחד אויב ומסער מלחמה.

הראיה, שבארנשטיין מסתייע בה להוכיח, שמנין חשמונאים א' לא התחיל מניסן של 312 (כבר קדמהו אונגר בראיה זו) היא רשימת שנת המלכות של אנטיוכוס (137: ח"א — א. יא). ממקורות היסטוריים אחרים נודע לנו, שתחלת מלכותו היתה בשנת 175-4 לפסה"ג. גם המטבעות שיצק מתחילתו, משנת 138, אבל ראיה זו אינה מכריעה. אלא שהיא משמשת סתירה לאומרים, שמנין ח"א הוא מתשרי של 313. אנטיוכוס ברח מרומי (שהיה שם בן תערובות) ותפש את המלכות במרמה (כי יורש העצר היה דימיטריוס בן אחיו), וזמן קצר מלך בשם בן אחיו. הנסיעה מרומי ארכה איזה זמן. גם התכסיסים המדיניים של אנטיוכוס להתחזק במלוכה נמשכו, כנראה, חדשים אחדים ולא הוכר באופן רשמי למלך עד קרוב לתשרי 175, וח"א מונה ימי מלכותו מזמן מות סיליקוס אחיו בסוף החרף של 175, לפני ניסן.

לעומת הראיה היחידה ממתבעות אנטיוכוס, משמשות המטבעות האחרות והרשימות ההיסטוריות של ספרי ד"ה ראיות חזקות לסתור דעות אונגר, צוקרמן ושל אלה המקדימים את המנין לפני ניסן של 312.

1. בח"א ו. טז, מסופר שאנטיוכוס מת בשנת 149, מההיסטוריה הרומית

אנו יודעים שבהגיע השמועה לרומי, שלחו את הקונסול אוקטביוס לסוריה, והלה השתמש בתגא בשנת 165. מזה מוכיחים מקדימי התאריך שח"א מונה שנת 149 מתשרי של 165, אבל זה אינו מכריע. כידוע נמשכה פקידות הקונסולים ממרץ עד מרץ; אוקטביוס היה קונסול ממרץ 165 עד מרץ 164. אנטיוכוס מת בסוף החרף של 164, והשמועה הגיעה לירושלים בתחלת ניסן ונתפרסמה על ידי מכתבי אנטיוכוס אופטר והרומיים שנערכו בקסנטיקוס (ניסן של סוריה) אל היהודים (חשמונאים ב, יא. כב"לח). בחשמונאים ב נאמר שאנטיוכוס אפיפנוס מת בשנת 148. מפני כך חושבים החוקרים שיש סתירה או שנויי תאריך בין שני ספרי החשמונאים. אבל לפי מה שאמרנו אפשר להתאימם. אנטיוכוס מת בשנת 148, כאמור בח"ב, אלא שלא נתאשרה השמועה באופן רשמי עד תחלת 149 (ניסן של 164 לסה"ג). עד אז היו כותבים בשטרות של אנטיוכוס אפיפנוס. נוכחות צירי רומי בסוריה מתבארת ע"י הידוע לנו מדברי ימי רומי, ששלחו את הקונסול בלוית פקידים אחדים לסוריה תיכף אחרי מות אנטיוכוס. הזמן של התעודות (קסנטיקוס 148) אינו מוכיח שח"ב מונה מתשרי: צייטלין (ב"מגלת תענית") הראה על היחס שבין מכתב אנטיוכוס אופטר להאמור במגלת תענית "בכ"ח באדר אחת בשורתא שבתא דלא יעדין מן אורייתא", וא"כ קדם לניסן של לבנה. גם יש להעיר שהמכתבים היו תעודות רשמיות של מלכות סוריה, שמנתה את התאריך מתשרי, וח"ב העתיקן בעינן.

לפי רשימת פורפיוס מת אנטיוכוס באולימפידה 154-1, המתאימה לשנת 164-3. אם כן לא מת קודם יאנואר של 164. זה מאשר את מה שאמרנו שמת בסוף החרף של 164, ובימי הקונסוליות של אוקטביוס, לא מאוחר מפברוארי של אותה שנה.

2. אם שנת 150 לשטרות התחילה בתשרי של 163, נלחם אנטיוכוס אופטר ביהודים בהרף 163 או בקיץ 162. בח"א ו. נה, והלאה אמור שהיה מוכרח להשלים עם יהודה, מפני השמועה, שפיליפוס תפש את אנטיוכיה. בח"א ז, מסופר, שבשנת 151 הרים דימיטריוס יד נגד אנטיוכוס והרגו ומלך תחתיו, שנת 151 לשטרות מקבילה לשנת 162-1, שלפי דעת צוקרמן תחלתה בתשרי של 162, ולדעת אונגער — בניסן של 161.

המצור על ירושלים היה בקיץ, כי במלחמות א, א, ה, מסופר שבסור אנטיוכוס מעל ירושלים הוליך את צבאו למעינות חרף בסוריה (מכאן ראיה לדברינו שלמעלה, שבחדשי החרף שקטה הארץ ממלחמה), ומקצת חילו נשאר בירושלים בתור חיל-מצב. המטבעות של דימיטריוס מתחילת משנת 150, לא מאוחר מקיץ 162 (כי בסוריה התחילה בתשרי של 162 שנת 151 לשטרות). ח"א מונה השנה מניסן, ועל כן הוא קורא לה שנת 151. פוליביוס, עד ראיה

למאורעות, אומר שדימיטריוס מלך שתיים עשרה שנה, ומכאן שתחלת מלכותו יקדמה לשנת 151 של הסורים, כי נהרג בשנת 162 ליונים, כעדות המטבעות. אם נאחר את המצור עד הקיץ של 162 (לפסה"ג), נצטרך לצפוף את כל המעשים שקרו אז (מצור ירושלים, מרוד פיליפוס, מלחמת דימיטריוס) בזמן קצר מאד, כי הלא יוסיפוס מספר שהעביר אנטיוכוס את חילו למעינות חרף, ומכאן שעזב את ירושלים בסוף הקיץ, ושבאותה שעה לא היה עוד פחד דימיטריוס עליו.

3. דימיטריוס נהרג ע"י אלכסנדר בלס בשנת 162 ליונים (ח"א — י, מזה, נז), ובאותה שעה נשא אלכסנדר את בת תלמי לאשה, א"כ חלה מפלת דימיטריוס זמן-מה לפני סוף השנה. כפי שהזכרנו למעלה, יצקו מטבעות בשמו בשנת 162, ואילו נאמר שקדם מנין ח"א למנין הסורים שנה תמימה, נמצא שלפי עדות ח"א נהרג בשנת 161 לסורים.

4. אלכסנדר בלס נהרג בשנת 167 (ח"א, יא, יט), ולפי פורפיריוס — באולימפידיה 158-4 המקבילה לשנת 145-4 לסה"ג, ואילו לפי מקדמי תאריך ח"א, מקבילה שנת 167 לשנת 147-6, וכלה בתשרי 146. למאחרי התאריך יש כעין ראיה מזה, שהמטבעות של אלכסנדר הופיעו בשנת 168 לסורים, ולח"א מלך דימיטריוס השני בשנת 167, וא"כ מנין הסורים קודם למנין ח"א, כדעת אונגר. אבל אין זו ראיה גמורה. כי הלא חי אלכסנדר זמן-מה אחרי כבוש דימיטריוס השני את אנטיוכיה, ונהג מלכות בקוליקיה ונלחם בדימיטריוס ובתלמי חותנו, ואחרי מפלתו ברח לערב, ועדיין הוציאו מטבעות בשמו בראשית 168 לסורים.

5. דימיטריוס השני מלך בשנת 167 לפי ח"א, גם מטבעותיו מתחילת מאותה שנה. בן תחרותו היה טריפון, שמשל בשם בן אלכסנדר בלס, הוא אנטיוכוס הששי. טריפון הרג את אנטיוכוס בשנת 170 לשטרות (ח"א, יג, לא-מא) ותפש לעצמו את המלוכה. למקדמי התאריך חלה שנת 170 בשנת 144-3, בעוד שלפי עדות פורפיריוס, המונה שנות דימיטריוס אחרי מות אנטיוכוס מאולימפידיה 159-4, המקבילה לשנת 141-40, לא נהרג אנטיוכוס עד שנת 143-2. וזה נשנה על ידי יוסיפוס, הנותן לאנטיוכוס ארבע שנות מלוכה.

6. אנטיוכוס השביעי (סידיטיס) מרד בטרפון בשנת 174 (ח"א, טו, י), שנת 139-8 לחשבוננו, ושנת 140-39 לדעת מקדמי התאריך. מטבעותיו מתחילת משנת 174 לסורים, לא משנת 173, כפי שהיה צריך להיות לפי המחשבים תאריך ח"א מתשרי 313, ומקדמים אותו שנה תמימה לתאריך סוריה.

בתאריך ח"ב יש דעות שונות. יש המאחרים אותו לתשרי 311 (אידלר יעוד), מפני הבדל הזמנים שבין ח"א לח"ב בשנת מות אנטיוכוס (149 לח"א; 148 לח"ב) ושנת מצור ירושלים (150 לח"א, 149 לח"ב). מכיון שח"ב קובע

את קסנטיקוס בשנת 148, מוכיחים הם שלא התחילה לפי חשבוננו שנה חדשה מניסן.

אף שאפשר שח"ב חשב את תחלת התאריך מראשית הסתו של 311, כי הלא נכתב במצרים ושם היו רגילים למנות שנות מלכות מחדש תות שלאחריהן, ולוח תלמי מיוסד על חשבון זה; אין הבדלי הזמנים הנ"ל משמשים ראיה שמנה ח"ב מראשית הסתו (או סוף הקיץ, כי תות חל באוגוסט) של 311. למעלה ישבנו את הסתירה שבזמן מות אנטיוכוס. את הסתירה ממצור ירושלים ישב גומפך בטוב טעם. בשנת 149 הגיעה השמועה ליהודה על גיוס חיל סוריה שהחל לפני התקפת לזיאש, ועוד בדברו שלום עם יהודה חרש עליה רעה (ח"א ו, לה, הלך לאנטוכיה לאסוף צבא) ובאותה עונה שלח מכתב מבשר שלום אל יהודה (ח"ב, יא, יז-כ"א). (חדש דיאסקורוס היא, לפי השערת בארנשטיין, דיוס אחריו — דיוס השני, והפשיטא מתרגמו תשרי תנין). אין כל יסוד להמציא חלוק זמנים בין שני ספרי החשמונאים.

שנת כבוש ירושלים ע"י הורדוס מוטלת בספק. דיו קסיוס קובעה בנשיאות הקונסולים קלודוס ונורבנוס (מרץ 38 עד מרץ 37). יוסיפוס קובעה בנשיאות אגריפה וגלוס (36-37). קלינטון סומך על קסיוס וסובר שהכבוש חל בדיצמבר של 38. אחרים סוברים שחל בי' בטבת שהיה "יום צם", ושגם יום הצם הנזכר בכבוש פומפיוס הוא אחד מד' תעניות שנהגו אחרי חורבן בית ראשון. מלבד הדוחק שבפירוש זה, שבזמן הבית נתקיימו ד' התעניות, הנה זה סותר לדברי יוסיפוס עצמו, האומר שעברו עשרים ושבע שנה מכבוש פומפיוס עד כבוש הורדוס, ואינן אלא עשרים וחמש וחצי, שהרי כבוש פומפיוס חל בשנת 63. אף השערת וויזלר שיוסופוס מנה את השנים מניסן אינה מספיקה כאן, שהרי לפי קלינטון חל הכבוש, קודם ניסן, ועוד שיוסיפוס נותן להורקנוס כ"ד שנות כהונה ולאנטיגנוס ג' שנים וג' חדשים. ואי אפשר לכוון חשבון זה אם נשבה אנטיגנוס בדיצמבר או בינואר של שנת 37-38.

"יום הצם" שבשני הכבושים הוא אותו היום בשנה, וכך מראים דברי יוסיפוס שמדגיש כי יד ה' היתה בעיר ביום ידוע בשנה. בודאי שאיננו יוהכ"פ. לפי פשוטם של דברי יוסיפוס קדמה שביעית למצור וגם נמשכה אחריו. ומר"ה הלא מתחילים שנה חדשה. בכבוש פומפיוס משבח יוסיפוס את אמון-רוח הכהנים, שלא עזבו את משמרותיהם והוסיפו להקריב קרבנות (קדמוניות יד, ה, ג), וביוהכ"פ אין מקריב אלא כה"ג בלבד. ואי אפשר לאמר שמצור ירושלים היה בחרף: בכמה מקומות מזכיר יוסיפוס שהיה בקיץ (קדמוניות יד, טו, יב: "אילולי חרף היו צרים על ירושלים", ושם יד: "בעבור קר החרף"). גם החדש השלישי טעון ברור, כי אינו החדש השלישי לאלמפידיה, שהרי היתה השנה

השלישית לאולימפידה, וכבר השיב שירר (399, 1, 1) לון דר חיים בעל השערה זו, שלא היו רגילים למנות חדשים לאולימפידה. על כרחנו החדש השלישי הוא סיון, ויוסיפוס רומז למועד הידוע החל בו. "הצם", לפ"ז, אינו התרגום הנכון של "נסטיאס", מובן השם ביונית הוא לפעמים "עצרה", ונסטיאס היא "העצרת" — השם הרשמי לשבועות. יוסיפוס בעצמו קורא לשבועות "עצרתא". (קדמוניות ג, ו, ה). מפני הקרבנות הרבים שהקריבו בעצרת לא היה לב הכהנים ושומרי החומות פנוי לאחוז באמצעי הגנה נגד התנפלות הרומיים, והיו מהססים להלחם מפני קדושת החג. עוד ראייה שלא היה הכבוש בחרף, כי אם היה כך, לא מלך אנטיגנוס רק ב' שנים ומחצה (מקיץ 40 עד אמצע חרף 7-38), ויוסיפוס אומר בקדמוניות שמלך שלש שנים וג' חדשים. ומכל שכן שלא היה בקיץ של 38 (כדעת אלה הסומכים על עדותו של דיו קסיוס). כי בקיץ של 38 צר וונדיטיוס על סמוסטה, ואחרי מצור ארוך כבשה. באותו זמן בא אנטיגנוס לסמוסטה, והורדוס הופיע לפניו והלה מלא את בקשתו לשלוח לו חיל-עוזר, ורק אז צוה אנטיגנוס לסוסיוס לבא לעזרת הורדוס.

גומפך וקספרי מאחרים את הכבוש לקיץ של 36, וראיתם ממספר שנות כהונת הורקנוס — כ"ד שנה (קדמוניות כ י) וכהונת אנטיגנוס — ג' שנים י"ג חדשים (שם), גם ממספר כ"ז השנה שעברו בין שני הכבושים (קדמוניות, יד, טז). גומפך מראה על סתירות רבות ביוסיפוס ועושה אותו בדאי או טועה. לפי דברי יוסיפוס, סך הכל של שנות כהונת החשמונאים משמעון עד כבוש פומפיוס עולה לשבעים ואחת ועוד, ולכשתנכם 135 (שנת מות שמעון), נשארו לך 64. ואנו יודעים שהכבוש היה ב63. מכבוש הורדוס ומנוי חנמאל המצרי לכה"ג עד החורבן עברו מאה ושבע שנה (קדמוניות כ, י). ואין לכל היותר כי אם כמאה ושש. מכאן, שיוסיפוס טעה ומנה משנת 64 עד 37, והוסיף לטעות בקדמוניות כ, י, שנתן לאריסטובולוס רק ג' שנים, ולפיכך הקדים תחלת הורדוס שנים אחדות ויצאו לו 107 ממנה עד החורבן. באמת מלך הורדוס 36, וממנוי חנמאל עד החורבן לא עברו רק 104 בערך.

הסתירות הללו מתישבות כהוגן. הורקנוס שמש איזה זמן ככהונה אחרי מות שלומית אמו (בסוף 69), עד שדחהו אריסטובולוס ושמש תחתיו ג' שנים. בסוף ימי אריסטובולוס התחוללה המלחמה עם הורקנוס, שערער על כהונתו ובאי"כ העם בקשו מפומפיוס, שידיח את אריסטובולוס מהכהונה, ואין יוסיפוס חושב אותו הזמן שהיתה הכהונה רפויה ביד אריסטובולוס, ואת משך הזמן שמסוף 69 עד כהונת אריסטובולוס הוא מצרף לכ"ג השנה שמ63 עד 40, ומוכם להורקנוס. לכל כה"ג בפרט הוא מונה רק שנים שלמות (ע"כ הוא מונה ליוחנן הורקנוס 31 שנה למלכותו — קדמוניות יג, י, ז ורק שלשים לכהונתו — קדמוניות

כ, י), ומותרות השניים של הכהנים משמעון עד הכבוש עולים לשנה בחשבון הסוכם היא מונה עד ועד בכלל. לפיכך הוא חושב 27 מפומפיוס עד סוסיוס (עברו או 26); 107 מחנמאל עד החורבן (עברו או 106). ממשך זמן מלכות אנטיגנוס — שלש שנים וג' חדשים — יש ראייה שהכבוש היה בקיץ 37, כי הלה מלך בשנת 40. ואילו היה הכבוש בקיץ 36, הלא מלך יותר מארבע שנים.

ג. ברור סדר שמיטות בב"ש לפי דעות ר' יהודה וחכמים.

תחלת תאריך היונים שבחשמונאים א' וקביעת הזמן של כבוש הורדוס משמשים מפתח לפתרון סדר השמיטות והיובלות בבית שני. שלש שנים השמיטה הנזכרות בח"א ויוסיפוס הן יסוד חשבון השנים. שנת 150 למנין יונים היתה שנת שבת הארץ (ח"א, ו' מט). לפי מאחרי המנין, היא מקבילה לשנת 2-163: אלא שבארנשטיין וחבריו מפרשים שמחבר ח"א כיון למוצאי שביעית. ביוסיפוס נאמר שהשביעית נכנסה בשנה שאחרי מות שמעון ושנת מותו היתה 177 לפי ח"א. אם כן שנת 178 היתה שביעית. מכאן מסתייעים מקדימי המנין לתחלת תשרי של 313 לחזק שטתם: כי שבט של 177 מכוון לפי שטתם לשנת 136, והשנה שלאחריה היא 5-136 שהיתה שנת שמיטה, כי היא שנת העשרים ושמונה מ-3-164. לחושבים תחלת המנין מניסן או מתשרי 312, שבט של 177 היה בחרף של 135, בשנת השמיטה עצמה. שירר (היסטוריה, 1, 1, 43) מטיל ספק באמתות עדותו של יוסיפוס. הוא מוצא פגם בהנמוק שיוחנן סר מעל דגין משום שנת השמיטה האסורה במלאכה; והלא בשביעית רק עבודת קרקע אסורה. קשה להסיק שיוסיפוס נכשל בבערות משונה כל כך. כונת יוסיפוס היא, שבמשך המצור נעשה חוסר מזון מורגש יותר ויותר, כי אול הקציר הישן ולא היה קציר חדש. בכל שנה היו מסתפקים מהתבואה הישנה עד זמן הקציר. אם נאמר, שיוסיפוס כיון לשנה שלאחרי 177 (לתשרי של 136), נמצא שנמשך המצור שמונה חדשים ויותר (משבט עד תשרי), ואין זה מתקבל על הדעת.

נסדר עתה את הדעות השונות על תאריך השטרות. ועל שנת מצור הורדוס ושנות השמיטה ונשלבן אחת אל אחת:

I	תחלת מנין יונים בח"א-תשרי 313	A ¹	150 : שנת השמיטה
II	" " " " " 312	A ²	" : מוצאי שביעית
III	" " " " " 312	B ¹	177 : שנת השמיטה
IV	" " " " " 311	B ²	" : ערב שביעית
		C ¹	37 : כבוש הורדוס
		C ²	36 : " "

אם נעין בכל הצירופים האפשריים, נמצא שהדרך היחידה להתאים את סדר השמיטות לדעת החכמים החולקים על ר' יהודה היא רק אם נאמר, שנהגו איסור בעבודת קרקע בשנת היובל. $C^2 B^1 A^2 I$: $164^3=150$ היתה ראשונה ליובל; 137^6 היתה שמיטה, וכמו כן 37^6 ; $C^2 B^2 A^2 I$: 164^3 מוצאי שביעית; 137^6 — שביעית; 136^5 — יובל; 37^6 — מ"ט ביובל; $C^2 B^1 A^2 II$: 165^4 — שמיטה; 137^6 — שמיטה; 136^5 — יובל; 37^6 — מ"ט ביובל). אם נפרש, שנסיאס הוא יוהכ"פ, על כרחנו נאמר, ששנת המצור היתה שמיטה ומיוהכ"פ של הכבוש התחיל היובל, שהרי יוסיפוס אומר, ששבת הארץ נמשך אחרי הכבוש (קד טו, א, א). אמנם מצאנו לפילון («על השביעיות», מ, ב, רעט) שאמר שבשנת היובל היו הבהמות רועות בשדות אחרים, ולפי פשוטן של דבר הוא מספר על המנהג, שנהגו בזמנו בא"י; אבל איזיביוס אומר בשמו (ח ז, טו) שבטלו היובלות. אין רשם לשמירת יובל במקורות התלמודיים.

שתי שנות שמיטה נזכרות בתלמוד. בסנהדרין צא, א, נאמר ששנת בא אלכסנדר מוקדן לא"י היתה שביעית, ובקדמוניות יא, ח, ו, מסופר, ששחרר את היהודים ואת השומרונים ממסים בשביעית. זו היתה שנת 331 לפני סה"ג. בערכין יא, ב, נאמר ששנת חורבן ב"ש היתה מוצאי שביעית (שנת 70 להמספר הרגיל); א"כ שנת 68-69 היתה שביעית. השנים 332-1 עד 164³, 136⁵ 38⁷ ועד 68⁹ (לסה"ג) מתחלקות לשביעיות שביעיות בלי עדה.

מכל האמור מוכח שמנו בזמן ב"ש שביעיות שביעות בלבד, גם חשבון השבועים שבעים שבדניאל מסייע לדעה זו. כבר הרגיש איזיק ניוטון בבאורו לדניאל שהדברים אמורים בשביעיות שמנו ישראל. ולא עוד אלא שה"שבועים שבעה" הם יובל אחד; ה"שבועים ששים ושנים ועוד אחד" עולים לתשעה יובלות. במאמרי בביבליותיקה סקרא, סיפטומבר 1930, בארתי את חשבון השבועים של דניאל, שהם מתחילים משנת 605 לפסה"ג, אותה השנה עצמה שבה הגלה דניאל לבל עם גלות יהויקים. שבועים ששים ושנים עברו עד שנת מות חוגני השני (171=605-434); שבוע אחד, מ" 171 עד 164, היה תר הרדיפות והמלחמה. שבעה השבועים באו אחרי נצחון המכבים, משנת 163 (כאשר נתן חפש ליהודים לשמור דתם) עד שנת 114, כאשר התבסס השלטון של החשמונאים, נבנתה החומה שנהרסה ע"י מלכי יון («תשוב ונבנתה . . .») ותר הזהב של חפש מדיני ודתי היה בעצם תקפו. ספר חנוך (צא-צג) חקה את דניאל וחלק את כל ימות עולם לעשרה שבועים של דורות, ט' של שלטון הרשע והעשירי של ימות המשיח: כדניאל המונה ט' יובלות של שעבוד ועשירי של שחרור. אף ספר

היובלים נכתב מתוך השקפה זו. חז"ל בסנהדרין צו, ב, ו"עלית משה" משתמשים ביובלים לחשוב הקץ.

מזה יוצא לנו ששנת 164³ היתה סוף יובל. צוקרמן מתאמץ למצא רמז לסדר יובלים. מכל האמור מוכח בדברי הכרוניכלר מתו פריס שהיהודים גורשו «בשנת היובל» ואותה שנה היא 1189-90 למספרם. הוא מחשב למפרע ובא לידי מסקנא, שהתחילו למנות יובלות בבית שני בסוף ימי נחמיה. לפי דעתו כרתו אז את האמנה (נחמיה י, לב) שבה התחייבו לשמור שמיטות. בשנת 425 מת ארתחששתא הא' ונחמיה נשאר ביהודה ונתנה לו חפשה ממשרתו בששון. כאן טעה צוקרמן בדבר שאין הדעת טועה, כי 1190+421 עולה ל-1611, 32 יובלות ושש שמיטות. וצריך להקדים ראשית היובלים ל-428. א"כ היו שנות 136⁵, 38⁷ סוף יובלות.

מסקנתו של צוקרמן אינה מבוססת. סומך הוא על הכרוניכלר הנוצרי ומוציא משפט, שהיה חשבון היובלות קים ונדע בישראל בזמן כ"כ מאוחר, שאף הנוצרי הלז ידע אותו, והלא בזמן ההיא כבר נשתקע החשבון, ואף בשנת השמיטה נחלקו חכמי הדור ההוא. בודאי שהכרוניכלר מכוון לשנת היצירה (ד"א תת"ן). והנוצרי חשבה ליובל, כי היא שנת החמשים, וקנטר את היהודים בזה, שביובל, שנת-הדרור, קרא ה' דרור לחרב ולפורענות על ישראל. עוד ידוע שהאמנה נכרתה בימי עזרא (עין מאמרי «יסד המעלה» ב"גבעת שאול"). ואם נסמוך על סדר הכתובים, אירעה כריתת האמנה בשנת 443 אחרי בנין החומה.

על כן קרוב לאמר ששנת 164³ היתה סוף יובל. ויש סמוכין לכך בתלמוד, הקובע את שנת חורבן בית ראשון בל"ו ביובל (ערכין יב, א). לפי חשבוננו חרב בית שני בל"ו ביובל. התלמוד מבקש השוואות בין שני החרבנות («וכן בשניה»), ומתוך נטיה זו יחסו לבית הראשון את מנין בית שני. חשבוננו מאושר ע"י האמור שלר' יהודה חרב בית ראשון בשלש בשבוע, ואמנם אם נחשב למפרע מ-163 נמצא 586 היתה שלישית בשמיטה.

מתקבלת על הדעת היא השערת פרנק (מובאה בספרו של צוקרמן), שהיובל שמש מחזור של לבנה לקדש חדשים ולעבר שנים. י"ח עבורים במ"ט שנה אינם משאירים כמעט כל עדה ומשויים שנות החמה והלבנה. סדר העיבורים היה קצוב וידוע מראש וכמו כן גם מספר הימים בכל שנה וחדש ידוע שלהרמב"ם עיקר הקדוש היא ע"פ החשבון, ובראייה השתמשו רק לסמך בלבד; בזמן מאוחר נתנו חשיבות יותר גדולה לראיה בכדי ליפות את כח הנשיאות והסנהדרין שלא יא קדוש חדשים מסור לכל אדם ולא ישתמשו בו הצדוקים לקלקל המועדים.

נמצאו למדים שדעת הרמב"ם — שסדר השמיטות לא פסק מעולם והיה הולך ונמשך גם בזמן חורבן בית ראשון, ושמונו בזמן ב"ש שביעיות בלבד — מיוסדה על הוכחות היסטוריות איתנות. סדר השמיטות הידוע לנו מן ההיסטוריה מראה על זה. בנין הבית היה באדר 515; שנת השמיטה היתה 514-13; שמיטה חדשה התחילה ב' 513-12, שתי שנים ומחצה אחרי הבנין. עזרא בא בימי ארתחשסתא השני בשנת 397, ושמיטה היתה בשנת 395-4. בוני הבית ועזרא לא התחילו מנין חדש. בגמרא בערכין יב ולב נאמר שעזרא הוא שקידש שמיטות ומנה יובלות. כבר אמר הכ"מ שהרמב"ם דחה סוגיא של ערכין יב מהלכה. אבל אין אנו מוכרחים לאמר שהרמב"ם חולק על הסוגיא השניה. יש מצוה על ב"ד הגדול למנות שנים ולקדש שמיטות ויובלות, וזהו פירוש דברי הגמרא „מנו יובלות לקדש שמיטין“, שכך היתה המצוה למנות מ"ט שנה ושבעה שבועים כדרך שאנו מונים בספירת העמר ימים ושבעות (תו"כ אמור משהו שתי הספירות).

ובמובן זה אני מפרש גם „למה לי, בשמיטין סגיי“, שלא בשנת היובל נאמר, כי הלא בב"ש היה נוהג דין בתי ערי חומה ולא בטל היובל לגמרי, ועוד שגם בלי מנינם היתה ידועה, שהיתה מסורת נמשכת והולכת מסוף בית ראשון; אלא בהמספר המיוחד של מ"ט שנה ליובל. ואמנם גם לרבנן היו בב"ש רק מ"ט שנה ליובל, וגם בבית הראשון המספר כולל רק מ"ט. ושנת הנ' אינה במנין. וכן מוכח מדברי חכמים בספרא בהר שדורשים „והיו לך שבע שבתות השנים תשע וארבעים שנה“ שמספר מ"ט השנים רצוף למספר שבע שבתות ואם אין שביעית אין יובל. וקרוב לאמר שדווקא מפני ששנת הנ' אינה מן החשבון של פתקו יובל, אומרים חכמים שתקיעת שופר (קדוש ב"ד) מעכבת ביובל (ר"ה ט), משא"כ לר"י שהיא במנין המ"ט וראשונה לתקופת היובל הבא. קדושה היא מאליה ותקיעה אינה מעכבת.

וזהו פירוש של „מנו יובלות לקדש שמיטין“ לרבנן, שהשמיטות הן חלק מתקופת יובל, ומנין מ"ט שנה ושבע שמיטות אחד הוא. ע"כ הוצרכו גם בב"ש לספור שניהם בכדי לקדש שמיטין ע"י ספירת ב"ד הגדול. אבל לר"י הסובר יובל אעפ"י שאין שביעית וספירת מ"ט שנה אינה ענין לספירת השבועים, לא היו צריכים למנות מ"ט שנה כלל בב"ש, שהרי שנת היובל לא קדשה והשבוע אינו חלק מהיובל. ונוסח הספירה לא היה „כך וכך שנים שהם כך וכך שבועות ושנים ביובל“. וודאי שכן הוא, שהלא שנת היובל עצמה נמנית לשמיטה הבאה, ואין יצרפיה במנין עם שלעבר?

ספירת ב"ד לא היתה משום מצוה בלבד, אלא שקדושת שביעית היתה

תלויה בה. ומצאנו להרז"ה שהקיל בעבודת קרקע בזה"ו (הובא בבעה"ת שער מ"ה) ולהראב"ד שהקיל בהשמטת כספים, משום שאין עכשו ב"ד מקדש שנים. אף בגמרא יש למצא רמז לזה. בתוספת שביעית אמרו „כי גמירי הלכתא בזמן שביהמ"ק קים“ (מו"ק ד, א). ואינה „הלכתא בלא טעמא“, אלא שאין קדושה גמורה לשביעית שנוסיף לה מחול על הקדש, אלא בשעה שבי"ד הגדול בלשכת הגזית מקדש שנים.

שסדר יובלות היה נוהג בזמן ב"ש, ואף לאחר החורבן היו בקיאים בו, מוכח ממה שאמרו: „עליית בית קה"ק נכנסים לה פעם אחת בשבוע או פ"א ביובל (פסחים פו); מזווה של רבים נבדקת פעם ביובל (יומא יא); בודקים את העדים באיזה שבוע (סנהדרין מ; פירש"י: „של יובל“); מלך שנשא אשה וכו' וכתב לה באיזה שבוע (במדבר רבה א, ה).

ד. שמיטות ויובלות ביחסם לקדושת הארץ.

הכ"מ מישב את דעת הרמב"ם שהיא בנגוד לסוגיות הגמ' בערכין הנ"ל, ואומר שהסוגיות הן למ"ד קדושה ראשונה, קדשה לשעתה ולא לע"ל, והרמב"ם יסבור שקדשה לע"ל, וע"כ לא בטל המנין בזמן החורבן. ותמהו עליו שהלא לדעת הרמב"ם באמת בטלה קדושת הארץ בזמן חורבן בית ראשון. וכבר דינו לעיל שלהרמב"ם היתה שביעית מדרבנן אף בזמן בית שני. שאלה זו של קדושת הארץ בימי ב"ש היא מסובכה ולא נתחזרה בין שביעית בין בתו"מ. בתרומות א, ה, אומר הרמב"ם: „בני הגולה קדושה לעולם“ ונתן טעם מפני שקנוה בחזקה לא בכבוש. אעפ"כ מצאנו בסוף פ' א: „תרומה אפי' בימי עזרא מדבריהם, שאין לך תרומה של תורה אלא בארץ ישראל וכו' וזמן שכל ישראל שם“, ומשמע שאין על הארץ שם א"י מה"ת. וכן נראה מה' שמיטה יב, טז: „וכן לע"ל יתחילו למנות — ויתחייב כ"מ שכבשוהו במעשר“, נמצא שחוקת עזרא לא מעלה ולא מורידה. בה' תרומות א, כ"ב נאמר ששופות עכו"ם חייבת בא"י ולא בסוריה, שבא"י חייב מה"ת ואין ברירה בדאורייתא. והקשה הרידב"ז אם מרחם העכו"ם הוי דרבנן אף בא"י, ותירץ שיש לו עיקר מה"ת, ואין זה מספיק, כי דין יש ברירה דרבנן למדנו מעירובי תחומין (עירובין לו) ועיקרם מה"ת (שבת לד, א. והרמב"ם בפיהמ"ש שם פירש כרש"י שע"ת עיקרם מה"ת).

ונאמר שלהרמב"ם יש שלשה גדרים בקדושת א"י: א) קדושתה מצד היותה הארץ הנבחרת והמובטחה, וכלה אדמת קדש, וקדושה זו נהגה מביאת יהושע; ב) קדושת הקנין הלאומי שיש לכל ישראל עליה; ג) קדושת כל

חלק ממנה שהיא ביד אדם מישראל. קדושה ראשונה מצד היותה ארץ נבחרה לא בטלה ע"י הכבוש, כשם שלא בטלה קדושת בית הבחירה, ואילו בטלה לא היתה מתקיימת קדושת המקדש, כי אם אין א"י, מקדש מנין, כי המקדש צריך להמצא בא"י וזוהי קדושה זו נהגה אף לפני ירושה וישיבה (וזהו שסברו רבנן דבי רב [כתובות כה, א, ועוד] שחלה נוהגת מה"ת בזה"ז, וראייתם מזו שכבשו וכו'). גלות בבל בטלה את קדושת הקנין הלאומי והפרטי, וממילא בטלו המצוות התלויות בה. עזרא חדש את זכות הקנין הפרטי, שתהיה זכות משפטית לכל אחד מישראל על שדהו; אבל לא את הקנין הלאומי, כי העם בהמוניו סרב לשוב וחז"ל תולים חורבן ב"ש בחטא זה (יומא ט, ב).

ומתפרשים דברי הרמב"ם כמין חמר. קדושת הארץ, לפי דעתו, לא בטלה מעולם, וראיה מכלאי הכרם התוס' של יבמות פא, א, ד"ה מאי וזבחים ע"ג, א ד"ה רמ"א ור"ש ערלה פ"ג, ו', הם מדרבנן בזה"ז, והרמב"ם אינם מזכירים בכלל אלה שהם מדבריהם. כי אינם תלויים בקנין (ואפילו בשל עכו"ם אסורים) אלא בקדושה עצמית של א"י. עזרא לא היה צריך לחזור ולקדש הארץ אלא להחזירה לרשות ישראל, וכשהתחייבו לקיים מצות תו"מ, היה בחיוב תקף מצד דין תורה, שקורין בו "דגנך", כי העולים זכו במה שהחזיקו. ע"כ אין ברירה בשותפות עכו"ם, ששם אין דנים בקנין הלאומי אלא בקנין הפרטי של אותו ישראל, וע"י קדוש עזרא קוראים בו דגנך וארצך מה"ת. אבל עדין אין בו חיוב גמור מה"ת, כי אין הארץ קנין של כל עם ישראל. אף עולי הגולה הכירו בהמצב הפגום של העממיות הישראלית (נחמיה ט, לו; "הנה אנחנו היום עבדים . . . ובכל זאת אנחנו כותבים אמנה . . .").

אף שמיטה תלויה באיכות קדושת הארץ. אף היא לא נהגה קודם ירושה וישיבה והיתה תלויה בכבוש וקנין לאומי ופרטי, שהרי נאמר בה כי תבא, שדך, כרמך. שביתת הארץ אינה תלויה ביובל לדעת הרמב"ם, רק שמיטת כספים (ה' שמיטה ט, ב; י, יג). הטעם הוא שיש מקום לשמיטת כספים רק בסדר חקלאי שיש לכל אחד בארץ, ולא בחברה המיוסדת על משק מסחרי וכספי. השמיטות בטלו בחורבן ראשון מפני בטול הקנין, כשם שבטלו תו"מ, ומדויק לשון הרמב"ם בית הבחירה ו. טז, "על דרך שבארנו בה' תרומות", "וכו' שנלקחה מהם בטל הכבוש ונפטרה מה"ת משביעית ומעשרות". א"כ לא משגלו י' השבטים בטלה שביעית, אלא מגלות שלמה של ב' השבטים. בקדוש עזרא חזר צד אחד של הקנין, לעולי גולה בלבד, ולא לישראל בתר עס. ואילו היו מוסיפים לבא עד שיבאו כלם, היה קדוש עזרא מועיל לעשותו מה"ת גמור. וע"כ החמירו בו כשל תורה, וכך קבלו עליהם. ואביי הוא שמפרש במו"ק דרשה

דרכי שהוקשה שביתת קרקע ליובל, אבל הרמב"ם בשמיטה א, י, החזיק בטעם רבא, ע"ש.

ובזה מובן מה שרוב האי גאון מנמק דעת הרמב"ם בזה שקדושה ראשונה לא בטלה, וכו', כלומר שהקדושה העצמית של א"י קיימת ועומדת כשם שקדושת המקדש לא בטלה. והסוגיא בערכין היא לפי דעת האומר שאפילו קדושת המקדש בטלה מה"ת בזה"ז, ולכן אף קדושת הארץ בטלה לגמרי בזמן גלות בבל, ומובן מאליו הוא שבטל המנין הראשון. וכשבא עזרא היה צריך לקדש עוד הפעם ולהתחיל מנין חדש.

ודברי רש"י בסנהדרין כו א, ("שבטלה קדושת הארץ") וגטין לו ד"ה בזמן, מבוארים יפה שאם אין קנין לאומי על א"י, יפה כח המלכות להפקיע שביעית, מטעם לכם ולא לעכו"ם, בזה"ז אין שמיטה מה"ת לדברי הכל, ומטעם הנ"ל, ולאביי אליביה דרבי יש עוד טעם משום שהוקשה ליובל, ואף אם היו כל ישראל באים בימי עזרא, כיון שלא הכירו שבטם ונחלתם, לא היתה שביעית נוהגת מה"ת, וכשקבלוה לא קבלוה כעין של תורה, והיתה רק גזרה דרבנן בלי יחס לשמיטה של תורה, ומקילים בה.

ומה שרש"י מביא בכתובות כה שמעשר לא נהג בז' שכבשו וכ' מפני שתלוי בשני שמיטה, ובב"מ פ"ט, משום שתלוי בבחירת מקום, ולטעם זה קשה, האם נאמר שלא נהגו תו"מ בשעת היתר הבמות והלא הוא בעצמו גורס בזבחים קיב, ב, ומע"ש בכל ערי ישראל; יש לישב ששני הטעמים אחד, ונושא בד בבד עם מה שאמרנו לעיל, ששביעית תלויה בקדוש ב"ד והמקום גורם, ע"כ לפני בחירת שילה לא היה הבי"ד של יהושע בהמקום המקודש, לא קדשו שנים, אבל משקידש יהושע את שני שמיטין ויובלות, לא בטל המנין, והוא נמשך והולך בלי הספק.

בשל שררתו בתור ראש הקהל, או רב דמתא אלא תקן אותה בשם תקנת-הקהל
 „חרם תקנת הקהלות ששם רבינו גרשום מאור הגולה דאין לישא שתי נשים,
 ואין להתירה רק במאה אנשים מג' ארצות ומג' קהלות.“² רש"י במתכוון
 הוציא את השם פרנס מפירושו והכניס את המלה בית דין. אלא איך זה שרש"י
 בפירושו זה הביא את השם „בית-דין“ והוציא את השם „פרנס“ מפירושו, כנגד
 תלמוד בבלי? אבל באמת הוא סמך על הירושלמי בניגוד לבבלי. בירושלמי
 ר"ה פרק ב' נאמר: „וישלח גדעון, בדן שמשון, יפתח זה יפתח הגלעדי, הקיש
 שלשה קלי עולם ושלשה אבירי עולם, ללמדך שבית-דינו של גדעון ושל יפתח
 ושל שמשון שקולין כנגד משה ואהרן ושמואל.“

ואף שרש"י בפירושו על התורה קורא לתלמוד הבבלי בשם „גמרא
 שלנו“ או „גמרא בבליית שלנו“³ בכל זאת אנחנו רואים, שכשראה צורך לבכר
 את כח הבית-דין — היינו הרב — על כח הפרנסים פנה אל הירושלמי.

זו היא אחת הדוגמאות מפירושו על התנ"ך, שרש"י סומך על הירושלמי
 במקום שהסתמך על הבבלי.

לפי הדעה הכללית הלך רש"י לוורמיישא ולמגנצא (לפי דעתי בתחילה
 הלך למגנצא ואח"כ לוורמיישא)⁴ ללמוד תורה אצל חכמי אשכנז, ר' יעקב
 בן יקיר, יצחק בן לוי, ויצחק בן יהודא. הוא למד אצלם מלבד את התלמוד גם
 את התנ"ך (כל הכותבים על רש"י החזיקו בדעה הזאת וחזרו על כל הדברים,
 שנאמרו ע"י צונץ, וברלינר). הדעה הזו מיוסדת על פרש"י בפסחים ק"א, ב:
 „מפי המורא הגמרא ומקרא ששמע מפי רבו“. ובכך למד רש"י אצל ר' יעקב
 בן יקיר מלבד גמרא, ג"כ מקרא. אולם הדעה הזאת מוטעת מעיקרה (כפי
 שהראיתי במאמרי הנזכר). יש להוכיח שהפרק האחרון של פסחים, „ערבי פסחים“,
 לא יצא מתחת עטו של רש"י, ואחד מתלמידיו כתב אותו והתייחס לרש"י כמו
 הפירוש על נדרים שלא יצא מתחת עטו של רש"י. והביטוי „מפי המורה
 הגמרא ומקרא“ אינו מצוי ברש"י. אולם המכוון הוא כאן לרש"י בעצמו —
 המורה — ששמע מרבותיו, דהיינו מר' יעקב בן יקיר,⁵ וכך מכונה רש"י
 בשם מורה בפירוש לנדרים, הגם שהפירוש הזה ג"כ מיוחס לרש"י.⁶ ואפשר

פרקים קצרים

פירוש רש"י על התורה והירושלמי.

מ א ת

שניאור זלמן צייטלין

כפי שידוע מביא רש"י בפירושו על התלמוד הרבה פעמים את
 הירושלמי.⁷ כמדומה לי שבפירושו על התנ"ך מסתמך רש"י הרבה פעמים
 על הירושלמי בלי, שיזכיר את השם. למשל בר"ה כה, ב, אנחנו מוצאים, ברייתא
 זו: „ת"ר... שקל הכתוב שלשה קלי עולם כשלשה חמורי עולם לומר לך
 ירבעל בדורו כמשה בדורו בדן כאהרן בדורו יפתח בדורו כשמואל בדורו
 ללמדך שאפילו קל שבקלין ונתון פרנס על הציבור הרי הוא כאביר שבאבירים.“
 בעלי התלמוד סומכים את זה על הפסוק בשמואל, א', יב, יא: וישלח ד' את
 ירבעל ואת בדן ואת יפתח ואת שמואל.

רבנו גרשם מה"ג בתשובותיו מסתמך על התלמוד הזה ואומר מי שנתמנה
 פרנס על הציבור כאביר שבאבירים (מרדכי לב"מ). כפי שהראיתי במאמרי
 רש"י והרבנות, ברבעון האנגלי, מעולם לא הביא רש"י את המלה פרנס
 בתשובותיו, ובמקומה הוא משתמש תמיד במלה בית-דין, רש"י בפירושו על
 הפסוק בשמואל א, אומר כך: „הרי שלשה קלי עולם עם שלשה חמורי עולם
 משה אהרן ושמואל לומר לך הקל בדורו כחמור בדורו כל בית-דין, המתמנה
 על הדור צריך לילך אחריו כאלו הוא אביר שבאבירים.“ והרי אנו רואים שרש"י
 אינו מזכיר את השם „פרנס“ ומשתמש במקומו בשם בית-דין. וזהו בניגוד
 לתלמוד בבלי, ששם מובא המאמר „אפילו קל שבקלים ונתון פרנס על הציבור
 הרי הוא כאביר שבאבירים“ ובעלי התלמוד מביאים ראיה מהפסוק שבשמואל.

כפי שהראיתי במאמרי הנ"ל היה רש"י נגד הפרנסים. עד זמנו של רש"י
 היו הפרנסים ראשי העם ועל פיהם חותכו כל עניני הקהל. אף רבנו גרשם
 מה"ג בתקנו את התקנה הידועה נגד ריבוי נשים לא תקן את התקנה הזאת

(1) „ראיתי בש"ס ירושלמי“ תענית י, א, ב"ק, ק"ז, ב, ועוד

(2) שו"ת מהר"ם מרוטנבערג.

(3) „בגמרא שלנו“ בראשית, טו, ג; בגמרא בבליית שלנו, בראשית, יז, ב, עוד.

(3א) ראה ג"כ אפסוביצור, מבוא לספר ראבי"ה.

(4) השוה הרשב"ם שם: „כך שמע רבנו (רש"י) מרבו ורבו מפי רבנו גרשום“.

(5) ואמר לו המורה, נדרים לה, א. השוה, נזיר יט, א, „לשון אחר אמר לנו המורה“.

בהרבה מקומות רש"י קורא את ר' יעקב בן יקיר בשם „מורי“ „מורי הוקן“.

לא ידע עוד רש"י בעת שחיבר את פירושו על התורה, את רבו, ר' יעקב ב"ר יקיר, כיון שבפירושו על התורה הוא מביא דברים בשם חכמים שונים כגון, ר' גרשום ר' האי גאון מנחם בן חלבו משה הדרשן ואפילו ר' אלעזר הקליר, וספר יוסף בן גריון הוא מביא. ⁽⁶⁾ אך אינו מביא דבר בשם ר' יעקב בן יקיר או את ר' יצחק בן יהודה, ואף את ר' יצחק הלוי אינו מזכיר בפירושו על התורה. ⁽⁷⁾ אבל בפירושו על התלמוד הוא מביא את פירושו של ר' יעקב בן יקיר למעלה מחמשים פעם. ואילו הוא למד מקרא מפי ר' יעקב בן יקיר, כפי הדעה השלטת, איך זה שלא הזכיר את רבו יעקב בן יקיר אפילו פעם אחת. הטעם הוא פשוט. בחברו את פירושו התורה עוד לא ידע את ר' יעקב בן יקיר. וכאשר נדייק היטב בפירושו על התורה ובפירושו על הגמרא יצא לנו, כי בכתבו את פירושו על התורה לא ידע עדיין את חכמי מגנצא, וורמיישא, והרי עוד דוגמא:

רש"י בפירושו על במדבר, ד. טז: ופקדת, אלעזר בן אהרן הכהן... פקדת כל המשכן הוא אומר: אלעזר שהיה ממונה עליהם לשאת אותם... פקדת כל המשכן ועוד היה ממונה על משא בני קהת לצוות איש על עבדתו ועל משאו והוא המשכן וכל אשר בו. פירושו זה, שאלעזר היה ממונה על משא בני קהת הוא נגד תרגומו של אונקלוס ויונתן בן עוזיאל, שמתרגמים, ודי מסור לאלעזר... מטרת כל משכנא. רש"י בפירושו זה, שאלעזר היה ממונה, מסתמך על הירושלמי שבת, פרק המצניע, הלכה, ג'; "רבי יהודה בי רבי אמר מרכל היה (אלעזר), תני רבי חייה ולמה נקרא שמו מרכל שהיה מר על הכל". וזה מה שאומר רש"י, שאלעזר היה הממונה על משא בני קהת. וג"כ מה שאומר רש"י, ופקדת אלעזר, שהיה ממונה עליהם לשאת אותם דהיינו הוא בעצמו נשא את כל הדברים האלה הנזכרים בפסוק ג"כ זה לפי הירושלמי (שם).

לפי המשנה (שבת פ' המצניע צב): המוציא בין בימינו בין בשמאלו בתוך חיקו או על כתפיו חייב שכן משא בני קהת. רש"י בפירושו למשנה זו אומר: שכן משא בני קהת בכתף ישאו (במדבר ז, ט) וימין ושמאל וחק אורח ארעא. כלומר, האיסור להוציא איזה דבר בשרת על הכתף יוצא מן הפסוק "בכתף ישאו", אבל האיסור להוציא איזה חפץ ביד ימין או שמאל או בתוך החיק הוא, מפני שזה אורח ארעא. ורש"י ממשיך: "ובשם רבנו יצחק ב"ר יהודה

(6) מלכים, ב, יא, ב, יחזקאל, כו, יז, חגי, ב, ו.

(7) ר' יצחק הלוי נזכר בשמואל א, א, כד, משלי, יט, כד; באיוב, כב, ל: לשון אחר שמעתי שהיו אומרים מפי ר' יעקב.

מצאתי שאמר בשם רב האי שמפורש בהש"ס ירושלמי, ופקדת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור וקטורת הסמים ומנחת התמיד ושמן המשחה, אחד בימין ואחד בשמאל והקטרת בחיקו, והחביתין בכתף". לכן לומדים שהוא (אלעזר) בעצמו נשא את הדברים האלה הנזכרים בפסוק. לפי הנראה, בעת שרש"י כתב את פירושו על במדבר לא ידע עוד את הדיוק של ר' יצחק ב"ר יהודה, שהביא מן הירושלמי בשם רב האי גאון כי האיסור להוציא איזה חפץ בשבת נלמד מן הפסוק, ופקדת אלעזר. ואילו רש"י בפירושו על פסוק זה, ופקדת אלעזר... ופקדת כל המשכן" אומר: "היה ממונה על מעשי קהת" ואינו מרמו על המשנה, בשבת, "שכן מעשי קהת". באמת בעלי הירושלמי עצמם אינם מבארים את המשנה, "שכן מעשי קהת". זוהי לשון הירושלמי: "רבי יוסי בעי מעתה הוציא כגרוגרת על כתיפו חייב והן משא בני קהת, וכתבו ופקדת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור וקטורת הסמים ומנחת התמיד ושמן המשחה, שמן המאור בימינו וקטורת הסמים בשמאלו, ומנחת התמיד של יום תלויה בארעו".

היוצא מזה הם שני דברים: רש"י בכתבו את פירושו על התורה ידע את הירושלמי אך לא ידע עוד את רבותיו.

ואולם בכלל לא נדד רש"י למגנצא ולוורמיישא כדי ללמוד תורה שם. ⁽⁸⁾ רש"י בעת שכתב את פירושו על התורה שם לו המסורה כטכסט, אבל לתלמוד כידוע אין מסורה. ורש"י ידע היטב, כי אי אפשר לכתוב פירוש על התלמוד בלי טכסט מוגה, ואולם היתה המסורת של רבנו גרשום מאור הגולה, שלמד תורה אצל רב האי גאון וג"כ כתב פירושים על התלמוד, ותלמידיו ר' יעקב בן יקיר ור' יצחק הלוי, ור' יצחק בן יהודה המשיכו להגיה נוסחאות התלמוד. לכן החליט רש"י כי לפני שיתחיל לכתוב פירוש על התלמוד עליו ללכת לבתי מדרשות שבמגנצא ובוורמיישא, שבהם לימדו תורה ר' יעקב בן יקיר וחביריו. ובעת היותו שם, מלבד שהגיה את נוסחאות התלמוד מפי הגרסאות של תלמידי רבנו גרשום וכתבי-יד עתיקים, ⁽⁹⁾ התחיל לכתוב שם את פירושו הגדול על התלמוד.

(8) ראה ג"כ א, אפטוביצור, מבוא לספר ראב"ה ע' 397.

(9) מצאתי ספר ישן מוגה שכתוב בו והצעתי לרבותי וישרה בעיניהם, ערכין, יב, ב; גרסא זו הכתובה בספרים משובשת היא ועל ידי פרשנים טועין שלא היו בקיאין בשמועה ופירשה בשיבוש, כריתות, ד, א, וגם שאר לשון הכתוב בספרים שבוש הוא. וכן הגהתי מספרו של רבנו, זבחים, נו, א; ומצאתי גרסא זו בספר כתב ידו של רבנו גרשום בן יהודה, סוכה, מ, א.

והרחקות. ולכן נקרא שטר זה פתיח (פתיחה או פתיחא) על דבר „פתיחת החרם“ (שממנו פותחין. וכנראה שד"ר פריימן לא עמד על טיבו של המושג „פתיח“, וע"כ פירש מה שפירש¹): „שהפתיח הוא בימה“ באמציעתה של הכ"נ לעמוד עליה לדבר תוך קהל ועדה, ובוזו הח' פריימן נמשך אחרי תרגומו המשובש של מרדכי תמה.

הענין „פתיח“ מקבל בזמן הרמב"ם היקף רחב יותר, אם לא גוון אחר משהיה לו בתקופת הגאונים, והוא כולל את „פתיחא“ ו„אחרמתא“ גם יחד. עובדה זו דיה בסקירה ראשונה בלבד לעורר תשומת לבנו על זה. דבנוסחא שלפנינו שניהם אינם נפרדים זה מזה אלא מצטרפים לדבר אחד באותו כתב ובאותו זמן, ונראו כשתי דיוטות זו על גבי זו בבנין אחד. אמנם לפי דעת רב פלטיי גאון² היו כותבין פתיחא לעבריין בשעה שמנדין אותו, ולאחר ל' יום אם אינו חוזר, כותבין עליו אחרמתא ומוציאין אותו מכלל ישראל. אולם לפי דעת הרמב"ם³ אם הוא אינו חוזר, „הפתיחין“ יוצאין לכל העיירות הקרובות והרחקות ומפרסמים מחדש את החרם ברבים.

וביחוד פתיחה זו כשהיא לעצמה, אף בזה אנו מוצאים נוסחאות שונות, הנראות כאלו נפרדות זו מזו, אולם כולן עולות בקנה אחד. ובוזו אני מציג לפני הקורא שלשת האופנים של שטרי פתיחא מקבילות זו לזו, ה"ה: א) שטר פתיחא למי שמסרב לבוא לב"ד. ב) למי שאינו פורע את חובו, לפי פסק דבי דינא, אע"פ שאינו בחזקת מסכן. ג) לעבריין שעובר עבירה חמורה בהרסיא — המרומז בתשובת רב פלטיי גאון בלי נוסחא מפורשת). וצריך להעיר כאן, שנוסחא' AI —

הוא אחד מעשרת השטרות „דבי דינא דבבכא דמתיבתא“ הנמצא בכ"י אשר באוסף מונטיפיורי מס' 115, ג' וגם בכ"י אשר בספריה היהודית האקדמית בלנינגרד — M 13 ונוסח ב' H 2 בלתי מצוי במקום אחר, נובע מתשובות הגאונים, הוצאת הרכבי עמ' 84, 357. ונוסח ג' F 3 משונה מהמבוא בספרות הגאונים, הובא בקובצי תשובות הרמב"ם (פ) — סי' קנ"ז עמ' 153-55, ל — סי'

4) פ — עמ' 153 שורה 14, הריטב"א, מוע"ק, עמ' 174.

5) פ — עמ' 406, 154 הערה 15, ל — עמ' 314. וביחוד המאמר הנמצא לפנינו: „כשיעמוד . . . על הפתיח“ הוא בטוי מצוי אצל הגאונים (גיאוניקא ח"א 25-6, מאן ח"ב עמ' 279 הערה 5, תשובת הגאונים, הוצ' אסף, ח"ב), כמו „עמד על הכתב“ או „עמד על ראשו“. והשווה מש"כ באריכות במאמרי „לשונות הרמב"ם — מונחים בלתי פילוסופיים“.

6. עיין לעיל הערה 1.

7. שערי צדק, י"ד, עמ' 75.

8. שהדפיס אפטוביצר ב" JQR. מהדו"ח, IV, 26.

שטרות מצריים מזמן הרמב"ם

מ א ת

דר. ישראל ש. אלפנביין

השטרות הנדפסים בזה — שנעשו לרוב באלכסנדריא בבתי-הדין של הדיינים ר' אנטולי ור' פנחס ב"ר משולם, ואך אחדים מהם יוצאים מבית-דינו של רבנו משה בן מימון בפוסטאט-אלקהירה — נדפסו בקובצי תשובות הרמב"ם* ע"י פריימן (פ—) ולכנשטיין (ל—) בצורה מקוטעת ומשובשת. הודות לצילומים שבידי מכתבי-היד „שפורטאט-סימונסען“ בגוף הערבי, ששלח לי בעין טובה ד"ר רפאל עדעלמאן מספריה הממלכתית בקופנהגן, יש בידי להציעם כאן בצורה מתוקנת.

לתשומת לב מיוחדת ראויים נוסחאות שלמות של שטרות בודדים — אף שמועטים הם — מצד השיבותם לידיעת סדרי בתי הדין וסדרי הקהלות במאה השתים עשרה. ושטרות הללו, אע"פ שעתיקים הם, סיגנונם מוכיח עליהם, שאין מוצאם מתקופת הגאונים, אלא מספרד מן המאה הי"ב, ודמיון רב להם עם נוסחי השטרות של ר' יהודה אלברצלוני (הוצאת שז"ח). וראה זה דבר חדש דבכל שטרות מצריים שלפנינו נזכר רק המנין ליצירה — אע"פ שבמצרים ובקהלות אפריקה הצפונית היו משתמשים לרוב במנין השטרות ואך לפעמים השתמשו גם במנין היצירה.**)

א) שטר פתיחה:

שטר פתיח (=פתיחין בל"ר) שלפנינו יוצא מבית דינו של הרמב"ם על דבר כהן (=אבו אלעזר בן נצאר אבן שמארן) שנשא את הגרושה (=חסנה בת אבן אלעלה) בדיני גוים — באלכסנדריא). פתיחא זו נתפרסמה ברבים ביום ה' ע' בבתי-כנסיות שבמצרים — (פוסטט) ובאלקהרה ע"י התלמיד ר' יוסף ש"צ (=ר' יוסף אבן עקנין) ונשתלחה לזקני הקהל בנוא אמון ומשם ע' לכל העיירות הקרובות

* הוצ' מק"נ ע"י א"ח פריימן, ירושלים, תרצד והוצ' לכטנשטיין לפסיא תרי"ט.

** ראה מאן ח"ב עמ' 216, 219, אסף מוסף לתרביץ הניל עמ' 13 הערה 3 עמ' 54 הערה 1, ובורנשטיין בהתקופה כרך ט' עמ' 227-230.

1) פ — עמ' 155 שורות 9-10.

2) כ"ה ב — עמ' 154 שורה 15. ואפשר לתקן הגי' — (בשני וחמישי).

3) ע"י לעיל הערה 1.

ק"ג ב131-30) וש"ת דבר שמואל (אבוהב) ס"י ז' — לא נמצא בין המקורות שרשם גיגר ח"ג עמ' 82).

נוסח א'

פלי בר פלי ריש מתיבתא לרבנא ודייני וראשי כנישתא . . . דכל אתר חביבי ויקירי שלם.

מהודעינא לכוון דספרי בבא אמרו קדמנא דגברא חד דשמיה פלי בר פלי איתקבע ליה זימנא למית משמע דינא דבבבא דמתיבתא ואתא פלי תובע ושמיע בבא דמתיבתא זימנין והוא פלי נתבע לא אתא ולא אתחזי כל עיקר. וכיון דחזינא כן פקידנא ושמותי יתיה על בבא דמתיבתא וכתבו עליה פתיחה דגן לשמותי יתיה בכל אתר. כען בזמן דפתיחה הדין ימטא לוותכוון ואף אנתון שמיתו יתיה בכל יום תמיד ואכריוז עליה דאינש לא יאכל ולא ישתה בקצותיה ומתחבר ליה ושאל בשלמיה וקאים בד' אמות דידיה ליה ולא פריש מיניה יהא חשוב כוותיה בשמתיה לבר מאן דלא ידע. וכל כנישתא דחזיא ליה פתיחה דגן תשמית ביה לאלתר.

ופתיחא דגן כתיב ביום פלי דהוא איך לירח פלי שנת כך וכך לבריאת עולם.

נוסח ב'

וכאתבין פתיחא והכין מפרשין ביה דגברא חד דשמיה פלי בן פלי איתברר עליה קדמ' (= מיחייב) לפלו' בן פלי חוב כן וכן זוזא אפקידנא יתיה

למיפרעיה ואמ' דמסיכנא הוא ולית ליה מידעם ושאלנא עליה שיבאבין ובני שוקיה ואמרו דאית בידיה מידעם . . . דלא בחזקת מסכיני הוא ובר דינא הוה. וכתבנא עליה פתיחא דגן לשמותיה בזמן דיטתי (לוותכוון) אף אתון פרושו מיניה ונהגו ביה מנהג מנודה.

נוסח ג'

וזה נוסח פתיחת החרם ששלח הרמב"ם ז"ל לנוא אמון :

והנפש אשר תעשה ביד רמה מן האזרה ומן הגר את ה' הוא מגדף אם יחטא איש לאיש ופללו אלהים ואם לה' יחטא איש מי יתפלל לו. מה שנודיעהו לעדת התלמידים חיל ה' מבורכין הדרים בספר אסכנדריא (= בכפר אכסנדריא) ולזקני הקהל היקרים המכובדים ושאר העדה הקדושה ישמור אלהים רגלם מלכד! כי כשהגיע לנו ממה שעשה הרשע אבו אלעזר בן נצאר בן שמארן ונתקיים אצלינו בכתיבת שני עדים כשרים שהוא העיז והרים יד ביו' אלהי ישראל ובזה דברו והפר מצותו ועשה ביד רמה וחלל קדש ה' אשר אהב ונשא גרושה בדיני גוים והוא כהן ולא שמע לקול מוכיח ולא הקשיב דברי מיישר אבל רדף אחרי יצרו והלך בשרירות לבו. הוצאנו ספר תורה המקודש אשר העז להמרותו

והחרמנו בשמו מפורש ברכים בקהל ועדה כבתי כנסיות במצרים ובאלקהרה הכ"ה יציב גכולן תמיד ובשם הזונה שיחד לו והיא חסנה בת אבן אלעלה. וכן החרמנו באותו מעמד משם כל כר ישראל או כת ישראל שישא ויתן עמהם או שיאכל או שישתה עמהם או שישב עמהם בתוך ארבע אמות או שיהיו להם ואין משתתפין עמהם שיהיו להם ואין משתתפין עמהם בחיים ולא כמות אבל תהיה ההנהגה עמהם ההנהגה המחויבת בדתינו עם כל מובדל מקהל ה' מסקילת ארונו וקבורתו בלא צידוק הדין והראות שמחה וששון בהעדר הרשעים הזדים באכד רשעים רנה. והיה החרמת החרמות שהודענו אתכם פרסומם ביום המישי כך וכך. ועתה כשיעמוד התלמיד ר' יוסף ש"ץ על הפתיח יקרא ברכים ויפרסם אותו כדי שיבדלו העם מאלו השני רשעים החטאים האלה בנפשותם ויפרשו מהם ויזהירו הנשים בתכלית האזהרה מליכנס עם הזונה הנזכרת בשום מקום אפי' בבית המרחץ . . .

והחרמנו בשמו מפורש ברכים בקהל ועדה כבתי כנסיות במצרים ובאלקהרה הכ"ה יציב גכולן תמיד ובשם הזונה שיחד לו והיא חסנה בת אבן אלעלה. וכן החרמנו באותו מעמד משם כל כר ישראל או כת ישראל שישא ויתן עמהם או שיאכל או שישתה עמהם או שישב עמהם בתוך ארבע אמות או שיהיו להם ואין משתתפין עמהם שיהיו להם ואין משתתפין עמהם בחיים ולא כמות אבל תהיה ההנהגה עמהם ההנהגה המחויבת בדתינו עם כל מובדל מקהל ה' מסקילת ארונו וקבורתו בלא צידוק הדין והראות שמחה וששון בהעדר הרשעים הזדים באכד רשעים רנה. והיה החרמת החרמות שהודענו אתכם פרסומם ביום המישי כך וכך. ועתה כשיעמוד התלמיד ר' יוסף ש"ץ על הפתיח יקרא ברכים ויפרסם אותו כדי שיבדלו העם מאלו השני רשעים החטאים האלה בנפשותם ויפרשו מהם ויזהירו הנשים בתכלית האזהרה מליכנס עם הזונה הנזכרת בשום מקום אפי' בבית המרחץ . . .

ואם יפקחו עיני שכלם ויעירו מפתיותם ורצו לשוב אל האמת

(ב) שטר שדוכין (משנת 1201 באלכסנדריא) :

(פ) — סי' רכ"ה 16-215, פאר הדור סי' קנ"ד סידי 32).

שטר שידוכין זה שנשנה ג"כ בסי' רכ"ט (פ) — עמ' 18-217, — סי' קל"ג)

ואח"כ תתירו להם את החרם אשר אסרתם ותכתבו לנו כזה כדי שנתיר מה שאסרנוהו ואחר שנתיר לכם אזי יהיה לכם מותר לדבר עמהם ולהתחבר אליהם ויצטרפו בכלל ישראל כי אחר שנאסור אנו לא יתכן לכם להתירו לבדכם.

ואם יתמידו כמרים ומאנו לקחת מוסר תודיענו זה פדי שיצאו הפתיחין עליהם העיירות הקרובות והרחוקות ותחדשו ברוכים תהיו עוד עליהם את החרם ברכים אם לא ישובו. כי לא יתכן להתרשל בכמו המעשה הרע הגדול הזה והוא להרים יד כמרי ולכפור במשה רבינו ובתורתו התמימה בגלוי כפרהסיה ונתעלם מזה. וחלילה לנו שנסביר פנים כזה או שנפחד משום אדם או נעשה לכבודו אבל תחלצו ההשגחה להעכיר הדין בהם על מה שעשו ויורום הקהל כולם בקשר א' ארור עושה מלאכת ה' רמיה וארור מונע חרכו מדם . . .

... משה ב"ר מימון ז"ל

דומה כמעט לנוסח השטר שבס' השטרות לר' יהודה ברצלוני צד 128. את גוף הערבי אני מפרסם לבסוף ספרי הנ"ל ע"פ כתב יד סימונסון סי' ק"ו. וזה נוסח שטר השדוכין (1):

שדך מר ור' יפת הבחור היקר בן כבוד גדולת קדושת מרנא ורבנא זכריה הזקן ב"ר אברהם הזקן הנכבד נ"ע את סת אל טרף הבתולה הבוגרת ברת מרנא ורבנא אלעזר הזקן היקר ב"ר ישועה הזקן הנכבד נ"ע. וזה אחר שהקנו קנין גמור מן סת אל טרף הנזכרת איך עשתה מורשה לדודה מרנא ורבנא יהודה הבחור היקר שצ"ו בר דוד נ"ע שיתנה בעדה באלו השדוכין וההרשאה קימת אגב ד' אמות קרקע ומה שנעשה בין המורשה [ו]המשדך הנזכרים שהמוקדם יהיה ארבעים דינר ממועות מצרים במתנה משעת הכנוס והמאוחר מאה דינר ג"כ. ושיהיה הכנוס אחר עבור שנה אחת מזמן השדוכין. והביא המשדך מעות המוקדמים אשר זכרנו והם הארבעים דינר ונתן ג"כ שלשה טבעות ומסר כל זה להמורשה מר יהודה הנז' וקבלם ממנו בפנינו אנו חתומי מטה לשיהיו בידו בתורת פקדון עד שעת הנשואין. והתנו על המשדך שיכתוב בכתובת משודכתו תנאים הללו (2) והם:

שלא ישא אשה אחרת בחיה, ושזויה נאמנת בכל מיני מאכל ומשקה, ושאם חס ושלום תמות סת אל טרף הנז' אחר נשואיה וכן אין לה ולא בת [= שיחלקו אז] כל מה שתשאיר מבגדיה ותכשיטיה (הכל כאשר לכל) לב' (3) חלקים ויורשי סת אל טרף יקחו חלק והבעל חלק. והדירה [= שהיה] כחפצה ורצונה ואינו יכול לאונסה שתדור במקום סכנה שהיא [= אינה] רוצה. וקנינו מיד המשדך ק"ג איך נתרצה באלו הארבעים דינר בתורת מוקדם למשודכתו סת אל טרף ובטוב לבו נתנם לה ועוד הוסיף עשרה דינרים ממועות מצרים במתנה גמורה מעכשיו גלויה ומפורסמת מתנה דלית בה חזרה וזה הוא קנס אם יעבור זמן הנשואין או יבטל אחד מאלו התנאים הנז'. וקנינו מיד המורשה מר יהודה הנז' שעליו ועליה מעכשיו בתורת

(1) ועי' מש"כ פריימן שם עמ' 215 הערה 1.
 (2) תנאים הללו הם מתנאים "הידועים ונהוגים במצרים" ונזכרים ג"כ בתשובות הרמב"ם (פ— עמ' 164, 175, 189, 188, הערה 3, ל— ס"קס"ג 227). ועי' מש"כ ד"ר ל. מ. אפשטיין בס' The Marriage Contract 272 הערה 5.
 (3) כ"ה מנהג א"י ומצרים וגם דמשק לפי עדותו של ר"י בירב בתשובותיו סי' מ"ו. ועי' מה שציין פריימן (פ— עמ' 195 הערה 22).

חוב גמור להמשדך מ' יפת הנז' עשרה דינרים אם יבטל אחד מהתנאים ולקחנו קנין מהמשדך והמשודכת והמורשה כל אחד מה שיגיע לו קנין גמור חמור בכלי הכשר לקנות בו מעכשיו ברצונם בלי אונס כלל בביטול כל מודעין ותנאין דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי . . . — מחדש אדר שנת ד' תתקס"א ליצירה בנא אמון דעל כיף ימה רבה כותבה. — ומה דהוה קדמנא כתבנא וחתמנא למהוי לזכו ולראיה (4) והכל שריר ובריר וקיים . . . אברהם המלמד בר' יפת נ"ע, יוסף המלמד בר' מיכאל נ"ע, יהודה המלמד ב"ר אהרן הרופא נ"ע (5) . . .

ג. שטר אשרתא (משנת 1021 באלכסנדריא):

(נוסח הנפק או אשרתא שלפינו דומה קצת לקיום השטרות שנעשו בבית דינו של דניאל בן עזריה, נשיא בא"י (תתי"א—תתכ"ב) שנדפסו על ידי מאן בספרו האנגלי „היהודים במצרים“, ספר שני מכתב יד טיילאר-שעכטער, 14 דזשי 13. ועי' ספר השטרות לר"י אלברצלוני הוצ' שזח"ה, עמ' 6.)

איתקיים שטרא-דנא קדמנא (6) ובמותב [=במותב] תלתא כחדא הוינא — כד אתו יוסף המלמד בר' מיכאל נ"ע, יהודה המלמד בר' אהרן הרופא נ"ע ואשהידו התמות ידיהון דדא היא (7) בגופה ובסימנה. ומדאשהידו הכי בכך אשרנוהו להי שטרא וקימנוהי כדחאזי. נתנאל בר' יחיה הזקן תנצב"ה. יצחק המלמד בן הרב ר' עמרם ז"ל. זכריה בר' יוסף ת'נ'צ'ב'ה' (8).
 פ— סי' ק"ס צד 158, 373, כרך XLIX

שטר גביית העדות (לענין התרת עגונה) באלכסנדריא מש' 1191 מב"ד של ר' פנחס ב"ר משולם הדיין:

נמצינו אנו חתומי מטה בבית הדיין ר' פנחס (9) ובאה אשה פלונית מכפר מניי"א זפת"י Minyat Zifta הנז' וזכרה שבעלה הנקרא כאלף בן פ' הלך לדמשק ונמצא עמהם בבית הדיין איש מדמשק ושמו אבו אל חסן בן אלמאורדו (10) וזכר איך היה בדמשק בפונדק איש שמו כאלף תארו רבוע הקומה שחור הזקן

(4) (= לראיה ולזכות).
 (5) מה שחסר כאן תמצא להלן ערך „הנפק או אשרתא“.
 (1) כ"ה הנוס' בכ"י לסמיגר 40967.
 (2) היינו שנתקיים ע"י עדים בשטר עצמו.
 (3) וחותמין הקיום שלשה עדים. אמנם לא נזכר כאן שאחד מהן יהא הדיין.
 (1) ה"ה ר' פנחס ב"ר משולם הדיין באלכסנדריא.
 (2) אבול הוא לדעת הרמב"ם (פ— סי' קע"ב עמ' 168) שם הכנוי, וחס"ן הוא שם העצם.

ושהה ימים בדמשק וחלה האיש ההוא זה ג' שנים וחצי ונמצאתי במיתתו וקבורתו והיה זה כאלף הנו' אומר שהוא ממיני"א זפת"י. ושאל אותו הדיין הנזכר על זה האיש הנפטר אם היה כהן או לוי או ישראל ואמר לא ידעתי מה היה יחושו והלך כל אחד מהם למקומו וכשאמר אבו אל חסן שרוצה ללכת לארצו תבעה האשה הנו' מה שזכר זה האיש בבית הדיין לפנינו אנו ח"מ וכתבנו חתימתנו ביום פ' והכל שריר וקיים פ' עד פ' עד.

זה טופס השטר אות באות בעדיו [= משנת ד' תתקנ"א ליצירה במדינת נא אמון דעל כיה ימא מותבא].

והנוסחא הנכונה משטר זה בגוף הערבי תמצא בסוף ספרי הנ"ל ושם העתקתיו אות באות מכ"י ששפורטאש-סימונסען בספרית המלוכה בקופנהגן, סי' רט"ז ב"א 106.

(פ—שע"ט צד 348)

שטר ערבות (לענין פדיון שבויים) משנת 1180 באלכסנדריא :

אנו החתומים למטה (הו עדים עלינו וקנו ממנו בקנין שלם ברצון נפשנו וכתבו וחתמו עלינו בכל לשון של זכות ותנו לר' יוסף הנו' [=אל מקדסי]) שטר וחזוק ליום ולאחר זמן איך יש עלינו מעות שקבלנו והוא בידנו מר' יוסף הנו' הסך המופקד עמו בפקדון עד שיבוא יורש הנפטר ויקחנו והוא סך שלשים פרחים והם עלינו חוב גמור ומלוה זקופה ואחריות חוב זה עלי ועל ירתי בתראי דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וכו'.

ומעכשיו עשיתי [=ר' אלעזר] החלק שלי בירושת הבית מאבי משועבדת לסך הנו' שקבלתי מר' יוסף והוצאתיו בפדיית ר' דוד השבוי [=ר' דוד בר' ש' הכהן] בדיעת והסכמת הקהל יצ"ו ושעלי לסלק מעל ר' יוסף הנו' כל ערעור שיבוא לו מהפקידים בידו הסך הנו' או מאחרים בלי ערמה ותחבולה דלא כאסמכתא וכו'. ושכל עת שיתבעו ממני הסך אפרע לו אני ויגבה אותו מדמי הקרקע הנו' שתחת ידו במשכון (ועל כל זה קנינו ממנו וכו' קנין גמור ברצונו בלי אונס וכו' וכתבנו לראיה ולזכות ביד ר' יוסף יצ"ו ושריר וקיים וחתימת עדים וכו' [=בשנת ד' תתק"מ ליצירה במדינת נא אמון].

(1) ה"ה ר' אלעזר וקני הקהל במדינת נא אמון שנכנסו ערבאים לר' יוסף אל מקדסי בד כל נזק שיבוא לו מאיזה מערער.
 (2) ה"ה שם הנפקד שיש לו תחת ידו סך שלשים פרחים מעובר נפטר אחד.
 (3) אחד מזקני הקהל שנכנסו ערבנים בעד ר' דוד השבוי לסך מאה פרחים.
 (4) זו היא ביד המלוה "משכנתא בנכיתא" על הקרקע.

ביבליוגרפיה של כתבי הרב דר. דוב רעוועל ז"ל

מ א ת

אליעזר צבי רעוועל

תרס"ח

1. „אליקים כהן גדול“ — אוצר ישראל, חלק שני, עמודים לב-לג.
2. „אליקים בן אשר זעליג“ — אוצר ישראל, חלק שני, עמוד לג.
3. „אלישע“ — אוצר ישראל, חלק שני, עמוד לד.
4. „אלפסי“ — אוצר ישראל, חלק שני, עמודים סט-עב.
5. „אמתלא“ — אוצר ישראל, חלק שני, עמוד קט.
6. „אנטיגנוס איש סכו“ — אוצר ישראל, חלק שני, עמוד קכד.
7. „באלטיק“ — אוצר ישראל, חלק שני, עמודים רעז-רפ.

תרס"ט

8. „ביאליסטאק“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמוד כד.
9. „בעז“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמודים קלד-קלה.
10. „בערנייס, יצחק“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמוד קנ.
11. „בעשא“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמוד קנג.
12. „בר כוכבא“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמודים קסז-קסט.
13. „בראשית רבה“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמודים קפ-קפא.
14. „ברלין, ישעיה“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמוד רי"ב.
15. „ברלין, משה“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמודים ריב-ריג.
16. „ברלין, נפתלי צבי יהודה“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמוד ריג.
17. „בשווי גויס“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמוד ריט.
18. „גדעון“ — אוצר ישראל, חלק שלישי, עמוד רנא.

תר"ע

19. „דראפסי, משה אהרן“ — אוצר ישראל, חלק רביעי, עמודים עא-עב.
20. „Bachya Ibn Pakudah“ — Jewish Exponent, Heshvan 7, 14, 21, 5670 (October 22, 29, November 5, 1909) P. 8. Reprinted by Jewish Exponent (no date), 16 pages.

תרע"א

21. "יוסף בן אברהם הרואה" — אוצר ישראל, חלק חמישי, עמודים קלד-קלה.
 22. "יעקב בן ראובן" — אוצר ישראל, חלק חמישי, עמוד קעד.
 23. "יפת בן עלי" — אוצר ישראל, חלק חמישי, עמודים קעח-קעט.
 24. "ישועה בן יהודה" — אוצר ישראל, חלק חמישי, עמודים רלב-רלג.

תרע"ב

25. "נחמן בר יעקב" — אוצר ישראל, חלק שביעי, עמודים נד-נח.
 26. "עין תחת עין" (דעת הצדוקים, השמרונים, והקראים) אוצר ישראל, חלק שמיני, עמוד ס.
 27. "עשה ולא תעשה" — אוצר ישראל, חלק שמיני, ימוד קנ.
 28. "Inquiry into the sources of Karaite Halakah" — Jewish Quarterly Review, Vol. 2, pp. 517-544.
 29. "Notes on the 'Polity of the Ancient Hebrews' by Judge M. Sulzberger" — Jewish Quarterly Review, Vol. 3, pp. 315-316.

תרע"ג

30. "קראים" — אוצר ישראל, חלק תשיעי (בחלק זה היה עורך עוזר) עמודים רטר-רטו.
 31. "Inquiry into the Sources of Karaite Halakah" — Jewish Quarterly Review" Vol. 3, pp. 337-396 (continuation of No. 28)
 32. "The Karaite Halakah and its Relation to Sadducean, Samaritan, and Philonian Halakah," Part I, 88 p., Philadelphia, Pa., 1913, (Reprints of Nos. 28, 31).

תרע"ד

33. "נתח המתים" — יגדיל תורה, שנה ראשונה (להתיסדותו והופעתו באמעריקא), קונטרס רביעי, סימן כג, עמודים פה-צ; המשך ממנו בקונטרס ששי, סימן מב, עמודים קמב-קמו.

34. "בירור דברים בענין טומאת כהנים בזמן הזה" — יגדיל תורה, שנה ראשונה, קונטרס תשיעי, סימן ס, עמודים ריד-רטו.

תרע"ז

35. "בירור דברים בענין טומאת כהנים" — יגדיל תורה, שנה שנייה, קונטרס שני, סימן יח, עמודים נב-נה.
 36. "Review of R. Leszynsky's 'Sadduzaer' " — Jewish Quarterly Review, Vol. 7, pp. 429-438.

תרע"ח

37. "משיב דבר" — יגדיל תורה, שנה שנייה, קונטרס עשירי, סימן סח, עמודים רמ-רנא.
 38. "בירור דברים בענין טומאת כהנים" — יגדיל תורה, שנה שנייה, קונטרס שנים עשר, סימן עה, עמודים רפד-רצב (המשך ממספר "35").
 39. "An Epistle of Saadya Gaon Recently Discovered" — Jewish Forum, Vol. I, pp. 75-77.

תרע"ט

40. "בירור דברים בענין טומאת כהנים" — יגדיל תורה, שנה שלישית, קונטרס ראשון, סימן ו, עמודים לג-לט; המשך ממנו בקונטרס שלישי, סימן מב, עמודים קעט-קפב (המשכים ממספר "38").
 41. "טומאת ארץ העמים" — יגדיל תורה, שנה שלישית, קונטרס ראשון, סימן ט, עמודים נה-ס; המשך ממנו בקונטרס שני, סימן לב, עמודים קמד-קנא.
 42. "ברי ואומדנא" — יגדיל תורה, שנה שלישית, קונטרס שני, סימן טו, עמודים צה-צח; המשך ממנו בקונטרס שלישי, סימן לו, עמודים קסז-קעג.
 43. "שינוי באיסורים וטומאה" — יגדיל תורה, שנה שלישית, קונטרס רביעי, סימן נ' עמודים רטו-רכה.
 44. "הפקר בשבת" — יגדיל תורה, שנה שלישית, קונטרס חמישי, סימן סו, עמודים רעז-רעה.
 45. "שחיטת קדשים" — יגדיל תורה, שנה שלישית, קונטרס חמישי, סימן ע, עמודים רפטר-צג; המשך ממנו בקונטרס ששית, סימן פא, עמודים שמד-שמו.

תרפ"ה

- .57 „רוב בממון ובדיני נפשות“ — גר מערבי, כרך שני, עמודים טו"ז.
 .58 „תרגום יונתן על התורה“ — גר מערבי, כרך שני, עמודים עז"קכב.

תרפ"ו

- .59 “Jewish Ethics” — Jewish Forum, Vol. 9, pp. 119-128.

תרפ"ז

- .60 „ברירה בביטול עבודה זרה“ — פרדס, שנה ראשונה, חוברת א, סימן חמישי, עמודים ו"ח.
 .61 “Idols” — Jewish Forum, Vol. 10, pp. 432-436.
 .62 “Lincoln and The Jewish Spirit” — Hertz, Emanuel, Abraham
 Lincoln and The Synagogue, pp. 360-364.

תרפ"ח

- .63 “Philonian Halakah” — Jewish Forum, Vol. 11, pp. 120-122.

תרצ"ב

- .64 “Am Ha-aretz”—The National Encyclopedia, Volume 1, pp. 199-200.

תרצ"ד

- .65 „החלופים בין בני בבל ובני ארץ ישראל ומקורות ההלכה של הקראים“ — חורב, כרך א, עמודים א"כ.
 .66 „הקדים מעשר שני לראשון“ פרדס, שנה שביעית, חוברת ט, סימן סא, עמודים לא-לג.
 .67 „נחלה משבט לשבט“ — ניר (יוצא על ידי תלמידי בית המדרש למורים שעל ידי ישיבת רי"א), שנת תרצ"ד, עמודים ו"ז, ט.

- .46 “A Foundation for Educational Work in Palestine” — Jewish Forum Vol. 2, pp. 716-718.

תר"פ

- .47 „מחשבה ומעשה“ — יגדיל תורה, שנה שלישית, קונטרס ששית, סימן פב, עמודים שמו"שנז.
 .48 „אפקעינהו רבנן לקידושין מיניה“ — יגדיל תורה, שנה רביעית, קונטרס ראשונה, סימן א, עמודים א"יד.
 .49 „מחשבה ומעשה“ — יגדיל תורה, שנה רביעית, קונטרס ראשון, סימן יא, עמודים ג"סז (המשך ממספר „47“).

תרפ"א

- .50 „דברי תורה ודברי קבלה“ — יגדיל תורה, שנה רביעית, קונטרס שני, סימן יב, עמודים עג"פח; המשך ממנו בקונטרס שלישי סימן כט, עמודים קפ"קצ.
 .51 „למשיבי דבר“ — יגדיל תורה, שנה רביעית, קונטרס שני, סימן יז, עמודים קב"קו.
 .52 „מחשבה ומעשה“ — יגדיל תורה, שנה רביעית, קונטרס שני, סימן כג, עמודים קכט"קמו (המשך ממספר „49“).

תרפ"ג

- .53 „אגרת רב סעדיה גאון“ — דביר, חלק ראשון, עמודים קפ"קפח.

תרפ"ד

- .54 „אדם חשוב“ — גר מערבי (יוצא על ידי תלמידי ישיבת רבנו יצחק אלחנן), כרך ראשון, עמודים ז"כא.
 .55 “The Historical Background of „טומאת ארץ העמים“ — Jewish Forum, Vol. 7, pp. 566-569.
 .56 “Some Anti-Traditional Laws of Josephus” — Jewish Quarterly Review, Vol. 14, pp. 293-301.

תרצ"ה

68. „מדור העמים” — חורב, כרך א, חוברת ב, עמודים קכג-קכו.
 69. „עונש שבועת שקר לדעת פילון והרמב"ם” — חורב, כרך ב, חוברת א, עמודים א"ה.
 70. „מתנות כהונה בספר היובלים” — הדנו (יוצא על ידי תלמידי ישיבת רבנו יצחק אלחנן), שנה עשירית, עמודים ח"א.
 71. „נאמנות עדים לדעת הרמב"ם ועדות עד אחד להבבלי והירושלמי” — כבוד חכמים (ספר היובל לכבוד הרב ד. א. לווינטל), עמודים צח-קט.

תרצ"ז

72. „ביאורי הלכות” (עבד כנעני, עונש כיפה) — חורב, כרך ד, חוברת זח, עמודים א"ית.

תרצ"ט

73. „חדוש הסמיכה מלפני ארבע מאות שנה” — חורב, כרך חמישי, חוברת ט"י, עמודים א"כו.

תש"ב

74. פרקים בחלופי המנהגים — חורב, כרך ו, חוברת יא, עמודים ט"יט.
 75. משנת חסידיים — חורב, כרך ו, חוברת יא, עמודים כ"כו.
 76. עבודה בבמה — הדנו (יוצא על ידי תלמידי ישיבת רבינו יצחק אלחנן, לזכר נשמת הגאון דוב רעוועל ז"ל).

בקורת ספרים

קובץ מסות של הרמב"ם

Essays On Maimonides, edited by Salo Wittmayer Baron, New York, 1941.

הספרותי של ה"מורה". ספר זה, כעדות הרמב"ם עצמו, יוצא לתהות באותן השאלות, שהן מסוג סתרי תורה, אלה הענינים, שלא ניתנו להתפרש ולהתפרסם ברבים. המחבר הנכבד עומד על השיטה, שאחו בה הרמב"ם, כדי לצרף „העלם” ל"כיסוי" ושתהיה דמות דבריו מכוונת לדמות הדברים, שהורשתה להראות בכתבי הקודש. דמות זו, שהרמב"ם מרמו אליה פה ושם בספרו זה, יצאה מפורשת ומוזקקה בחקירתו של בעל המאמר הזה. לא היה חכם לפניו שכוון כמותו לכל היקפה. ואם שיש מקום לחילוקי דעות ביחס להשקפתו על תכונתה הכללית של משנת הרמב"ם בספר זה, הרי עצם הערכתו חוסן ושלמות ורוחב לה כאחד.

ברכה מיוחדת קובע לעצמו מאמרו החשוב של יהושע פינקל על מאמר תחית המתים של הרמב"ם. מאמר זה היא מעין השלמה למבוא, שכתב החכם הנכבד הזה ל"מאמר תחית המתים", שאת מקורו הערבי ותרגומו העברי הוציא הוצאה מדעית בשנת תרצ"ט. כאן, במאמר זה דן בשרשי הדעות של הרמב"ם בענין תחית המתים ועולם הבא, ויפה מראה, שהרמב"ם לא התנהג בדבריו בענין זה מנהג הפילוסופים הערבים, שגוף חקירתם בו לא היה אלא לערבב את הלב ואת תחומי הברי והשמא. הרמב"ם לא הסס מלקבץ את מסקנותיו כוודאיות ברורות. שמא אין מהצורך לבקש נימוקים אחרים, שהמריצו את הרמב"ם לברר את דעותיו במקצוע זה של האמונה, מחוץ לטעמים, שהרמב"ם גופו מסמן בספרו זה. אין לחשב, שהיו סבות חיצוניות לכך. ואף לא סבות של זהירות. אם היה הרמב"ם חושש לגלות את דעותיו בדבר תחית המתים

קובץ נאה זה, שראשית היותו נעוצה בחג השמנה מאות שנה להולדת הרמב"ם, הוא תרומה חשובה לספרות הרחבה, שנוצרה מסביבה של האישיות המאירה וים תורתו של הרמב"ם ז"ל. מכיל הוא שורה של דברי הערכה, שנאמרו בשעת החגיגה, ואף הללו ראויים לאומריהם. מפיצים הם קו אור פה וקו אור שם על עולם רוח נפלא זה. ואולם עיקר חשיבותו של קובץ זה הוא במסות של" אחריהם. הללו פרקים קצרים הם, שכל אחד מהם דן באופן נוקב וברוח סמכות בגנו זה או אחר של היצירה המימונית.

אטיין גילסון חותר להגיע במאמרו: „כבוד למימוני” לתהיות הנצחיות שבמחשבת הרמב"ם. לא בקש, הוא אומר, הרמב"ם להכניס שלום בין השכל והאמונה. כל שאיפתו היתה — האמת, לברר להכיר את האמת. ואילו מצד שני, מעיר החכם הנכבד, החקירה השכלית אין פגיעתה קשה, כשטעתה, במדעי הטבע, כיון שקיומן של עובדות הטבע אינו פוסק רק משום שהדעת אינה סובלת אותו. ואילו הדת, מכיון שעיקרה הרגש המכוסה של השתייכות האדם ל"כל הכל", עלולה החקירה השכלית לזעזעה מאשיותיה. זו, הדת, היא מציאות, שהיא למעלה מהשכל, ואין לזה האחרון, השכל, אלא להזדחג אליה, להתרפק עליה, ולא לדון אותה אם לאמת או לשקר אלא לגלות ולצרף את האמתיות הנצורות בה. מצטיין הוא המאמר הנה בהערכתו הקולעות וכן בצורתו הספרותית. ורב ערכו של מאמרו של ל. שטרויס, הדן בטיבו

בשעה שחבר את פירושו למשניות, לא היה חוזר מחששתו אחרי כן. ואילו אין הרמב"ם מרמז אפילו מכלל שהיה לו באיזה זמן חשש. החכם הנכבד דן גם כן במקור השקפתו של הרמב"ם על תחית המתים, שהיא רק לשעה, ולו לשעה ארוכה, ושאלה שיקומו לתחיה, ימותו. המחבר הנכבד מציין את דברי הראב"ע, שמכוונים לדברי הרמב"ם, אבל מעיר בצדק, שאין להכריע, שהרמב"ם שאב ממנו. דומה, שהרמב"ם הגיע למסקנה זו משום הכרעות אלה. הרמב"ם חושב את תחית המתים ל"מופת", מעשה שמחוץ לטבע: "תחית המתים הוא אחד מן המופתים . . . והוא ענין יוצא חוץ לטבע המציאות ואין ראה עליו מצד העיון" — אומר הרמב"ם (מאמר תחית המתים ל"ז). מופת הוא כיתר המופתים, שבא זכרם בכתבי הקודש, ושהכל חייבים להאמין בהם. ואולם הרמב"ם מטעים שהמופת מעצם מהותו אינו יכול להתקיים לעולם: "דע שהמופת בענינים הנמנעים בטבע לא יתאחר כלל ולא יארך ולא יארע על ענינו שאלו התמיד כן היה מדרך במופת" (שם, ג"א). וכיון שתחית המתים היא מופת אינה יכולה להתמיד. יש לה הפסק. מכאן, כל הקמים לתחיה, ימותו ברבות הימים אחרי תחיתם.

מנחת יצחק מאת הרב יצחק סטאלמאן

ספר זה תרומה חשובה היא לספרות הדרוש. הרב המחבר, שיצאו לו מינוטין בתור אחד היוצרים החשובים במקצוע זה של הפרשנות הדרושה, קבע את פרקיו על ספר שמות. אין אלה דרשות מהסוג הידוע, אלא הערות רחבות על ענינים שבפרשה, הניתנים להסתכלות מוסרית. זו נסמכת אל מאמרי אגדה ומדרש הנאמרים באותם הענינים. ואולם היא, ההסתכלות הזאת אינה נטולה מחיי ההווה. מתוכה עומד המחבר על הוראות השעה ובאורה דן על כמה ממראות חיינו. ילקוט

חקירה חשובה ורחבה היא מאמרו של העורך, ס. בארון. יוצא המחבר הנכבד לעמד במאמרו זה על השקפותיו הכלכליות של הרמב"ם. צדק החכם הנכבד, שתורת הכלכלה בעצם לא נכנסה בתחום מחשבתו של הרמב"ם. חכמינו השקיפו על השאלה הכלכלית ממצית האורה של הרוח, קדושת האדם והמוסר הנצחי. כל דבר שבחומריות ניתק הוא לרוחני, מהדברים שבין אדם לחברו, שהם הקדמות לדברים שבין אדם למקום. לפיכך המצע של השקפה כלכלית במחשבה המימונית הוא בעצם מצומצם מאד. ומכאן הקושי של תפקיד המחבר. אפשר למצא שבירי השקפה כלכלית ב"מורה". וכל זמן שהמחבר הנכבד בודק בחומר זה הוא נמצא ברשותו המיוחדת של היוצר הגדול, ואולם כשהוא עובר לרשות ההלכה הריהו נמצא ברשות המסורת הישראלית העתיקה. הרמב"ם במשנה התורה הוא כולו נשען על מקורות התורה שבעל פה — המשנה והתלמוד ומדרשי ההלכה והתוספתא. ובכן אותן ההשקפות הכלכליות לא של הרמב"ם הן אלא של חכמי התושבע"פ. ואף מהכרעותיו של הרמב"ם אין להסיק, כיון שהן מבוססות ביהוד על השבונות של מקור. הקובץ מסתיים במאמר מקיף על פעולות הרמב"ם בשדה הרפואה מאת מקס מייערהוף.

פרשנות במשנה

The Interpretation of the Bible in the Mishnah, Samuel Rosenblatt. John Hopkins Press.

לרוב, הלומד משנה או גמרא, כל מגמתו היא לדעת ולעיין בהלכה. רק לעתים רחוקות ישים לב גם לחוקי הלשון. כשהוציא ברליגר לפני י"ב שנה את ספרו, שבו הראה שחז"ל נתנו לב לטעמי הדקדוק, ושדרשותיהם מבוססות על מידות ומסמרות קבועים, היה בכך משום חידוש גדול. אבל מקום הניח להתגדר בו. עדיין היה מקום לחקור, איך התייחסו חז"ל אל פשוטו של מקרא, ומה הן המדות שקבעו במדרשם? ועוד כאלה. את השאלות האלה יצא הדר. רוזנבלט לפתור בספרו החדש, "פירושי התנ"ך ע"פ המשנה". בו, באופן חותך, ממשך הוא את עבודתו הנעלה של המלבי"ם, באילת השחר", המוקדש לבירורי דרכי הדרשה של החכמים. ויש לציין את המסקנות האלה של המחבר: בחלופי לשון שבחומש, אע"פ שאמרו דברה תורה בלשון בני אדם, דקדקו חז"ל לשמור משמרת הקודש של האותיות והמסורה — לא להחליפן אחת באחת ולא לשנות מקומן במקרא. אף מקומה של המלה לדרש יוצא. וכן אמרו, כיון שכתוב "במספר ארבעים יכנו"

ולא "ארבעים במספר" כדרוש לפי חוקי הלשון, מלמד שהמספר ל"ט מלקות הוא ולא יותר. או "כאשר זמם" ולא "כאשר עשה", ה"ח" המוסיף מלים בפסוק לא תמיד לחבר בה, אלא לפעמים לפרש יוצא כגון "ויצאו זקניך ושופטיך", מב"ד הגדול שבירושלים היו יוצאין (זאת אומרת — זקניך אלה שופטיך. וכמה הם? שלשה מב"ד הגדול) לכן בהשנות שם עצם בפסוק להדגיש יוצא את מספר הרבים ומכאן המחלוקת שלשה או חמשה יוצאין.

המחבר מציין, שכנראה חשבו חז"ל, ששרשי הפועל הם של אות אחת או של שתי אותיות. ככה דרשו מלת "שעטנו". ועוד לדעתם אין לועזיות במקרא, אבל כשדרשו "מאדך—מונגך" לא הכחישו את פירושו הנכון, ואפשר שכיונו לאשורית מאדך שזהו ממון. באופן כזה, בראיות ובהוכחות מרובות, מאסף רוזנבלט את חוקי הדקדוק של מדרש החכמים במשנה, ומעריכם כלפי דרכי המפרשים החדשים של כתבי הקודש. אף מראה הוא, שחז"ל הכירו בבנינים מלות היחס, כגונים מבלי שקבעו מטבעות — מונחים. ספר קטן זה היא ראשית עבודה בחקירת לשון החכמים, ומי יתן וימשיך בה להבנת התקופות הראשונות בפרשנות המקרא וחקר הלשון.

יהדות הפרושים במעבר

Pharisaic Judaism in Transition. Ben Zion Bokser, M. D. Block Publishing Co.

בתולדות הבית השני ביחוד — התקופה היותר קרובה במהותה לזמננו זה. וכך יסוד הניגודים בין הפרושים והצדוקים לפי דעתם, הוא בהבדל במעמד החברתי שביניהם, הקרב הנצחי שבין העשיר והרש. מאמרי התנאים, דעותיהם והשקפותיהם, אינם אלא פרי המעמד החברתי של בעליהם. האם דעתו של רב בן עשירים יכולה להיות אחת עם זו של רב בן עניים, אע"פ שהתאבקו שניהם בעפר רגליו של רב אחד? וכך נבדלו לפי דעתם דרשותיו של

מקובל, שתמורות החיים מטיביות את חותמן גם על דרכי המחשבה, ומתוך השקפה זו יצאו חוקרים לדון גם במחקר ההסטוריה. האדם הוא פרי סביבתו, דעותיו ומחשבותיו. הן תוצאות מעמדו בחברה — והן עיקר ההשקפה שנתחדשה בין חוקרי דברי ימי ישראל, ששתו ממעין זה, ולאורה מפרשים כמה פרקים

Targum Jonathan to the Prophets

by
PINKHOS CHURGIN

Price \$2.50

Yale University Press, New Haven, Conn., U. S. A.

קרן קיימת של ישיבת
רבנו יצחק אלחנן

מ. מ. גוטסמן, נשיא

—:0:—

קרן זו, המתנהגת לפי חוקי המדינה, מניחה את היסוד לשמירה מעולה ומתמדת של מוסד התורה הגדול הזה. 14 אלף דולר קבלה הישיבה בשנה זו מן הקרן — ואלו הם הפירות. כל יהודי החרד לקיום התורה והיהדות בארץ זו חייב לתרום את תרומתו לקרן הזאת, קרן קיימת.

MR. GOTTESMAN

Yeshiva College Endowment Foundation

122 East 42nd Street

New York City

ובאושא היו מחלוקות בין מרובים ומעוטים, ומוזר הוא, שהסופר גזר, שב"ש היו תמיד מהמעוטים ואילו בשאלת הבוצר לגת (שבת, י"ז, א) נראה שב"ש היו מהמרובים. משמעות מה שנאמר "אותו היום היה הלל כפוף ויושב לפני שמאי כאחד מן התלמידים" היא לא כפיפת יחיד, אלא התגברות דעת שמאי והשקפתו בהלכה. ב"ש היו איפוא המרובים וב"ה המעוטים.

מהצורך להזהר בהשוואות כאלה. ככה חשבו רבים, שהצדוקים האמינו בעין תחת עין ממש, וכל זה, משום שבב"ק נאמר שר"א ה"שמותי" מקיים דין זה. אבל הדורש במקורות המחלוקות של הכתות לא ימצא את החילוק הזה במגילה גופה אלא בביאור.

יש להוסיף כאן, שבספר זה של בוקסר משתקפת המגמה החדשה, שבעיקרה היא גוטה לעשות את התורה שבע"פ לחול, ליחס לדבריהם ולדעותיהם השפעות ונימוקים חיצוניים. ואולם החוקר האמתי מכיר, שחז"ל לא יסדו את דבריהם רק על סיבות כלכליות. חיי חז"ל היו חיים של אשד, ולכן אין אומרים, למשל, שר"א היה מושפע מיחוסו המעמדי. הלא הוא עזב את בית אביו וכל הוננו וויתר על כל נכסיו ללמוד תורה? איש כזה אשר כל העשירות היתה לו לבו, האיך תיעשה כל מהותו אסקופה למעלת העושר? ההשקפה המרקסיסטית, אין לה שלטון במסורת שלנו.

ד. שמוחה הוויג

ר"א בן הורקנוס בעל-הנכסים מתלמידו של רבי יהושע ב"ח הפחמי העני — גם עם שניהם היו תלמידי ריב"ז!

דרך זו היא דרך בוקסר בספרו "יהדות הפרושים במעבר". דוגמת השנויים, שהתחוללו לרגלי חורבן הבית ויסוד המרכז החדש ביבנה, הוא לקח את חייו של ר"א בן הורקנוס. תוהו הוא בכל פרטי אישיותו ודרכי למודיו, והכל מנקודת השקפה מעמדית. אחרי מסרו את תולדות חייו של ר"א, ותמצית וויכוחיו עם חבריו וגם את מידותיו במדרש התושבע"פ, מציין בוקסר את מקומו של ר"א בהלכה. מפני שהיה בן למשפחת עשירים היה ר"א גוטה לדעת הצדוקים, בני האצילים. בעת החורצן בטלה כת הצדוקים וירשו תלמידים כר"א ובית שמאי את דרכי לימודם — הם החורבן בטלה כת הצדוקים וירשו תלמידים שמותי, והיה מחמיר, קפדן, ונושא כל תכונת העשירים.

הקורא מרגיש, שהמחבר מתאמץ בכל שורה להשוות את דעות ר"א לדעות הצדוקים. המקום החשוב, שקבע ר"א לקרבנות והחשיבות הגדולה, שהקנה לבית המקדש בתור מרכז האומה, מעידים על נטיותיו לצדוקים ואעפ"כ קורא בוקסר את ר"א בן הורקנוס "אחד ממנהיגי הפרושים"! הרי ידוע, שפעולותיו של ר"א חלו ביחוד אחרי החורבן, ולא יחול הכנוי "פרושי" לאלה, שהיו בזמן ההוא, כיון, שאם אין צדוקים אין פרושים, ואחרי החורבן עברה ובטלה הכת הזאת של צדוקים. ביבנה

H O R E B

A SEMI-ANNUAL JOURNAL DEVOTED TO
RESEARCH IN JEWISH HISTORY AND LITERATURE

Vol. VI

November 1941

PINKHOS CHURGIN
EDITOR

Published by the Teachers Institute of the Yeshiva College
Amsterdam Ave. and 186th Street
New York, N. Y.

Printed in the U. S. A.